

1075
NN 0201

Schuldgevoel en subjectieve competentie

Conditioes voor verandering
van gedrag

ONTVANGEN

17 APR. 1986

Koen De Soomer

CB-KARDEX

NN08201.1075

4095-1

STELLINGEN

1. In de psychologie wordt onvoldoende aandacht geschonken aan de constructieve bijdrage die schuldgevoelens kunnen hebben ter bevordering van persoonlijk welzijn, met name wanneer er sprake is van riskant gezondheidsgedrag (dit proefschrift).
2. Voor een goed inzicht in de aard van het socialisatieproces is het van belang na te gaan in hoeverre "socializing agents" negatieve subjectieve competentie ervaren over de mate waarin zij in gebreke blijven in het opwekken van optimale schuldgevoeligheid bij de aan hun zorgen toevertrouwde "socializees" (dit proefschrift).
3. Het beperken van socialisatie tot de leeftijdscategorie "kinderen" is een onterechte versmalling van het probleemveld. Een algemene definitie van socialisatie dient met name ook het verschijnsel "roltransitie" te impliceren (mede naar aanleiding van de definitie van socialisatie bij L.S. Wrightsman en K. Deaux, *Social Psychology in the 80s*, 1981, p. G 7).
4. De ministeriële verplichting om op sigarettenpakjes in grote letters aan te geven dat roken de gezondheid bedreigt, zou een constructieve inductie van schuldgevoel kunnen zijn, als het schuldinducerend effect van de waarschuwing niet op paradoxale wijze afgezwakt werd door een lettertype en lay-out, die een afweer tegen het lezen in de hand werken.
5. Voorlichtingscampagnes ter bestrijding van het roken zullen effectiever zijn wanneer op meer adequate wijze aandacht geschonken wordt aan het gegeven dat roken in het merendeel der gevallen de eigenwaarde schaadt.
6. Tegenover de waarschuwing van Wittgenstein: "Worüber man nicht reden kann, darüber musz man schweigen" (L. Wittgenstein, *Logisch-philosophische Abhandlung*. In *Ostwalds Annalen der Naturphilosophie*, Suhrkamp 1921, London 1922) kan gesteld worden dat men niet met spreken hoeft te wachten tot men het laatste woord kan zeggen.
7. De wijze waarop Bowerman bij de presentatie van de subjectieve competentie theorie verwijst naar operationalisaties, doet onvoldoende recht aan de "law of initial values". In de berekening dient de uitgangswaarde van de scores voor negatieve subjectieve competentie proportioneel verdisconteerd te worden (dit proefschrift).

8. Het is een lacune in het Fishbein-model van gedragsvoorspelling (I. Ajzen en M. Fishbein, *Understanding attitudes and predicting social behavior*, 1980), dat de betekenis van defensiviteit niet expliciet in het voorspellingsmodel betrokken wordt.
9. In het licht van de "subsistence ethic" die door James Scott (*The moral economy of the peasant*, 1976) kenmerkend genoemd wordt voor hen die in ontwikkelingslanden onder het bestaansminimum leven, zijn technologische innovaties, die in de perceptie van de betrokkenen ernstige risico's impliceren, niet te beschouwen als efficiënte ontwikkelingshulp.
10. De wetenschappelijke theorie over de attributor als naïeve psycholoog (H.H. Kelley, *The processes of causal attribution*, 1973) impliceert dat niet wetenschappelijk gefundeerde redenen en oorzaken waaraan boeren het succes en falen van hun bedrijf toeschrijven, een integrerend deel dienen te vormen van de wetenschappelijke onderbouwing van modellen voor beleid en voorlichting.
11. Beleid is een punt op een continuum waarvan de uitersten gevormd worden door "vinger aan de pols" en "klauw in de kraag".
12. Promoveren verhoogt de ego-capaciteit, doch is ook het inleveren van een esje, waardoor weer ruimte vrijkomt voor het Es.

Koen De Soomer: "Schuldgevoel en subjectieve competentie. Condities voor verandering van gedrag", Wageningen, 9 april 1986.

N 108201, 1075

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWLEGESCHOOL
WAGeningen

ERRATA — K.L.P. De Soomer — Schuldgevoel en Subjectieve Competentie — ERRATA

Pag. 61: regel 5: men = met

102: regel 8: bijlage 9 = bijlage 10

103: De slotalinea van 5.3.2 moet luiden:

Nadat eerst de betekenis van de centrale variabelen in het onderzoeksmodel — schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie — werd toegelicht, en vervolgens de clusters van variabelen die geacht worden gradaties van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie te verklaren, richten wij thans de aandacht op de afhankelijke variabelen die allereerst verklaard worden als effecten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie.

150: De vier onderste regels moeten luiden als volgt:

mensen zich schuldig voelen over een bepaald gedrag — de vraag die bij Orbach aan de orde is — maar wordt onderzocht in welke mate individuen zich in het algemeen schuldig voelen. Deze andere vraagstelling heeft tot gevolg, dat schuldgevoeligheid in het onderzoeksmodel niet wordt opgevat als interme-

168: Tabel 6.4, Rechterkolom: $2.03 = 0.90$; $3.16^* = -2.11$

187: Regel 13 van onder: in = is

190: Regel 5: gedrag = gedrang

182: Tweede alinea, derde regel van onder: behanteerde = gehanteerde

**SCHULDGEVOEL EN
SUBJECTIEVE COMPETENTIE**

CONDITIES VOOR VERANDERING VAN GEDRAG

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

0000 0146 3054

Promotor: dr. P.B. Defares,
hoogleraar in de sociale psychologie

NN08201,1075

K.L.P. DE SOOMER

SCHULDGEVOEL EN SUBJECTIEVE COMPETENTIE

CONDITIES VOOR VERANDERING VAN GEDRAG

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. C.C. Oosterlee,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 9 april 1986
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwhogeschool te Wageningen

SWETS & ZEITLINGER B.V. / LISSE

1986

ISBN = 244301

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

De Soomer, K.L.P.

Schuldgevoel en subjectieve competentie : condities voor verandering van gedrag / K.L.P. De Soomer. - Lisse : Swets & Zeitlinger. - Ill. Proefschrift Wageningen. - Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-265-0704-6

SISO 305.9 UDC 316.62 (043.3)

Trefw.: schuldgevoelens / gedragleer.

Omslag H. Veltman

Gedrukt bij Offsetdrukkerij Kanters B.V., Alblasterdam

© Copyright 1986 K.L.P. De Soomer en Swets & Zeitlinger

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN 90 265 0704 6

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD

HOOFDSTUK 1. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING	1
1.1. Overtredingen en prosociaal gedrag	1
1.2. Schuldgevoel en verantwoordelijkheid	3
1.3. Schuldgevoel en subjectieve competentie: condities voor verandering van gedrag	5
HOOFDSTUK 2. CONSTRUCTIEVE SCHULDGEVOELEN? EEN SOCIAAL PSYCHOLOGISCHE VERKENNING	9
2.1. Inleiding: heel de mens	9
2.2. Attributie en schuld	10
2.3. Zijn schuldgevoelens per se destructief?	14
2.4. Verschillende betekenissen van "schuld"	16
2.5. Schuld en norm	20
2.6. Norm en schuld in een cybernetisch model	24
2.7. Persoonlijke en sociale normen	29
2.8. Schuld en verandering van het gedrag of verandering van de norm	34
2.8.1. Negatieve feedback	34
2.8.2. Positieve feedback	37
2.9. Empirisch onderzoek aangaande de constructieve functie van schuldgevoel	38
HOOFDSTUK 3. HET METEN VAN GRADATIES VAN SCHULDGEVOEL	43
3.1. Noodzaak van een schaal voor het meten van schuldgevoel	43
3.2. Interviews over de beleving van schuldgevoel	44
3.3. Reductie van items tot een korte schaal	45
3.4. Algemene schuldgevoeligheidsschaal en toegepaste schaal voor het meten van schuldgevoel	47
3.5. Schuldgevoel, angst en zelfwaardering	51
3.5.1. Externe validatie	51
3.5.2. Dispositionele angst	51
3.5.3. Zelfwaardering	53
3.5.4. Vragenlijst Zelfwaarderingsdispositie	54
3.5.5. Empirische toetsing van de samenhang tussen dispositionele angst, zelfwaardering en schuldgevoel	55
3.6. Samenvatting	57

HOOFDSTUK 4. SUBJECTIEVE COMPETENTIE	59
4.1. Schuld en competentie	59
4.2. Bowerman's Subjectieve Competentie theorie	61
4.2.1. Subjectieve competentie	61
4.2.2. Attributie-sequentie en deel-attributies	62
4.2.3. Causale attributie	64
4.2.4. De waarde van de deel-attributies en van de attributie-sequentie	65
4.2.5. Positieve en negatieve structuren van subjectieve competentie over het effect van een actie	66
4.2.6. Somscores van subjectieve competentie	69
4.2.7. De betekenis van de gewogen score voor negatieve subjectieve competentie	71
4.3. Het diagnosticeren van defensiviteit volgens de subjectieve competentie theorie	73
4.3.1. Negatieve subjectieve competentie en de bedreiging van eigenwaarde	73
4.3.2. Balans herstellende manoeuvre	74
4.3.3. Verandering van de waarde van een attributie-sequentie	75
4.3.4. Primitieve en complexe defensies	77
4.4. Operationalisatie en toetsing van de theorie	79
 HOOFDSTUK 5. ONDERZOEK NAAR SCHULDGEVOEL EN NEGATIEVE SUBJECTIEVE COMPETENTIE BIJ SIGARETTENROKERS	 83
5.1. Motivatie voor de keuze van rookgedrag	83
5.1.1. Noodzaak van een duidelijk identificeerbare gedraging als actie in de attributie-sequentie	83
5.1.2. Argumenten die pleiten voor "sigaretten roken" als actie in de attributie-sequenties	86
5.1.3. Relevantie van het onderzoek	88
5.2. Instrumentarium voor het meten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie bij sigarettenrokers	89
5.2.1. Lijst voor het meten van schuldgevoel ten aanzien van roken	89
5.2.2. Attributie-sequenties voor het meten van negatieve subjectieve competentie van rokers over het roken	90
5.2.3. Lijst van 21 defensies met betrekking tot een attributie- sequentie van negatieve subjectieve competentie	92
5.2.4. Experimentele inductie van schuldgevoel	93
5.2.4.1. Inductie van schuldgevoel in drie gradaties van sterkte	93
5.2.4.2. Jureringsonderzoek	95

5.3.	Onderzoeksmodel voor empirische toetsing	97
5.3.1.	Negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel als centrale variabelen	97
5.3.2.	Determinanten en schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie	99
5.3.3.	Effecten van gradaties van negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel	103
5.3.4.	Populatie-kenmerken en situationele determinanten	109
5.3.5.	Effecten van de experimentele inductie van schuldgevoel	111
5.4.	Uitvoering van het onderzoek	114
5.4.1.	Vooronderzoek subjectieve competentie	114
5.4.2.	Onderzoek schuldgevoeligheidslijst	115
5.4.3.	Jury-onderzoek	115
5.4.4.	Hoofdonderzoek	115
5.5.	Resultaten	116
5.5.1.	Onderlinge samenhang tussen schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie	116
5.5.2.	Persoonlijkheidskenmerken en attributie-stijl als determinanten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie	120
5.5.3.	Samenhang van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie met de afhankelijke variabelen	122
5.5.4.	Populatie-kenmerken en situationele determinanten	125
5.5.5.	Schuldige schade aan zichzelf: secundaire analyses	128
5.5.6.	Effecten van de inductie van gradaties van schuldgevoel	132
5.5.7.	Overzicht van hypothesen en bevindingen	139
5.6.	Nabeschouwing	140
5.6.1.	Wetenschappelijke relevantie	141
5.6.2.	Maatschappelijke relevantie	144

HOOFDSTUK 6. ONDERZOEK NAAR NEGATIEVE SUBJECTIEVE COMPETENTIE AANGAANDE OVERMATIG EETGEDRAG

6.1.	Psychologische determinanten van overmatig eetgedrag	147
6.1.1.	Onderzoek naar overgewicht	147
6.1.2.	Schuld en subjectieve competentie	150
6.2.	Operationalisatie van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag	151
6.2.1.	Actie, effect en affect als elementen van een attributie-sequentie	151

6.2.2.	Attributie-sequenties voor het meten van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag	153
6.2.3.	Cognitieve defensies	156
6.3.	Onderzoeksmodel voor empirische toetsing	158
6.3.1.	Toetsing van negatieve subjectieve competentie als intermediaire variabele	158
6.3.2.	Factoren die bepalend zijn voor gradaties van negatieve subjectieve competentie	160
6.3.2.1.	Populatie-kenmerken	160
6.3.2.2.	Persoonlijkheidskenmerken	161
6.3.2.3.	Overmatig eetgedrag	162
6.3.3.	Effecten van negatieve subjectieve competentie	162
6.3.4.	Uitvoering van het onderzoek	164
6.4.	Resultaten	165
6.4.1.	Verschillen in negatieve subjectieve competentie op grond van sekse en lichaamsgewicht	165
6.4.2.	Verschil in negatieve subjectieve competentie op grond van persoonlijkheidskenmerken en eetpatronen ...	167
6.4.3.	Effecten van negatieve subjectieve competentie	171
6.4.4.	Overzicht van de hypothesen en bevindingen	175
6.5.	Nabescherwing	176
6.5.1.	Wetenschappelijke relevantie	177
6.5.2.	Maatschappelijke relevantie	178

HOOFDSTUK 7. IMPLICATIES VAN DE GETOETSTE THEORIE VOOR SOCIALISATIE - PROCESSEN

7.1.	Toepassingen van de theorie	181
7.2.	Socialisatie en het ontstaan van schuldgevoel	183
7.3.	Omgaan met het psychosociale dilemma	187
7.4.	Socialisatie: leren omgaan met het psychosociale dilemma	191

SAMENVATTING

SUMMARY

LITERATUUR

BIJLAGEN

CURRICULUM VITAE

VOORWOORD

Dit proefschrift heeft betrekking op de betekenis van schuldgevoel voor gedragsverandering; een omstreden problematiek, waar netelige kanten aan zitten. Om met Frenkel te spreken, het gaat hier om een interdisciplinair niemandsland en een doolhof. Graag wil ik in dit voorwoord mijn dank uitspreken aan degenen die mij in de doolhof een aantal wegen gewezen hebben.

Allereerst wil ik mijn Promotor noemen, want waar ik bij anderen overwegend twijfels bespeurde over de mogelijkheid van onderzoek aangaande positieve implicaties van schuldgevoel, reikte hij mij theoretische kaders aan, waarin het probleem benaderd zou kunnen worden. Daarbij bracht hij mij tevens in contact met Dr. Bowerman en Prof. Janis, wier theoretische modellen een belangrijke rol zouden gaan spelen in mijn onderzoek. Samen met mijn Promotor vond ik een uitweg om de brede problematiek in te perken tot een tweetal concrete gezondheidsgedragingen, op zodanige wijze dat de weg naar verdere generalisatie open zou blijven. Zijn gedegen en heldere adviezen met betrekking tot de operationalisatie en de analysemethoden en zijn zorgvuldige begeleiding van de eindrapportage hebben tot steeds verdere verbetering geleid.

Tijdens mijn speurtocht had ik vaak de behoefte even stil te zitten om het theoretisch verhaal bij de alledaagse werkelijkheid proberen te houden, uit te blazen en te recupereren. Daarin was Ceciël mijn bijzondere steun; bereid om in de periode van onderzoek en rapportage het tijdelijk isolement van familie en vrienden met mij op te brengen — wie het ervaren heeft kan erover meepraten. Vanuit haar jarenlange ervaring in de praktijk van de professionele hulpverlening heeft zij mijn werk met bemoedigende belangstelling gevolgd. Tenslotte heeft zij met plezier mij bijgestaan bij het omzetten van het manuscript tot een goede presentatie.

Ik dank een belangrijke bijdrage aan het slagen van het onderzoek aan: Tom Slijkerman als zorgvuldige "stand by" in diverse fasen van het onderzoek en de analyse, Liedewij van 't Hoff als enthousiaste proefleider, en Jaap Bijkerk voor het steeds betrouwbaar programmeren en uitvoeren van de statistische berekeningen. Piet Holleman werkte mijn tekeningen en grafieken op professionele wijze af.

Mijn collega's, familie en vrienden, die mij vooral de laatste periode moesten missen, en die daarvoor begrip oprichtten, dank ik evenzeer.

Het ONNO-project bij de vakgroep Humane Voeding van de Landbouwhogeschool, gesubsidieerd door het Praeventiefonds, maakte de uitvoering van het onderzoek naar overmatig eetgedrag mede mogelijk door een financiële bijdrage.

De Stichting ZWO verstrekte tweemaal een bezoekersbeurs, die Dr. Bowerman in de gelegenheid stelde om in het kader van de pilot study te adviseren. Daarnaast was ik ook enkele malen in de gelegenheid tot leerzame discussies met Prof. Irving Janis en Prof. Vernon Allen, die in breder verband — eveneens door bezoekersbeurzen van ZWO — als gasthoogleraar bij de vakgroep Psychologie van de Landbouwhogeschool verbleven.

Tenslotte wil ik vooral de ruim 700 proefpersonen danken, die met grote inzet en nauwkeurigheid de vele vragen beantwoordden, waarop de empirische onderbouwing van dit onderzoek gebaseerd kon worden.

HOOFDSTUK 1

INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

1.1. Overtredingen en pro sociaal gedrag

Omstreeks 1965 komt het thema "pro sociaal gedrag" sterk in de aandacht in de sociale psychologie. In een recente overzichtstudie maakt Dovidio (1984) melding van 1050 sociaal-psychologische publicaties over altruïsme en helpgedrag, waarbij hij zich nog beperkt tot het angelsaksisch taalgebied. "Pro sociaal gedrag" verwijst naar gedrag, dat anderen tot voordeel is en dat in het algemeen positief gewaardeerd wordt. "Helpgedrag" wordt beschouwd als die vorm van pro sociaal gedrag, die gericht is op het verlichten van de nood bij anderen. "Altruïsme" verwijst naar gedrag, dat gunstige effecten heeft voor de ander, dat niet gedaan wordt om de beloning, en dat vaak zelfs gepaard kan gaan met grote offers.

Over de omschrijving van genoemde begrippen bestaat geen volledige eenstemmigheid, maar een exacte definitie van de begrippen is in de context van de hier aan te geven probleemstelling niet van direct belang. Waar het ons in eerste instantie om gaat is, dat in dit studieterrein het verschijnsel *schuld* aan de orde wordt gesteld als een onderzoeksvariabele, en wel een variabele die in principe ook gunstig te waarden effecten tot gevolg kan hebben. Het probleem van de verantwoordelijkheid van de ene mens voor het lot van de ander, en van schuld bij het veronachtzamen van deze verantwoordelijkheid, bestaat al zo lang er mensen zijn. De bijbel signaleert het probleem al bij het begin van de mensheid, wanneer de misdadige Kaïn te kennen geeft, dat hij zich niet wenst te beschouwen als verantwoordelijk voor het lot van zijn broer.

In de sociale psychologie wordt het probleem aan de orde gesteld in een klassiek geworden publicatie van Latané en Darley (1968) naar aanleiding van de moord op Kitty Genovese. Deze vrouw werd op straat een half uur lang mishandeld en uiteindelijk vermoord, terwijl naar later bleek tenminste 38 mensen vanuit hun huizen het gebeuren gezien hadden of het hulpgeroep gehoord hadden. Niemand hielp haar en niemand waarschuwde de politie. Zijn de mensen dan zo slecht geworden, dat zij zich niet meer bekommeren om een dergelijke extreme nood van de medemens? Latané en Darley, en vele andere onderzoekers na hen, zoeken in eerste instantie de verklaring van het schokkend gebeuren in

situationele determinanten zoals het zogenaamde "bystander effect", dat ook geformuleerd kan worden als spreiding van verantwoordelijkheid en het zich afzijdig houden vanwege de ambiguïteit van de nood.

De eerste onderzoeken betreffen vooral de vraag, hoe mensen reageren wanneer zij op enigerlei wijze geconfronteerd worden met de nood van anderen of daarvan getuige zijn. Al spoedig wordt het onderzoek ook gericht op situaties, waarin mensen niet alleen getuige zijn van de nood van een ander, doch zelf daarvoor verantwoordelijk zijn te achten. De probleemstelling wordt daarbij toegespitst op de vraag, welke de gevolgen voor pro sociaal gedrag zijn, wanneer mensen een morele overtreding begaan, waarbij zij anderen schade berokkenen. Er worden onder andere onderzoekssituaties geënceneerd waarin de proefpersonen uitgelokt worden om te liegen, of waarin op levendige wijze de suggestie wordt gewekt dat zij iemands kaartsysteem in de war gegooid hebben (Freedman e.a., 1967). In andere onderzoeken moeten de proefpersonen iemand elektrische schokken toedienen (Carlsmith en Gross, 1969) of wordt de suggestie gewekt dat zij een apparaat vernield hebben (Wallace en Sadalla, 1966). Dovidio (1984) vermeldt in een overzichtstabel een dertigtal onderzoeken, waarin telkens varianten van de genoemde overtredingen worden geënceneerd.

Al deze onderzoeken hebben met elkaar gemeen, dat nagegaan wordt in hoeverre de proefpersonen na een dergelijke overtreding bereid zijn om een dienst te bewijzen aan het slachtoffer of aan iemand anders in het algemeen. Freedman (1970) vat de stand van zaken samen in de conclusie, dat het begaan van een overtreding ertoe leidt, dat de overtreder meer geneigd is om een beroep, dat op hem gedaan wordt, in te willigen. Hoe kunnen we verklaren dat het begaan van een overtreding kan predisponeren tot pro sociaal gedrag? In de literatuur wordt ervan uitgegaan, dat het verschijnsel verklaard kan worden door het feit dat het menselijk functioneren geleid wordt door krachtige normatieve motiveringen. Deze motiveringen kunnen herleid worden tot een tweetal fundamentele normen: de norm van sociale verantwoordelijkheid en de billijkheidsnorm.

De *sociale verantwoordelijkheidsnorm* (Berkowitz, 1972) impliceert dat mensen verondersteld worden hulp te bieden aan wie in nood is, met name wanneer deze persoon op enigerlei wijze afhankelijk is van de potentiële hulpgever. Daarbij is het van belang, dat het niet slechts gaat om sociale normen in het algemeen, maar om normen, waarbij het gevoel van verplichting gebaseerd is op geïnternaliseerde waarden en persoonlijke normen (Schwartz, 1977). De *billijkheidsnorm* (Adams, 1965; Walster e.a., 1978) houdt in, dat mensen in het sociaal verkeer trachten een evenwicht te bereiken tussen wat zij investeren in relaties en wat zij ervan ontvangen. Wanneer dit evenwicht verstoord is, ervaren zij de relatie als onbillijk en zullen zij trachten de billijkheid te herstellen. Wanneer de

onbillijkheid in hun nadeel is — een situatie vergelijkbaar met die van onderbetaling — is de motiverende emotie boosheid; wanneer de onbillijkheid in hun voordeel is — een situatie vergelijkbaar met die van overbetaling — is de motiverende emotie schuldgevoel. In geval van overtredingen kan de overtreder de ontstane onbillijkheid in de relatie ongedaan maken onder meer door het leed van het slachtoffer, of het leed van anderen in het algemeen, te verzachten.

1.2. Schuldgevoel en verantwoordelijkheid

Het verschijnsel, dat het begaan van overtredingen tot effect kan hebben dat men ingaat op het appèl om iets goeds voor anderen te doen, wordt verklaard met verwijzing naar de werking van normatieve motiveringen. Bij de samenvatting van de stand van zaken in 1970 merkt de eerder geciteerde Freedman op, dat het geconstateerde effect moet worden toegeschreven aan een intern gevoel, dat niet beter kan worden gekenmerkt dan door het woord *schuldgevoel*. Een probleem daarbij is, dat schuld een woord is met een brede en ook vage inhoud, waarover mensen het niet altijd eens zijn. In het kader van wetenschappelijk onderzoek is nog een extra handicap gelegen in het feit, dat het moeilijk is om schuldgevoel te meten. Eerder ondernomen pogingen om tot een dergelijk meetinstrument te komen, worden door Freedman onsuccesvol genoemd. Desondanks meent hij, dat het de voorkeur verdient om voor de typering van het psychologisch functioneren, dat in het geding is, het woord schuldgevoel te gebruiken. "The important thing is that guilt, as an intervening variable, ties together a large number of experimental findings. One of the reasons I find the explanation in terms of guilt so attractive is that it is very difficult to construct a plausible alternative explanation which can tie together all of the work" (Freedman, 1970, p. 160).

Wat betreft het meten van schuldgevoel is de situatie sinds Freedman nog niet gewijzigd. In het kader van de probleemstelling van het voorliggend onderzoek kan er hier reeds op gewezen worden, dat het ontwerpen van een dergelijk meetinstrument onderdeel vormt van het te rapporteren onderzoek (zie vooral hoofdstuk 3).

Schuldgevoel kan ertoe leiden, dat mensen zich verantwoordelijk voelen om anderen te helpen. Maar we kunnen een stap verder gaan. Wanneer helpgedrag opgevat wordt als het verlichten van nood of relatieve deprivatie, moeten we dit dan beperken tot de nood van *anderen*? De beste manier van hulp is vaak zodanige hulp, dat de geholpene zichzelf verder kan helpen. Zo wordt "social casework" gedefinieerd als een proces "om de individuele mens te helpen doeltreffender het hoofd te bieden aan moeilijkheden in zijn maatschappelijk functioneren" (Perlman, 1962, p. 19). Mutatis mutandis kan deze stelregel worden toegepast op psycho-sociale hulp, op ontwikkelingshulp, op training en opvoeding, op materiële hulp; in beginsel op alle gebieden waar sprake is van een

probleem, dat opgelost dient te worden. In de (sociaal-)psychologische literatuur wordt het woord "hulp" veelal gereserveerd voor hulp aan anderen; bij hulp aan zichzelf wordt in het angelsaksisch het moeilijk vertaalbare woord "coping" gebruikt, verwijzend naar het vermogen om zelf problemen het hoofd te bieden (zie onder andere Coelho e.a., 1974). Het ligt niet in de bedoeling om in het kader van deze studie nader in te gaan op deze literatuur over "coping", die vooral relevant is in het kader van stress-studies. Dat neemt niet weg dat de vraag, die geformuleerd werd in het kader van hulp-aan-anderen, ook van toepassing is voor hulp aan zichzelf. En die vraag luidt: in hoeverre kan schuldgevoel leiden tot verantwoordelijkheid om (anderen of zichzelf) te helpen?

Recentelijk werden helpgedrag en "coping" in de hiervóór beschreven zin ook onder één noemer gebracht door Brickman e.a. (1982), in een poging om de sociaal psychologische literatuur over helpgedrag en de klinisch psychologische literatuur over het bewerkstelligen van veranderingen bij cliënten nader tot elkaar te brengen. De auteurs verdedigen het standpunt, "that (1) a general theory of helping and coping must build a bridge between these two literatures; (2) the critical factor on which such a bridge must be built concerns the form people's behavior takes once they decide to help; and (3) the critical determinants of the form of their behavior are their attributions of responsibility for problems and solutions" (o.c., p.368). Op grond van verschillen in toeschrijving van verantwoordelijkheid voor het ontstaan van het probleem en voor de oplossing ervan worden een viertal modellen geformuleerd, die gelijkelijk van toepassing zijn voor "helping" en "coping". Daarbij is het van belang te noteren, dat mensen bij toeschrijving van verantwoordelijkheid niet slechts geïnteresseerd zijn in het accuraat begrijpen van causale verbanden, maar ook en vooral in het beheersen van het gedrag in de zin van het maximaliseren van de uitkomsten van het gedrag. Bij toeschrijving van morele verantwoordelijkheid wordt *schuld* toegeschreven aan diegene, die verantwoordelijk geacht wordt voor het *creëren* van het probleem, en beheersing of *controle* wordt toegeschreven aan diegene, die verantwoordelijk wordt geacht voor de *oplossing* van het probleem.

Uitgaande van het verschil in toeschrijving van verantwoordelijkheden voor het probleem en voor de oplossing formuleren Brickman e.a. de vier modellen als volgt:

1. Een *moreel model* ("moral model"): vooral aan het individu, wiens gedrag aan de orde is, wordt de verantwoordelijkheid toegeschreven zowel voor het ontstaan van het probleem als voor de oplossing ervan. Het model wordt *moreel* genoemd omdat het verwijst naar de opvatting, die mensen vaak hebben om aan te geven, dat anderen niet verplicht zijn om te helpen (want je hebt jezelf in nesten gebracht) en ook niet bij machte om te helpen (want je moet het zelf oplossen).
2. Een *compensatie-model* ("compensatory model"): de verantwoordelijkheid

voor het probleem wordt niet aan het individu toegeschreven, maar wel de verantwoordelijkheid voor de oplossing. Het model wordt *compensatorisch* genoemd omdat men ervan uitgaat, dat het individu bepaalde voordelen mist — niet door eigen falen maar door een handicap, een gemis, een falende sociale omgeving — en de daardoor ontstane achterstand gecompenseerd dient te worden door inzet, vernuft, of assertiviteit.

3. Een *medisch model* ("medical model"): het individu wordt niet verantwoordelijk geacht voor het ontstaan van het probleem noch voor de oplossing ervan. Het model wordt *medisch* genoemd omdat veel mensen van mening zijn dat de arts en de behandelingswijze op deze wijze, waarbij de diagnose en de therapie volledig bij de arts liggen.*

4. Een *heropvoedingsmodel* ("enlightenment model"): het individu wordt wel verantwoordelijk geacht voor het ontstaan van het probleem, maar niet verantwoordelijk voor — of liever: niet bij machte tot — de oplossing ervan. Het model wordt gekarakteriseerd als "*enlightenment*" omdat een krachtige en gezagvolle externe autoriteit moet duidelijk maken, dat het probleem bij het individu ligt, terwijl het individu niet in staat geacht wordt, het zonder begeleiding op te lossen.

1.3. Schuldgevoel en subjectieve competentie: condities voor verandering van gedrag

In eerste instantie werd de theorie van Brickman e.a. met de vier modellen van "helping" en "coping" aangehaald om te adstrueren dat de functie, die in het onderzoek over helpgedrag aan schuldgevoel toegekend wordt, eveneens van gelding kan zijn op het terrein dat met "coping" wordt gekarakteriseerd. De vraag luidt daarbij: in hoeverre en op welke wijze kan schuldgevoel over het eigen gedrag functioneel, ondersteunend, helpend of heilzaam zijn om tot gedragsverandering en verbetering te komen? Empirisch onderzoek over deze probleemstelling wordt niet aangetroffen in de sociale psychologie. In hoofdstuk 2 zullen we zien dat ook theoretische overwegingen dienaangaande zelden worden uitgewerkt. Onderzoek naar de mogelijk positieve implicaties van schuldgevoel in de hiervóór beschreven zin was een eerste uitdaging die leidde tot het te beschrijven onderzoek.

*) Het is de vraag of het een gelukkige keuze is om dit model "medisch" te noemen. Het model houdt in, dat aan de ontvanger van hulp geen verantwoordelijkheid wordt toegeschreven; niet voor het probleem en niet voor de oplossing. In de definitie van het medisch model ligt ook opgesloten dat bij de causaliteit van ziektebeelden lichamelijke deficiënties voorop staan in de aandacht. Een patiënt kan echter in bepaalde gevallen wel degelijk verantwoordelijk zijn zowel voor het probleem als voor de oplossing. Denk bijvoorbeeld aan dieet, nachtrust, of periodieke controle.

In de theorie van Brickman e.a. wordt gesproken van schuld ("blame") wanneer het gaat over toeschrijving van verantwoordelijkheid voor het ontstaan van het probleem, maar niet wanneer het gaat om verantwoordelijkheid voor de oplossing ervan. Daar staat tegenover dat zij, die in staat en bij machte zijn om een probleem op te lossen, doch in gebreke blijven, wel degelijk schuldig geacht kunnen worden en zich schuldig kunnen voelen. Ter illustratie van het compensatie-model noemen de auteurs de oproep van Jesse Jackson aan de negers in de Verenigde Staten. Zij zijn niet schuldig aan het probleem van hun achterstand, maar zij moeten in het geweer komen om de achterstand ongedaan te maken. Zij "moeten"... Zijn zij dan schuldig wanneer zij in gebreke blijven? Van schuld is sprake wanneer mensen verantwoordelijk geacht worden voor het ontstaan van het probleem, maar eveneens wanneer zij in gebreke blijven bij het realiseren van een oplossing, waartoe zij in staat geacht worden.

De vraag naar de mogelijke implicaties van schuldgevoel kan dan nader worden toegespitst tot de vraag: *in hoeverre voelen mensen zich schuldig wanneer zij een probleem niet kunnen oplossen, en in hoeverre kan dergelijk schuldgevoel bijdragen tot het streven naar oplossingen?*

Om deze vraag te kunnen benaderen in empirisch onderzoek, wordt eerst een speurtocht ondernomen in de sociaal-psychologische literatuur, op zoek naar aanwijzingen over een mogelijke positieve of constructieve functie van schuldgevoelens. De betreffende functie van schuldgevoelens wordt daarbij geplaatst in een cybernetisch model van gedragssturing (hoofdstuk 2).

Eerder werd reeds gewezen op het ontbreken van een meetinstrument voor het vaststellen van gradaties van schuldgevoelens. Ten behoeve van het empirisch onderzoek werden schalen geconstrueerd om schuldgevoeligheid en schuldgevoel te meten. De schaalconstructie, alsmede een eerste aanzet tot validering van de schalen, worden gepresenteerd in hoofdstuk 3.

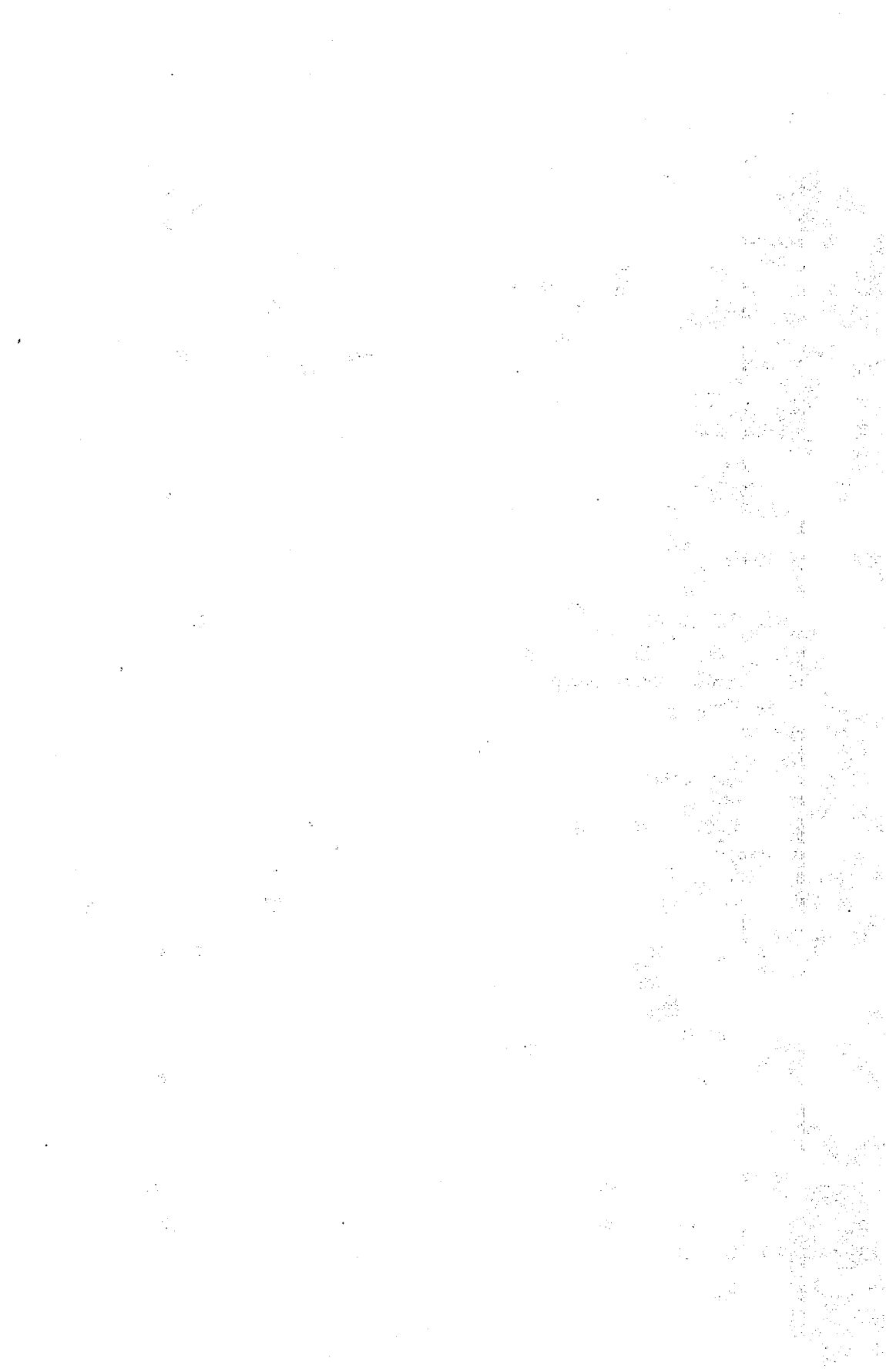
Waar het gaat om schuldgevoel in het kader van het (niet) oplossen van eigen problemen, zou men gebruik kunnen maken van de bestaande sociaal-psychologische theorieën en meetinstrumenten aangaande "coping" en "controle". Gekozen werd echter voor een relatief nieuw theoretisch model, waarin het sleutelwoord "subjectieve competentie" is. Het belangrijke voordeel van de subjectieve competentie theorie in het kader van onze probleemstelling is, dat de theorie zich richt op de wijze waarop het individu positieve en negatieve implicaties van eigen handelen aan zichzelf toeschrijft. Anders gezegd: de mate waarin het individu de verantwoordelijkheid voor het effect van eigen handelen aan zichzelf toeschrijft. In zoverre het dan gaat om negatieve implicaties, waarbij de verantwoordelijkheid voor dergelijke negatieve implicaties door het individu aan zichzelf toegeschreven wordt, meten we een verschijnsel dat nauw verwant lijkt aan schuldgevoel over het in gebreke blijven bij het realiseren van

oplossingen van problemen. De subjectieve competentie theorie wordt nader uitgewerkt in hoofdstuk 4.

Teneinde de theorie over de constructieve functie van schuldgevoelens en van de subjectief gevoelde verantwoordelijkheid voor negatieve implicaties van eigen handelen empirisch te toetsen, werden een tweetal gedragingen onderzocht, te weten het roken van sigaretten (hoofdstuk 5) en overmatig eetgedrag (hoofdstuk 6). In de respectieve onderzoeken worden hypothesen getoetst, die ontleend zijn aan de theorie over de constructieve functie van schuldgevoelens en van de daaraan corresponderende negatieve vorm van subjectieve competentie. Onderzocht wordt daarbij in welke zin schuldgevoel en gepercipieerd onvermogen kunnen bijdragen tot gedragsverandering.

In de sociale psychologie zijn de aanwijzingen voor positieve implicaties van schuldgevoel en van gepercipieerd onvermogen relatief spaarzaam. De theorie wordt getoetst aan de hand van een tweetal concrete gedragingen, en zoals verderop zal blijken, wordt de theorie op belangrijke punten bevestigd door empirische bevindingen. In zoverre de onderzochte, veelal negatief gewaardeerde, gevoelens en zelfpercepties kunnen bijdragen tot gedragsverandering, verdienen zij meer aandacht.

In hoofdstuk 7 wordt een eerste aanzet gegeven om na te gaan, op welke wijze de bevindingen van het onderzoek gegeneraliseerd zouden kunnen worden. Daartoe wordt aangegeven, welke implicaties de theorie heeft voor (onderzoek aangaande) socialisatie-processen, waarin niet alleen feitelijke schuldgevoelens kunnen ontstaan, maar ook de ontvankelijkheid voor schuldgevoel. Een overdreven ontvankelijkheid voor schuldgevoel — een overgevoeligheid voor schuld — zal doorgaans niet beschouwd worden als de gewenste richting in het socialisatieproces. Maar wanneer schuldgevoel een positieve functie kan hebben voor gedragsverandering, dan is het ook zaak na te gaan op welke wijze voorkómen kan worden, dat mensen te weinig ontvankelijk worden voor schuldgevoel. In dat verband wordt de vraag gesteld, in hoeverre een middenniveau van schuldgevoeligheid kan worden nagestreefd, en welke de voordelen kunnen zijn van een dergelijk middenniveau van schuldgevoeligheid met het oog op wenselijke gedragsveranderingen.

HOOFDSTUK 2

CONSTRUCTIEVE SCHULDGEVOELENEN?

Een sociaal-psychologische literatuur-verkenning

2.1. Inleiding: Heel de mens

De titel van een postume opstellenbundel van Fortmann luidt: "Heel de mens" (Fortmann, 1972). Men kan dit op twee manieren opvatten. Allereerst als een aanduiding van de totaliteit van het mens-zijn. Maar vervolgens ook als een imperatief die ons aanspoort om mensen te genezen of te helen. In de geest van deze twee interpretaties van "heel de mens" kan allereerst gesteld worden dat schuld en schuldgevoelens deel uitmaken van de totaliteit van het mens-zijn. Maar is er ook zin te geven aan de andere betekenis, namelijk dat schuldgevoelens helend of heilzaam (kunnen) zijn? Sinds Freud werd in de psychologie en therapie vooral aandacht besteed aan de verziende invloed van neurotische schuldgevoelens. Een speurtocht in deze literatuur naar de eventuele helende functie van schuldgevoelens levert echter weinig resultaten op. In kringen van psychologen en therapeuten is deze gedachte geen gemeengoed. "Many clinicians think of such feelings as unhelpful and possibly harmful (Quinlan en Janis, 1982, p. 185).

Deze verkenning beperkt zich tot het gebied van de sociale psychologie, dat kan worden omschreven als "een poging om te begrijpen en te verklaren hoe de gedachten, gevoelens en gedragingen van individuen worden beïnvloed door de feitelijke, voorgestelde of geïmpliceerde aanwezigheid van anderen" (Allport, 1968, p. 3; zie ook Van Leent, 1961, p. 8; Van der Vlist, 1979, p. 11). Achtereenvolgens zullen daarbij de volgende punten uitgewerkt worden.

- In hoeverre schuld hoort bij de totaliteit van het mens-zijn, wordt duidelijk wanneer we zien hoe in het fundamentele en veelomvattende verschijnsel, dat men met de term "attributie" aangeduid heeft, uiteindelijk een impliciete schuldvraag aan de orde is (zie 2.2).
- Wanneer in de geschiedenis van de psychologie en therapie vooral de verziende invloed van schuldgevoelens in de aandacht stond, en de theoretische en therapeutische inspanning gericht was op het bestrijden daarvan, dan dreigt het gevaar van eenzijdigheid. Met het afwijzen en bestrijden van de negatieve functie van schuldgevoelens kan men de mogelijk constructieve functie uit het oog verliezen (2.3).

- Een specifiek probleem, dat het zicht op de functie van schuldgevoel kan verduisteren, is gelegen in de uiteenlopende betekenissen van schuld op diverse gebieden van het leven en in het domein van onderscheiden wetenschappelijke disciplines. De ene betekenis kan de andere beïnvloeden en tengevolge daarvan kan schuld een onoverzichtelijk doolhof worden (2.4).
- Ondanks de verschillende betekenissen van schuld is het wel in alle gevallen een gegeven, dat schuld bestaat in een afwijking van gedrag ten opzichte van een norm. De wijze waarop mensen met een dergelijke afwijking omgaan, wordt daarbij steeds mede bepaald door de specifieke wisselwerking tussen de intrapsychische cognitieve processen en emoties (2.5).
- Met gebruikmaking van een cybernetisch model wordt nader aandacht gegeven aan onderscheiden functies, die normen hebben bij het sturen van het gedrag van de mens (2.6). Een drietal belangrijke aspecten in dit cybernetisch model wordt nader uitgewerkt.
- Allereerst het onderscheid tussen persoonlijke en sociale normen, waarbij de aandacht wordt gericht op het feit, dat normen in verschillende gradaties van sterkte verankerd kunnen zijn in de persoon dan wel daarbuiten, waardoor ze tot "vreemde" normen kunnen worden (2.7).
- Vervolgens het verschil dat een als zodanig ervaren schuld kan worden opgelost door verandering van gedrag ofwel door verandering van de norm (2.8).
- Tenslotte wordt gewezen op de wenselijkheid van empirisch onderzoek naar de gesignaleerde constructieve functie van schuldgevoelens (2.9).

2.2. Attributie en schuld

Sinds Heider (1958) de term "naïeve psychologie" introduceerde, heeft zich in de sociale psychologie een breed en vruchtbaar terrein van onderzoek ontwikkeld betreffende het verschijnsel "causale attributie". Met de term "naïeve psychologie" wordt aangegeven, dat de alledaagse waarneming van de mens een treffende overeenkomst vertoont met het werk van de wetenschapper. Wetenschappelijke arbeid kan worden gekenmerkt als een cyclus, die start bij het observeren van feiten, daaruit vermoedens afleidend die tot hypothesen worden en uitlopen in voorspellingen, die vervolgens getoetst worden aan nieuwe feiten. En dit alles gemotiveerd door de behoefte om feiten te verklaren en uiteindelijk te beheersen (De Groot, 1966, p. 19). Veel dagelijks gedrag van mensen verloopt volgens een dergelijke cyclus. De chauffeur, die een auto door het verkeer stuurt, is onafgebroken bezig met observeren, vermoedens opbouwen, voorspellen en toetsen; dit alles in dienst van het verklaren van feiten en het sturen naar een doel. Het sluiten van een raam bij dreigend noodweer is de uitkomst van eenzelfde cyclus. Maar ook moeilijker voorspelbare en hoogst complexe

gedragingen worden gekenmerkt door dergelijke processen. Ouders, opvoeders en leraren observeren het socialisatie-proces van hun kinderen of leerlingen, komen tot vermoedens en voorspellingen, hebben iets voor ogen waar het proces toe zal kunnen of moeten leiden op een voorspelbare en verklaarbare manier.

Een belangrijk verschil tussen het werk van de wetenschapper en de "naïeve psycholoog" is gelegen in de aard van de methoden van observatie, voorspelling en verklaring, en in de mate van explicietheid daarvan. De wetten van het logisch en empirisch denken schrijven het pad voor, waarlangs de wetenschapper tot conclusies komt aangaande oorzaak en gevolg. De meer impliciete methode van de "naïeve" psycholoog, om te komen tot vaststelling van oorzaak-gevolg relaties, wordt aangeduid als "causale attributie" (Heider, 1958; Jones en Nisbeth, 1972; Kelley en Michela, 1980; Beijk, 1980 en vele anderen), in het Nederlands ook wel "sociale toeschrijving" genoemd (Rijsman, 1981).

Ondanks dit belangrijke verschil in methoden bestaat er allereerst een grote overeenkomst in de vraag, waar de wetenschapper en de "attributor" een antwoord op zoeken. De vraag van de wetenschapper is in belangrijke mate de vraag naar het "waarom". De vraag van de attributor is geen andere. "Attribution theory is a theory about how people make causal explanations, about how they answer questions beginning with 'why'. It deals with the information they use in making causal inferences, and with what they do with this information to answer causal questions" (Kelley, 1973, p. 107).

Niet alleen in het uitgangspunt en in de vraag naar het "waarom" komen de wetenschapper en attributor overeen. Overeenkomst is er ook in het doel van de wetenschapper en de naïeve attributor. Het uiteindelijke doel van de wetenschap is om de betreffende sector te kunnen beheersen (De Groot, 1966). Dat is ook het doel van de naïeve attributor. Attributie staat in dienst van de behoefte aan controle. Sprekend over de implicaties van gepercipieerde oncontroleerbaarheid, en over de wijze waarop individuen daarop reageren, vermelden Rothbaum e.a. (1982) een groot aantal onderzoeken en een groot aantal auteurs van uiteenlopende richtingen, die alle de nadruk leggen op 's mensen gemotiveerdheid om te beheersen of te controleren ("perceived control"): kinderen ontnemen plezier aan het controleren van situaties, zo werd reeds vastgesteld door Groos in 1901; controle wordt door Adler een intrinsieke noodzaak genoemd; Malinowski spreekt van een wanhopige behoefte om de wereld meester te zijn; White beschreef het "effectance motive": de motivatie om de omgeving te controleren; De Charms noemt de drang om de omgeving te veranderen een primaire levensbehoefte (zie Rothbaum e.a., 1982, p. 6). In hun overzichtstudie over attributietheorieën noemen Kelley en Michela (1980) het geloof in effectieve controle een van de belangrijkste motivaties voor attributieprocessen, naast hedonistische relevantie en zelfbescherming. Ook in de stress-

literatuur wordt aandacht gegeven aan "perceived control" als een belangrijk concept (vgl. o.a. Allen, 1985).

Deze behoefte aan controle wordt zowel in het geval van wetenschappelijke arbeid, alsook in het geval van attributie in het bijzonder geactiveerd wanneer mensen geconfronteerd worden met onverklaarbare bedreigende feiten. Van de wetenschap wordt bijvoorbeeld verwacht dat zij bij zal dragen tot oplossing van maatschappelijke problemen zoals ziekte, honger, armoede, overbevolking, onderontwikkeling. De aard en omvang van het probleem moet gediagnosticeerd worden, de oorzaak moet vastgesteld worden en de middelen moeten gezocht worden om de bedreigingen het hoofd te bieden. Het gaat daarbij vaak om problemen waarvoor mensen eerder reeds een diagnose stelden, een oorzaak zochten en een remedie bedachten via attributie-processen. Epidemieën van besmettelijke ziekten brachten mensen tot wanhoop en paniek, totdat zij langs wetenschappelijke weg ontdekten, aan welke micro-organismen de ziekten moesten worden toegeschreven en hoe die schadelijke micro-organismen effectief bestreden konden worden. Vóór die wetenschappelijke bevinding werden onverklaarbare en oncontroleerbare rampen toegeschreven aan vertoornde geesten, heksen, of boze krachten in velerlei religieuze en seculiere vormen. Religieuze attributies schreven de rampen toe aan de gesel Gods, beproeving, straf voor de zonde, of het werk van satan. Seculiere attributies verwezen naar een zondebok of gingen uit van vooroordelen tegen kwetsbare minderheidsgroepen (zie ook Luyendijk-Elshout, 1982).

Bij deze attributie-processen gaat het niet zozeer om het aanwijzen van oorzaken in deterministisch-mechanische zin, doch ook in belangrijke mate om "redenen" en "rechtvaardigingen" (Locke en Pennington, 1982). Wanneer mensen geconfronteerd worden met bedreigingen en zij die bedreiging kunnen toeschrijven aan een oorzaak in deterministisch-mechanische zin, wanneer zij dan tevens in staat zijn de oorzaak onschadelijk te maken, dan kan de bedreiging effectief opgeheven worden. Helaas zijn deze gevallen relatief zeldzaam. Veel talrijker zijn de gevallen waarin mensen zoeken en gissen en hun toevlucht nemen tot verklaringen en toeschrijvingen aan zaken die niet het kenmerk hebben van een deterministisch-mechanische oorzaak, maar die wel een min of meer bevredigende verklaring bieden, waar men mee kan leven. En terwijl de wetenschap de vraag naar het "waarom" van bedreigende feiten bij voorkeur formuleert in objectieve termen zoals "oorzaak", "conditie", "verklarende factor", wordt de vraag naar het "waarom" in de attributie vaak geformuleerd in termen van "de schuld".

Bij wie of wat ligt de schuld van zeer uiteenlopende problemen zoals: de wereldomspannende politieke tegenstelling tussen Oost en West of tussen Noord en Zuid, rijk en arm; controversen tussen regering en oppositie; werkloosheid en

economische recessie; milieurampen en verkeersongevallen; onenigheid en vervreemding in partnerschap, gezin, familie, collega's; collectief of individueel falen? In veel van dergelijke problemen wordt getracht *iets of iemand de schuld te geven*.

Wanneer mensen iets of iemand de schuld geven (nog afgezien van wat dit precies inhoudt), kan dit beschouwd worden als een bepaalde invulling van de algemene menselijke attributiebehoefte, van de algemene motivatie tot controle en de algemene behoefte om oncontroleerbaarheid uit te bannen. Het ligt daarbij voor de hand dat het proces van "de schuld geven" verloopt volgens de wetmatigheden die bestudeerd worden in het attributie-proces. Daarbij zal het groot verschil maken of men de schuld geeft aan onpersoonlijke entiteiten die niet op verantwoordelijkheid aanspreekbaar zijn ("de schuld van het weer"), aan instituties of groepen ("de schuld van de overheid"), of rechtstreeks aan individuen die verantwoordelijk geacht worden ("de schuld van de chauffeur die de voorrang niet in acht nam"). In het geval van toeschrijving aan individuen zal het verschil maken of de schuld en de verantwoordelijkheid wordt toegeschreven aan relatief duurzame disposities van het individu dan wel aan momentane situaties.

In de attributietheorie werd onder meer gewezen op een verschillende geneigdheid van "actor" en "observer" om de voorkeur te geven aan situationele dan wel dispositionele attributie (Jones en Nisbeth, 1971; Locke en Pennington, 1982). Dispositionele attributies zullen eerder het karakter hebben van beschuldiging, situationele attributies zullen eerder het karakter hebben van verontschuldiging. Niet los van dit onderscheid staat het verschil tussen interne attributie, waarbij mensen eerder de schuld bij zichzelf zoeken, en externe attributie waarbij de oorzaak, de reden of de schuld bij iets of iemand anders wordt gelegd (Abramson en Seligman, 1973). De mate waarin iemand verantwoordelijk en schuldig geacht wordt voor een ongeluk, wordt niet alleen bepaald door de intentie van de persoon doch ook door de ernst van het veroorzaakte (Walster, 1966; Comer en Laird, 1975). In al deze gevallen kan daarbij de vraag gesteld worden in hoeverre alternatieve verklaringen overwogen, onderzocht en beproefd werden en in hoeverre de attributie of de schuld daardoor versterkt dan wel verzwakt wordt (Kelley en Michela, 1980: "discounting" versus "augmentation"). Daarbij moet van meet af aan nog een ander belangrijk onderscheid geïntroduceerd worden. Wanneer men iemand of iets de schuld geeft, maakt het groot verschil of het daarbij gaat om iets of iemand *anders* dan wel dat men *zichzelf* de schuld geeft. Schuld of schuldigheid als een in principe objectiveerbare entiteit wordt tot *mijn schuld* door processen van schuldbesef en schuldgevoel. Voor we echter ingaan op vragen als "wat is precies schuld, schuld hebben, schuld voelen, zich van schuld bewust zijn, en eventueel ook beschuldigen?", moeten we eerst stilstaan bij de vraag of schuldgevoel ook een constructieve functie kan hebben.

2.3. Zijn schuldgevoelens per se destructief?

Schuldgevoel is een onaangename emotie. Naast angst worden schuld en schaamte door Janis genoemd als uitgesproken voorbeelden van onaangename emoties, die teweeg gebracht worden door bedreigende stimuli of gebeurtenissen en die leiden tot psychologische stress, die interfereert met het psychologisch functioneren (Janis en Mann, 1977, p. 50). Door Sherif en Sherif werd schuldgevoel eveneens getypeerd als een verbijzondering van een meer algemene categorie van negatieve emotionele toestanden, door hen aangeduid als "ego-tension". "We use ego-tension here as a generic term to refer to painful, unpleasant experiences, such as anxiety, insecurity, personal inadequacy, aloneness, and shame, which can be accounted for only with reference to the ego-system... In those cases in which the deviation is related to our few most central, fundamental ego-values, the resulting ego-tension may be termed the experience of guilt" (Sherif en Sherif, 1969, p. 412). In de context van de negatieve gevoelens die noodzakelijk binnen elke intiemere relatie optreden, gepaard gaande met bewuste of onbewuste doodswensen, noemt ook Fortuin schuldgevoel als kenmerkend voorbeeld: "schuld legt zich als een loden band rond je schouders" (Fortuin, 1977, p. 2).

Schuldgevoel is een onaangename emotie, een aan angst verwante vorm van stress of spanning, een loden last. Deze opvattingen stemmen overeen met wat Freud stelde in "Het onbehagen in de cultuur". "De spanning tussen het strenge Boven-Ik* en het daaraan onderworpen Ik noemen we schuldgevoel" (Freud, 1984, p. 150). Het schuldgevoel bestaat uit twee lagen, die ieder gekenmerkt worden als angst: "vrees voor de externe en vrees voor de interne autoriteit" (o.c., p. 164) nader aangeduid als respectievelijk angst voor liefdeverlies en angst voor het Boven-Ik. En hoezeer het volgens Freud een negatief gewaardeerde emotie betreft, blijkt duidelijk wanneer hij zelf aangeeft dat het zijn uitdrukkelijke bedoeling is "het schuldgevoel tot het belangrijkste probleem in de ontwikkeling van de cultuur te bestempelen en aan te tonen dat wij met de verliezen aan geluk door de vergroting van het schuldgevoel de prijs betalen voor de culturele vooruitgang" (o.c., p. 161).

In het theoretisch bouwwerk van Freud is schuldgevoel de voornaamste bron van neurose en inhibitie, waardoor de fundamentele eisen en driften van het Es worden verdrongen. Schuldgevoel heeft in deze opvatting uitsluitend een negatieve functie. Mowrer (1960) stelt in dit verband dat in de freudiaanse visie schuldgevoel geen positieve functie kan hebben. Treffend formuleert Mowrer

*) Aansluitend bij de terminologie, die gekozen werd in de momenteel verschijnende Nederlandse vertaling van de werken van Freud, zullen de drie intra-psychische instanties volgens Freud, steeds aangegeven worden met de woorden "Es", "Ik" en "Boven-Ik".

het als volgt: "A prominent lecturer on mental health thus talks about eradicating the sense of guilt just as he would a vermiform appendix" (o.c., p. 407). In dezelfde context zegt Mowrer dat deze psycho-analytische denkwijze vrij eenvoudig geherformuleerd kan worden in termen van de (neo-)behavioristische leertheorie: de assumptie dat schuldgevoel als een ziekte te beschouwen is en dat therapie moet trachten te leiden tot extinctie of desensitisatie ervan.

Mowrer die het probleem signaleerde in 1960, zal ook nu nog door psychologen en therapeuten beschouwd worden als provocerend met zijn opmerking: "It ought to be possible for patient and therapist to move little by little from guilt and confusion to confession, expiation, and peace" (o.c., p. 415).

Het standpunt van Mowrer werd wel met instemming aangehaald door Campbell (1975) in een studie over de conflicten tussen biologische en sociale evolutie en tussen psychologie en morele traditie. De hedendaagse psychologie en psychiatrie zijn volgens Campbell meer vijandig ten aanzien van de inhiberende boodschap van de religieuze moraal dan wetenschappelijk verantwoord is. Campbell pleit voor een sociale functie en de psychologische legitimiteit van begrippen als verzoeking en zonde. Hij staat daarom sympathiek ten opzichte van Mowrer en Memminger, "who are recommending that guilt feelings often should be cured by confession, expiation, restitution and cessation of guilt-producing behavior, rather than by always removing the demands of conscience, interpreting away feelings of guilt as neurotic symptoms" (o.c., p. 1116).

Kritiek op de destructieve invloed die Freud aan schuldgevoel toekent, vinden we ook in het erudiete werk van Fortmann (1974): "Als ziende de onzienlijke". Het hoofdstuk 67 handelt over gespletenheid door schuld, schaduw en verdringing. Naar aanleiding van "Das Unbehagen in der Kultur" merkt Fortmann op: "schuldgevoel ontstaat in Freuds visie niet alleen wanneer men kwaad doet, maar ook wanneer men kwaad nalaat, namelijk aan zijn driftverlangens geen gevolg geeft. Het schuldgevoel is 'Folge einer ausgeführten Aggression' maar het is ook 'Folge unterlassener Aggression'. Maar waarin bestaat nu precies dit schuldgevoel, dat gevolg is van niet geuite agressie? Voelt men zich schuldig omdat men agressieve wensen gekoesterd heeft of omdat men ze niet ten uitvoer heeft gebracht? En wat betekent in het tweede geval dan nog het woord 'schuld'? Ik kan daarover bij Freud geen helderheid krijgen" (o.c., p. 454). Wel merkt Fortmann even later op, "dat Freud niet duidelijk onderscheidt tussen authentieke schuld en pathologische of neurotische schuld" (o.c., p. 456). De implicaties van dit schijnbaar duidelijke onderscheid worden door Fortmann echter niet nader uitgewerkt.

Mowrer en Campbell wijzen op de positieve betekenis die schuldgevoel kan hebben. Fortmann maakt onderscheid tussen authentieke schuld tegenover pathologische of neurotische schuld. Het onderscheid van Fortmann suggereert

dat de neurotische schuld minder juist zou zijn terwijl ware of authentieke schuld juist zou zijn. Maar wat is de zin, zo vraagt Vergote (1980) zich weer af, van een onderscheid tussen werkelijke en denkbeeldige schuldgevoelens? "Er zitten aan het schuldgevoel heel wat aspecten die in de schaduw blijven. Kan men vaste aanwijzingen vinden om uit te maken wanneer het in zijn normale gedaante voorkomt? Was er maar een duidelijke grenslijn te trekken tussen gevallen waarin het slechte geweten de duisternis steeds erger maakt en gevallen waarin het de opklaring brengt van een leven in waarachtigheid" (o.c., p. 133). En wat is de zin van de termen werkelijk en denkbeeldig als het gaat om gevoelens en verlangens? "Of het gevoel van schuld nu zwijgt of zich luid horen laat, dat zegt nog niet rechtstreeks iets over het morele gehalte van de gedragingen" (o.c., p. 137).

Over de aard en de betekenis van schuldgevoelens lopen de meningen uiteen. Therapeuten zullen in de lijn van de gedachten van Freud veelal geneigd zijn de negatieve aspecten van schuldgevoel te benadrukken. Het gaat daarbij ongetwijfeld om wat we "neurotische schuld" kunnen noemen. Er bestaat een redelijke consensus, dat neurotische schuld op zichzelf geen positieve functie heeft. Dergelijke schuldgevoelens dienen slechts opgelost, gezuiverd, gedesensitiseerd te worden. Maar als er ook andere dan neurotische schuldgevoelens bestaan: "ware" of authentieke schuldgevoelens? Wanneer, zoals door diverse auteurs wordt beweerd, therapeuten alléén oog hebben voor neurotische schuldgevoelens, en wanneer zij ten aanzien van die schuldgevoelens alleen oplossend of desensitiserend zouden werken, dan kan het gebeuren dat het kind met het badwater weggegooid wordt. Dat men geen oog meer heeft voor schuldgevoel dat functioneel is en motiverend tot nieuw en beter gedrag. Aangezien de opvattingen over schuld en schuldgevoel blijkbaar zeer verschillend zijn op het zo wezenlijke punt van het bestaansrecht en de functionaliteit ervan, kan het wellicht verhelderend zijn om de verschillende betekenissen van schuld eerst nader onder de loep te nemen. Daarbij zullen we er steeds op dienen te letten, dat het in de onderhavige analyse niet gaat om een moralistische betekenis van schuld.

2.4. Verschillende betekenissen van "schuld"

Evenals het Duits kent het Nederlands één woord "schuld" om datgene aan te duiden, waarvoor in andere talen twee woorden met een verschillende begripsinhoud gebruikt worden. De Latijnse woorden "culpa" en "debitum", de Engelse woorden "guilt" en "debt", de Franse woorden "culpabilité" en "dette" kunnen in het Nederlands alle vertaald worden met "schuld". Daarbij is volgens de econoom Klant (1978) "debitum" een schuld (met de meervoudsvorm schulden)

die niet alleen afgekocht, maar ook verhandeld kan worden; "culpa" daarentegen, de schuld die het geweten plaagt, kent volgens Klant geen meervoudsvorm en kan niet worden verhandeld, "kan dank zij heilzame maatschappelijke gebruiken alleen maar worden afgekocht"(o.c., p. 553). Het staat echter wel vast dat "schuld" in uiteenlopende betekenissen wordt gebruikt. Die betekenissen verwijzen naar verschillende levensgebieden en op wetenschappelijk vlak naar onderscheiden disciplines, zozeer dat Frenkel (1978) spreekt van een "interdisciplinair niemandsland". Op verschillende gebieden wordt het woord "schuld" gebezigd om verschillende entiteiten aan te duiden. Hierin ligt een belangrijke bron voor spraakverwarring.

Het groot Nederlands Woordenboek Van Dale (1978) noemt een zestal onderscheiden betekenissen:

1. Schuld is de verplichting van een partij om datgene te doen waartoe zij jegens een ander gehouden is. Deze betekenis betreft vooral geldelijke schuld.
2. Schuld is het geheel der door een publiek lichaam aangegane leningen.
3. Schuld is een zedelijke verplichting (belofte maakt schuld).
4. De omstandigheid dat men een overtreding of verkeerde daad begaan heeft, beschouwd als iets dat beboet moet worden (schuld en boete).
5. De omstandigheid dat men iets verkeerd gedaan heeft, iets nagelaten heeft of in iets tekort is geschoten, als verantwoordelijkheid beschouwd ("het is aan uw schuld te wijten").
6. Schuld is ook een verhinderende oorzaak ("het is de schuld van de regen").

Een eerste belangrijk verschil in de betekenissen is gelegen in het feit dat in sommige betekenissen schuld een geldelijk of economisch verschijnsel is, terwijl het in andere gevallen meer ligt op juridisch, psychologisch, ethisch of religieus terrein. Maar in dergelijke pogingen tot onderscheid schuilt een groot gevaar. De betekenis van de ene sector verschijnselen kan het gehele begrip beïnvloeden en besmetten, ook wanneer het in een andere context gebruikt wordt. Daarbij valt met name op dat niet alleen het afkopen van schuld, doch ook de specifiek economische ruil- of handelsfunctie van schuld op andere terreinen toegepast wordt. We kunnen dit illustreren aan de hand van enkele opvallende *religieuze teksten*.

In de romeinse liturgie wordt gesproken van een "felix culpa", een zalige of gelukkige schuld. Wat daarmee bedoeld wordt, kan slechts achterhaald worden door nader aandacht te geven aan de context waarbinnen de uitdrukking gebruikt wordt. En die context bevat een economisch getinte analogie. De reden waarom de schuld gelukkig of zalig wordt genoemd bevat geen enkele verwijzing naar een voldoening, die ontleend wordt aan schuldigheid als zodanig. Een dergelijke interpretatie is slechts mogelijk wanneer de uitdrukking "felix culpa" als geïsoleerde term wordt geciteerd. Maar het volledige citaat luidt: "O felix

culpa quae talem et tantum meruit Redemptorem" (zalige schuld die een dergelijke Verlosser verdiende). De schuld waarvan in de liturgie van de paasnacht de verlossing of afkoping gevierd wordt, wordt een zalige schuld genoemd omdat zij van zodanige aard is dat mensen haar niet kunnen afkopen, maar dat Gods Zoon daarvoor mens moest worden. De schuld van de zonde verklaart de noodzaak van de menswording van God.

In de liturgie van Kerstmis, waar de geboorte van de Verlosser wordt gevierd, wordt dit zelfs genoemd een "admirabele commercium" (wonderbaarlijke ruilhandel), omdat de Schepper een menselijk lichaam heeft aangenomen en daarmee aan ons kwaliteiten van zijn goddelijkheid verleent ("largitus est nobis suam deitatem"). Anders dan in de eerder genoemde uitleg van Klant wordt de handels- of ruilgedachte hier betrokken op "culpa". Dat wordt nog versterkt door het feit dat hetzelfde document waarin melding wordt gemaakt van "felix culpa", eveneens de meervoudsvorm van culpa gebruikt. Van de liturgische viering wordt gezegd dat zij zonden verdrijft en schulden uitwist ("fugat scelera, culpas lavat").

Een andere opvallende bron van verwarring van de economische en de religieus-morele betekenis van schuld kan worden gevonden in het meest bekende rituele gebed van de christenen, het Onze Vader. Het is merkwaardig dat de katholieke versie van het gebed in het Nederlands de enkelvoudsvorm gebruikt: "vergeef ons onze schuld zoals ook wij aan anderen hun schuld vergeven". De protestantse versie in het Nederlands luidt echter: "vergeef ons onze schulden gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren". De katholieke versie suggereert schuld als culpa, de protestantse versie suggereert schuld als debitum.

Volgens een recente publicatie van bijbel-exegetische aard, waaraan de nu volgende uitleg ontleend wordt (Lambrecht, 1983), lijkt de protestantse versie dichter bij de oorspronkelijke betekenis te liggen. Tevens blijkt dat in de teksten van de Evangelieën zelf al een bron van verwarring gegeven is. De tekst van het gebed is een vertaling van het Evangelie volgens Mattheus, waarin sprake is van schulden en schuldenaren. In de parallelle vindplaats in het Evangelie volgens Lukas is sprake van het vergeven van zonden, want ook wij vergeven ieder die ons schuldig is. De als meer oorspronkelijk beschouwde tekst van Mattheus suggereert de betekenis "debita", de als minder oorspronkelijke beschouwde tekst van Lukas spreekt van zonden en suggereert de betekenis "culpa". Daar staat weer tegenover dat de nadere toelichting bij Mattheus' "debita" weer wijst in de richting van "culpa". Direct aansluitend op het Onze Vader staat namelijk: "Want wanneer gij de mensen hun fouten vergeeft, zal uw hemelse Vader ook u vergeven. Maar wanneer gij de mensen niet vergeeft, zal ook uw Vader uw fouten niet vergeven". De voorbeelden "felix culpa" en "debita" versus "culpa" werden aangehaald om te illustreren dat de economische afkoop- en ruilgedachte op een complexe en moeilijk te ontwarren wijze doorwerkt op andere gebieden, in dit geval op de religieus-morele opvatting van schuld.

Ook in de *psychologie* zijn voorbeelden aanwijbaar van "besmetting" van psychologische begripsinhouden vanuit economische begrippen. Ter verklaring van het feit dat mensen vaak geneigd zijn een ander te helpen of te bevoordelen, stelde Gouldner (1960) het wederkerigheidsbeginsel: ik doe iets goeds voor een ander omdat die ander iets goeds voor mij deed, of ook: in de hoop dat die ander of enig ander metertijd ook iets goeds voor mij zal doen. Iets goeds doen voor een ander kan uitstel van eigen voordeel inhouden en het tijdelijk accepteren van lasten, teneinde op langere termijn via deze handelwijze (instrumenteel) voordeel te verwerven. Zo kan schijnbaar altruïsme instrumenteel bijdragen tot eigen voordeel. Kenmerkend voor het socialisatieproces is volgens Freud dat de mens leert handelen volgens het realiteitsprincipe, daarbij op korte termijn verzakend aan de door het lustprincipe ingegeven bevrediging van driften, teneinde op langere termijn de voordelen van de cultuur te genieten. Over *schuld* zegt Freud in "Het onbehagen van de cultuur" dat het de *prijs* is die wij *betalen* om de voordelen van de cultuur te *kopen*. (Freud, 1984, p. 161).

De ruilgedachte gaat terug op het beginsel van de verdelende rechtvaardigheid in de filosofie van Aristoteles en werd in de sociale psychologie uitgewerkt in de "Social Exchange Theory" (Homans, 1958; Thibaut en Kelley, 1959; Blau, 1964) en de "Equity Theory" (Adams, 1965; Walster e.a., 1976; Chadwick-Jones, 1965). In deze "kosten-baten-theorie" noemde Blau schuldgevoelens als kosten en het vermijden van schuldgevoelens als baten. Door Adams (1965) werd die gedachte ingepast in de billijkheidstheorie. Billijkheid werd door Adams geformuleerd in de vergelijking $O_p : I_p = O_a : I_a$, dat wil zeggen: de verhouding van baten (O = outcomes) en kosten (I = investments) van de persoon (p) is gelijk aan die verhouding bij de ander (a), waarmee p zichzelf vergelijkt. Wanneer de vergelijking ongelijk is, wordt de relatie ervaren als onbillijk. Een onbillijkheid ten nadele van p ($O_p : I_p < O_a : I_a$ — een situatie als bij onderbetaling) is geëigend om de emotie *boosheid* op te roepen. Een onbillijkheid in het voordeel van p ($O_p : I_p > O_a : I_a$ — een situatie als bij overbetaling), is geëigend om de emotie *schuld* op te roepen. Herstel van de billijkheid zou in het laatste geval betekenen dat mensen hun voordeelpositie ongedaan maken hetgeen kan geschieden door de ander te bevoordelen (een verklaring voor altruïstisch gedrag) dan wel door zichzelf te straffen (hetgeen binnen de aanname van hedonisme minder verkieslijk geacht wordt).

Nog een ander voorbeeld van de voor de sociale psychologie relevante ruilgedachte wordt gevonden in het klassieke *cultureel-antropologisch* werk van Mauss (1925), "The Gift". Onder de benaming "potlach" beschreef Mauss de implicaties van schijnbaar argeloos weggegeven fortuin, dat echter bleek te verlopen volgens stringente wetten van geven, ontvangen en terugbetalen. Het ging daarbij niet slechts om een demonstratie van eigen rijkdom om daaraan prestige te kunnen ontlenen; niet slechts om een overlevingsstrategie die ervan

uitgaat dat iemand die door mij geholpen is, ook mij zal helpen als ik tekort kom. De materiële giften hadden een verder reikend doel dan alleen het verzekeren van materiële tegengiften. "What they exchange is not exclusively goods and wealth, real and personal property, and things of economic value. They exchange rather courtesies, entertainments, ritual, military assistance, women, children, dances, and feasts" (o.c., p. 3). Een opvallend aspect bij die giften is dat de gever er beter van wordt, want: "we must always return more than we receive" (o.c., p. 63). Giften zijn verre van belangeloos. Ze zijn erop gericht om bij de ander vrede of diensten of onderdanigheid te bedingen. Dat daarin vaak onduidelijkheid, verwarring of misinterpretatie mogelijk is, is evenmin belangeloos. "This confusion of personalities and things is precisely the mark of exchange contracts" (o.c., p. 18). Dat deze "economie" van het geven niet slechts voorkomt in "archaïsche culturen" wordt aangegeven door Schwartz (1967): de leider in een "Street Corner Society" zorgt ervoor dat hij nooit in het krijt zal staan bij de volgelingen, doch voorziet hen daarentegen van zodanige gunsten dat die nooit volledig terugbetaald kunnen worden (o.c., p. 4). Waar Adams stelde dat billijkheid volgens het principe van verdelende rechtvaardigheid slechts ervaren wordt wanneer kosten en baten in evenwicht zijn, geven Mauss en Schwartz aan dat een dergelijke billijkheidsbalans niet steeds het oogmerk is van geschenken.

De behandelde voorbeelden, ontleend aan godsdienst, psychologie en culturele antropologie, waren bedoeld om aan te geven niet alleen dat schuld onder verschillende levensgebieden en wetenschappelijke disciplines resorteert, maar ook om aan te geven dat de verschillende betekenissen niet los van elkaar staan. Schuld kan worden benaderd vanuit een economische invalshoek, een juridische, een psychologische, een ethische, een religieuze... De verschillende invalshoeken kan men onderscheiden, men kan ze echter niet scheiden. De betekenis van de ene sector verschijnselen beïnvloedt of besmet vaak het hele begrip. Met name valt daarbij op dat de ruilgedachte uit de economie sterk bepalend lijkt voor de andere begripsinhouden. En deze ruilgedachte houdt in dat men gehouden is tot een bepaald gedrag omdat dat volgens enigerlei code zo genormeerd is. De ruilgedachte illustreert dat schuld de verplichting impliceert om te beantwoorden aan een norm.

2.5. Schuld en norm

Globaal gesproken zal er sprake zijn van *schuld*, in de zin van "culpa", *wanneer iemand in ongeoorloofde zin afwijkt van een morele norm waaraan hij geacht wordt te kunnen en te moeten beantwoorden*. Deze globale formulering moet nog nader gespecificeerd worden. Zonder volledigheid te pretenderen, kunnen enkele belangrijke punten genoemd worden, die nadere specificering verdienen.

a. Schuld kan niet alleen toegeschreven worden aan "iemand" in de zin van identificeerbare individuen, doch ook aan bovenindividuele instituties of groepen (de schuld van de leiding, van de overheid, van de werkgevers, van de immigranten), aan grootheden die moeilijk tot identificeerbare personen te herleiden zijn (de bureaucratie, onze samenleving, het kapitaal), of ook aan geheel onpersoonlijke grootheden (het weer, de afstand). Wanneer daarbij dan gezegd wordt dat "hij" geacht wordt..., dan geldt dat allereerst niet alleen voor mannen en vrouwen, maar ook voor al dan niet geslachtelijk te definiëren instituties en andere grootheden. Waar "hij" staat in de globale formulering, kan gedacht worden aan *hij*, *zij*, (= vrouw), *zij* (= meervoud), of *het*, maar dit maakt de formulering moeilijk leesbaar.

b. Waar het gaat om (het afwijken van) *normen* doen zich velerlei interpretatieproblemen voor. Door wie wordt de norm gesteld, wiens norm is in het geding? Daarbij is allereerst het onderscheid van belang dat Freud maakte in zijn analyse van het ontstaan van schuldgevoelens: "externe" normen van een "vreemde" (= niet-ik) persoon, omgeving, cultuur, godsdienst; en "interne" of geïnternaliseerde normen van het Boven-Ik (Freud, 1984). Bij externe normen is een verdere vraag bijvoorbeeld ik welke mate het individu zich met de normsteller identificeert (Kelman, 1958); bij interne normen is er een verschil in centraliteit of ego-involvement (Newcomb e.a., 1963). Een ander belangrijk onderscheid wordt gemaakt tussen norm als *maatstaf*, norm als *richtsnoer* en norm voor het *eigen handelen*, zoals aangegeven wordt door Ten Have: "Wordt een bestaande situatie gekeurd,... dan fungeert de norm als *maatstaf* bij de keurende beoordeling. Wordt de voorstelling van een toekomstige situatie na een proces van keuring aanvaard als goedgekeurde doelstelling van een actie, dan krijgen de waardevolle hoedanigheden van deze voorgestelde situatie de betekenis van normen: men heeft geoordeeld dat zij behoren te zijn. Een norm heeft in zulke gevallen de functie van richtsnoer... Daarnaast zijn er normen die het *handelen zelf mede reguleren*, en die dus tevoren als richtsnoer voor — en achteraf als maatstaf bij de keuring van — het handelen zelf fungeren" (Ten Have, 1973, p. 151). De implicatie van het onderscheid tussen normen als richtsnoer deed Rawlings (1970) spreken van *reactieve* schuld (volgend op een feitelijke overtreding) en *anticipatoire* schuld (anticipatie van het overtreden van een interne norm). Anticipatoire schuld wordt door Janis en Mann (1977) genoemd als een vorm van "anticipatory regret", hetgeen de kwaliteit van belangrijke beslissingen ten goede kan komen.

c. Waar gesproken wordt van het *afwijken* van de norm in *ongeoorloofde* zin en van het *kunnen en moeten* beantwoorden aan de norm, blijven eveneens veel vragen en interpretatiemogelijkheden open. Door Deutsch en Krauss (1965) werd het begrip "rol" omschreven als een geheel van normen en verwachtingen waaraan beantwoord moet worden. Daarbij verwijzen rol, norm en verwachting

doorgaans niet naar nauwkeurig omschreven gedragingen, doch naar een marge van gedragingen, waar men binnen moet blijven. In de attitude-leer wordt in dit verband het geheel van standpunten ten opzichte van een object wel voorgesteld als een continuum in velden die genoemd worden "latitude of acceptance", "latitude of noncommitment", "latitude of rejection" (Sherif e.a., 1965; Eagly e.a., 1972). Veel normen zijn ook niet eens en voor altijd onveranderlijk. Normen kunnen per cultuur verschillen, zoals werd beschreven door Mead (1928) en Benedict (1934). Ook binnen een cultuur kunnen, over een langere periode genomen, gedragsnormen ingrijpend veranderen. Het proces van normverschuiving in de Westeuropese beschaving van de middeleeuwen tot aan de moderne tijd werd beschreven door Elias (1982). Kapteyn (1980) geeft een nadere uitwerking van een dergelijke analyse voor meer eigentijdse normverschuivingen in Nederland.

Hoewel het nu al duidelijk is, dat de eerste globale omschrijving van "schuld" nog veel vragen openlaat, kan wel al vastgesteld worden dat schuld altijd te maken heeft met het afwijken van een norm. Schuld is een reactie "waarmee de overtreding of de schending van de morele standaard gepaard gaat of waardoor zij gevolgd wordt" (Phillips 1982, p. 152). De geciteerde uitspraak van Phillips brengt echter weer een nieuwe complicerende factor aan het licht, die vaker aangetroffen wordt in uitspraken over schuld. Is schuld de afwijking zelf van de norm (schuld als kwaliteit van gedrag); of is schuld, zoals het citaat van Phillips suggereert, de reactie van het individu op de geconstateerde afwijking (schuld als gedraging); of wordt misschien met schuld zowel de afwijking aangegeven alsook de reactie daarop? Het begrip schuld is, om met Frenkel (1978) te spreken, een doolhof. Maar hij voegt daaraan toe: "in een doolhof is wel degelijk een bepaalde uitweg voorhanden, al blijkt het voortzetten van het pad dat men volgt juist in doodlopende stukken uit te monden, terwijl het voortdurend inslaan van zijwegen de uitweg oplevert" (o.c., p. 619). Bij de vraag of schuld een kwaliteit van het gedrag is of zelf een gedraging, slaan we nu zo'n schijnbare zijweg in.

Bij het definiëren van het studie-object van de (sociale)psychologie wordt vaak gerefereerd aan een drietal te onderscheiden gebieden van de psyche, te weten: gedachten, gevoelens en gedragingen. "We attempt to understand how the *thought, feeling and behavior* of individuals are influenced by the actual, imagined or implied presence of others" (Allport 1968, p.3). Gedachten, gevoelens en gedragingen. Niet voor niets worden deze drie en alléén deze drie genoemd. Het is een driedeling die we vaak in de psychologie en ook in andere wetenschappen tegenkomen. We kunnen stellen dat deze driedeling uitputtend is voor de beschrijving en verklaring van het menselijk functioneren. De driedeling vinden we weerspiegeld in belangrijke stromingen in de *filosofie*: het rationalisme zoekt de verklaringsgrond van het menselijk zijn in de ratio, rede (gedachten); het existentialisme zoekt de voornaamste verklaringsgrond in de

wijze waarop de mens emotioneel zijn wereld en zichzelf ervaart: vertrouwen, wroeging, walging, vervreemding, liefde (gevoelens); het pragmatisme zoekt de voornaamste verklaringsgrond voor ons handelen in wat het uithaalt en bewerkt (gedragingen). In de *psychologie* zelf is de driedeling duidelijk te herkennen in de verschillende bekende grote stromingen, respectievelijk de cognitieve theorieën, de van emotionele beleving uitgaande psycho-analyse en existentiële psychologie, en het meer aan het pragmatisme verwante behaviorisme. Ook in de *attitude*-leer binnen de sociale psychologie wordt dezelfde driedeling gevonden in wat genoemd worden de drie componenten van attitude: een cognitieve, een affectieve en een conatieve component (zie Wrightsman en Deaux, 1981; Jaspars en Van der Vlist, 1979).

Gedachten, gevoelens en gedragingen verwijzen naar een drietal te onderscheiden gebieden en processen, die geacht worden samen de totaliteit van het menselijk functioneren te omspannen. "People take three existential stances in regard to the human condition: knowledge, feeling and acting" (Wrightsman en Deaux, 1981, p. 316). De drie gebieden dienen te worden onderscheiden, maar mogen niet gescheiden worden. Zowel verabsolutering als onderwaardering van één van de drie kan niet straffeloos plaats vinden, want de realiteit wordt door alle drie gekenmerkt. Daarbij bestaat er tussen de gebieden zodanige interactie en wederzijdse beïnvloeding, dat de gebieden soms moeilijk te onderscheiden zijn. De complexe samenhang tussen cognitie en emotie werd onder andere door Lazarus (1970) aan de orde gesteld. De begrippen "primary appraisal" en "secondary appraisal" worden genoemd "cognitieve processen die erop gericht zijn emoties te reguleren" (Kleber, 1982, p. 43). Over de opvatting van Lazarus stelt Kleber: "In deze visie zijn ook emoties het gevolg van de boven beschreven processen van 'appraisal'. De verlening van betekenis aan een gebeurtenis ligt altijd ten grondslag aan gevoelens en vormt er een essentieel onderdeel van. Er zijn voor Lazarus geen uitzonderingen op het principe dat emotie met betekenisverlening verbonden is en daarom afhankelijk is van cognitieve mediatie" (o.c., p. 51). De samenhang van cognitie en emotie met gedrag werd onder meer ook aan de orde gesteld in de attitude-leer. Daarbij werd enerzijds gewezen op de voor de hand liggende samenhang dat gedrag of gedragsintentie (Ajzen en Fishbein, 1980) voorspeld kan worden vanuit een samenhangend en coherent geheel van cognities en emoties. Anderzijds werd er ook op gewezen dat verandering in de cognitieve en emotionele waardering van een attitude-object mede veroorzaakt kan worden door het feitelijk verrichten van gedrag dat tegen de attitude ingaat ("counter-attitudinal advocacy": zie Festinger, 1957; Rosenberg, 1966; Nuttin, 1975).

Er bestaat een moeilijk te ontwarren samenhang en een complexe wisselwerking tussen cognitie, emotie en gedrag. Wanneer we nu vanuit de ingeslagen zijweg terugkeren naar de doolhof van schuld, dan is dat om op het terrein van schuld de signaleerde driedeling van gedachten, gevoelens en gedragingen toe te

passen. Sprekend over schuld hebben wij te maken met schuldbesef (cognitief), schuldgevoel (emotioneel) en schuldig handelen. Van schuld is sprake bij gedrag dat afwijkt van een norm. Schuldige gedachten of schuldige plannen moeten in deze context opgevat worden als gedragsintenties en vallen in die zin onder de rubriek "gedragingen". Schuld verwijst altijd naar een gedraging, die van een morele norm afwijkt. De norm komt tot mij, de norm wordt "mijn norm" door cognitieve en emotionele processen die ten nauwste met elkaar samenhangen en elkaar beïnvloeden. Op het eerste gezicht moge het lijken dat de complexiteit van schuld en norm door de driedeling toegenomen is. Daar staat tegenover dat schuld en norm hierdoor geplaatst worden in de context van een complexiteit die te enen male kenmerkend is voor de menselijke conditie en het menselijk functioneren. In de volgende paragraaf zal een cybernetisch model voorgesteld worden, waarin juist de complexe interactie van gedachten, gevoelens en gedragingen kan bijdragen tot verheldering van de wijze waarop normen in het psychologisch functioneren de bron kunnen zijn van schuldig gedrag, gemedieerd door schuldbesef en schuldgevoel.

2.6. Norm en schuld in een cybernetisch model

Na de eerste globale omschrijving van schuld kon worden vastgesteld dat schuld altijd te maken heeft met het afwijken van een norm. In dat verband werd het onderscheid geciteerd zoals door Ten Have (1973) werd aangegeven: een norm kan de functie hebben van richtsnoer om doelstellingen van een actie vast te stellen; een norm kan de functie hebben van maatstaf wanneer de bestaande situatie wordt gekeurd; en daarnaast kunnen normen de functie hebben dat zij het handelen zelf reguleren. Een nadere beschouwing van deze onderscheiden functies van normen kan bijdragen tot beter begrip van het fenomeen schuld, dat juist gedefinieerd wordt als afwijking van een norm. Met name aan de systeemtheoretische of cybernetische benaderingswijze kunnen hiervoor verhelderende gedachten worden ontleend (voor de oorspronkelijk door Bertalanffy geïntroduceerde cybernetische en systeemtheoretische benadering, zie onder meer van Peursen e.a., 1968; Miller, 1965; Watzlawick e.a., 1978).

In deze benaderingswijze wordt het menselijk organisme opgevat als een open systeem, dat reageert op stimuli of input die als binnenkomende informatie opgevat worden. Het systeem verwerkt deze input volgens specifieke processen. Met een beeldende metafoer geeft Lazarus (1974, p. 165) aan, dat het systeem daarbij niet moet worden vergeleken met een spons, die een vloeistof opneemt en als je erin knijpt precies datgene afgeeft wat opgezogen werd, maar eerder met een filter die selecteert. De informatie die als input werd aangeboden, wordt verwerkt en geselecteerd alvorens het systeem output oplevert. De output is

echter geen op zichzelf staande grootheid, maar heeft een functie voor het functioneren, voor de ontwikkeling of het welbevinden van het systeem. Naar gelang dat de output dienstig is aan het equilibrium of de "steady state", dan wel daarmee interfereert, wordt aan het systeem bijkomende informatie daaromtrent gegeven. Na verwerking van de externe en interne informatie in een circulair proces resulteert steeds nieuwe input. "Het grondplan van de regelkring kan beschouwd worden als een fixatie van hoofdmomenten in het doelgericht handelen van de mens" (Van Peursen e.a., 1968, p. 145).

In dit grondplan komt de norm die sturend is voor het systeem naar voren met een drietal belangrijke functies, die treffende overeenkomst vertonen met de eerder genoemde drie functies zoals door Ten Have (1973) beschreven. De functie van de norm die Ten Have "richtsnoer" noemt, wordt in de systeemtheorie aangeduid als "input": binnenkomende informatie, die het organisme moet sturen naar een doel. De functie die Ten Have "maatstaf" noemt, wordt in de systeemtheorie aangeduid als de norm waaraan de output binnen een bepaalde marge moet voldoen. De output wordt geëvalueerd, dat wil zeggen vergeleken met de norm. Evaluatie is op zichzelf niet meer en niet minder dan de constatering dat de output valt binnen de toegelaten speelruimte van de norm, dan wel daarbuiten. In het laatste geval is er sprake van een afwijking, die het equilibrium of de "steady state" verstoort. De functie tenslotte die Ten Have beschrijft als de norm die het handelen zelf mede reguleert, wordt in de systeemtheorie aangegeven als feedback: de informatie, die resulteert uit de vergelijking van de output met de norm, wordt naar het sturend organisme teruggebracht, wordt toegevoegd aan de oorspronkelijke informatie en heeft eveneens een sturende of bijsturende functie.

Aan deze laatste functie moeten wij bijzondere aandacht schenken. Afhankelijk van de uitkomst van de evaluatie, dat wil zeggen afhankelijk van de constatering of de output beantwoordt aan de norm, dan wel op ongeoorloofde wijze daarvan afwijkt, wordt de feedback negatief dan wel positief genoemd. "We spreken van negatieve feedback als het afwijkend gedrag wordt bijgestuurd tot normaal gedrag en van positieve feedback als het afwijkend gedrag leidt tot verandering van de normen (doeleinden) en tot verandering van de structuur ervan (Smallegange, 1973, p. 50). "Feedback kan positief dan wel negatief zijn; de laatste vorm zal in dit boek vaker worden genoemd, daar het homeostase (een bestendige toestand) kenmerkt en derhalve een belangrijke rol speelt bij het bereiken en handhaven van stabiliteit in betrekkingen. Positieve feedback leidt daarentegen tot verandering, dat wil zeggen tot verlies van stabiliteit of evenwicht. In beide gevallen wordt een deel van de output van het systeem opnieuw in het systeem geïntroduceerd als informatie over die output. Het verschil is dat deze informatie in het geval van negatieve feedback wordt aangewend om de afwijking van de output ten opzichte van een gestelde norm of richting te veranderen — vandaar de

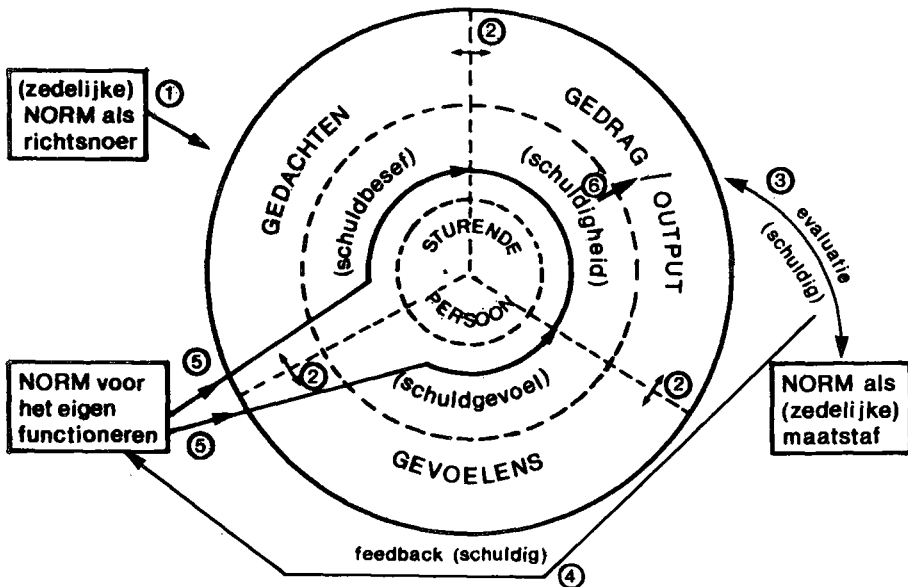
term 'negatief' — terwijl in het geval van positieve feedback diezelfde informatie optreedt als maatstaf voor de uitbreiding van de output-afwijking en dus positief is ten opzichte van de reeds bestaande tendens tot een rusttoestand of ontwrichting" (Watzlawick e.a., 1970, p. 26).

Op drieërlei wijze fungeren normen dus voor sturing van gedrag: als richtsnoer voor binnenkomende informatie die het organisme stuurt; als maatstaf op grond waarvan het gedrag of de output wordt geëvalueerd; als feedback die de uitkomst van de evaluatie terugbrengt naar het organisme en die kan leiden tot bijsturing van het gedrag (negatieve feedback) dan wel tot bestending van het gedrag (positieve feedback). En terwijl input en output in belangrijke mate objectief constateerbaar zijn, is de feedback een proces dat binnen de "black box" plaatsvindt. Het proces wordt verondersteld plaats te vinden, maar de vaststelling van de werking van het proces kan alleen worden gedaan aan de hand van de resulterende nieuwe output. Het feedbackproces is in ons geval een intrapsychisch proces dat gekenmerkt wordt door de complexe interactie van cognitie, emotie en gedragstendencie, zoals beschreven in de vorige paragraaf. Cognitieve processen worden beïnvloed door emoties; emotionele belevingen worden ingekleurd door externe en interne informatie; en de interactie van cognitie en emotie beoogt gedrag te bewerkstelligen of te vermijden, te versterken of af te zwakken. In onderstaand schema worden de drie functies van normen uitgebeeld alsmede de drie gebieden van het intrapsychisch functioneren. In de toelichting bij het schema wordt bij de hoofdmomenten nader aangegeven wat de betekenis is van pijlen die invloeden of interacties aangeven, zowel wat betreft de gelding van normen in het algemeen alsook wat betreft de morele normen die aan de orde zijn wanneer we spreken van schuld in de zin van culpa.

Toelichting bij het schematisch model: (de volgnummers in deze toelichting verwijzen naar de corresponderende nummers in het schema).

1. De norm als richtsnoer is de binnenkomende informatie of sturende input. De norm als richtsnoer is — evenals de norm als maatstaf en de norm voor het eigen functioneren — getekend *buiten* het veld dat de persoon aangeeft. Deze presentatie is gekozen voor de overzichtelijkheid van het schema, maar mag niet suggereren dat de normen niet ook in de persoon zelf verankerd zouden kunnen zijn. De hiermee samenhangende spanning tussen persoonlijke en sociale normen zal nader uitgewerkt worden in 2.7.

2. Gedachten, gevoelens en gedragingen worden voorgesteld als drie velden die samen de totaliteit van het menselijk functioneren omspannen en waartussen interactie plaatsvindt. De interactie van gedachten, gevoelens en gedragingen leidt tot het gedrag dat beschouwd wordt als de output. Daarbij is het gedrag of de output in het schema alleen getekend binnen het veld dat de persoon aangeeft.

Figuur 2.1. Cybernetisch model van drie functies van normen bij het sturen van het gedrag van de mens, wiens intrapsychisch functioneren wordt gekenmerkt door interactie van gedachten, gevoelens en gedragingen.

Gedragingen vormen één van de drie intrapsychische componenten; het gedrag is evenwel ook de naar buiten constateerbare output. Daarnaast kunnen ook gedachten en gevoelens worden opgevat als output. In het schema worden gedachten, gevoelens en gedragingen opgevat als intrapsychische processen die leiden tot het gedrag dat in de vergelijking met de maatstaf wordt geëvalueerd. 3. Evaluatie is de vergelijking van de output met de norm (maatstaf). Evaluatie leidt tot de constatering dat het gedrag met de norm overeenkomt dan wel ervan afwijkt. Wanneer hier gesproken wordt van *gedrag* dat met de norm overeenkomt dan wel ervan afwijkt, dan geldt dit zowel voor gedrag dat reeds verricht werd alsook voor gedrag dat geïntendeerd wordt. De evaluatie, op grond waarvan het gedrag "schuldig" bevonden wordt, geldt zowel voor reactieve schuld als voor anticipatoire schuld.

4. Feedback is de terugkoppeling van de bijkomende informatie die resulteert uit de bevinding van de evaluatie. De feedback impliceert een opdracht om afwijkend gedrag aan de norm aan te passen (negatieve feedback), dan wel om de norm te wijzigen (positieve feedback). De implicaties van het onderscheid tussen negatieve en positieve feedback voor de dynamiek van schuldgevoelens wordt nader uitgewerkt in 2.8.

5. Volgens de normen voor het eigen functioneren komt de feedback-opdracht in het systeem terug. Via elkaar beïnvloedende cognitieve en emotionele processen leidt de feedback eventueel een tendentie in tot nieuw gedrag. De processen die al dan niet resulteren in nieuw gedrag kunnen gunstig dan wel schadelijk zijn voor het welzijn van de persoon, en op grond daarvan is het mogelijk te spreken van schadelijke of verziende schuldgevoelens en van helende of constructieve schuldgevoelens. In 2.9 wordt het nut en de mogelijkheid aangegeven van empirisch onderzoek naar een dergelijke constructieve functie van schuldgevoel.

6. Het eventueel nieuw gedrag wordt vergeleken met de norm als maatstaf en het circulaire proces vangt opnieuw aan.

In een eerdere paragraaf werd gewezen op verschillende betekenissen van schuld en op de uit dat verschil voortvloeiende complicatie, dat uiteenlopende betekenissen van schuld elkaar kunnen beïnvloeden. Met normen en normaliteit is het niet anders gesteld. Ook in het geval van normen en normaliteit hebben uiteenlopende betekenissen een besmettingsgevaar ten opzichte van elkaar. Zo spreken wij van *statistisch normaal* (zie Hofstra, 1950) wanneer een persoon of object zich binnen een bepaalde marge in het middengedeelte van een zogenaamde normaalverdeling bevindt. Een dergelijke statistische normaliteit geeft op zichzelf niets anders aan dan het feit dat ongeveer het twee derde gedeelte van een populatie de betreffende eigenschap heeft. Zo zullen van de ongeveer 14 miljoen bewoners van Nederland zeker twee derden een blanke huidskleur hebben, en blank zal in Nederland statistisch gezien "normaal" zijn. Daaraan kan echter in geen enkel opzicht een argument ontleend worden om de niet-blanken anders te benaderen als het gaat om voorzieningen als onderwijs, woning en werk, of meer in het algemeen ter rechtvaardiging van discriminatie in sociaal verkeer. De vele bekende vormen van onterechte discriminatie zijn echter een aanduiding dat statistische normaliteit besmettelijk kan zijn voor andere betekenissen van "normaal". Dit probleem doet zich duidelijk voelen wanneer er gesproken wordt over *normale gezondheid* in geestelijke of lichamelijke betekenis, over een *normale ontplooiing*, over *normaal gedrag*.

Voor Ten Have, (1968, 1973) was normaliteit een criterium om de velden van agogische arbeid in te delen in exagogie (begeleiding van minusvarianten naar normaal), katagogie (preventie van ontsporing van het normale) en anagogie (verdere ontwikkeling in de richting van wat men zich als ideaaltoestand voorstelt). Bij nadere beschouwing blijkt echter dat normaliteit moeilijk exact definieerbaar is. Wat precies is normaal? Volgens wie is iets of iemand (niet) normaal? Wat te denken van personen die volgens een bepaald criterium niet normaal zijn? Geen koe wordt bont genoemd of er zit een vlekje aan: het odium van abnormaliteit in de ene betekenis heeft al te snel implicaties voor abnormaliteit in een andere betekenis. Normaliteit is niet slechts statistische normaliteit, maar een voorschrift of verwachtingspatroon dat aangeeft welk gedrag men behoort te vertonen. De normatieve determinanten die de inhoud

van het gedrag aangeven (welk gedrag iemand behoort te vertonen) worden vooral in de sociaal psychologische roltheorie bestudeerd (zie Visser e.a., 1983, p. 102; zie ook Deutsch en Krauss, 1965). Normen, waarvan in deze paragraaf een drietal functies beschreven werd, zijn verwachtingen waaraan beantwoord moet worden. Wie aan de norm niet beantwoordt, vertoont afwijkend gedrag, en wanneer het een morele norm betreft, noemen we deze afwijking "schuld".

Bij de toelichting op het cybernetisch model van figuur 2.1 werden een drietal punten aangekondigd, die verder uitgewerkt dienen te worden in het kader van onze doelstelling om te onderzoeken in hoeverre de constatering van schuld en de daarbij mogelijkere optredende schuldgevoelens een constructieve functie kunnen hebben voor sturing van gedrag. Aan de nadere uitwerking van de drie genoemde punten zijn de resterende paragrafen van dit hoofdstuk gewijd, waarbij we eerst ingaan op de spanning tussen persoonlijke en sociale normen.

2.7. Persoonlijke en sociale normen

In het schema van het cybernetisch model in 2.6 werden de functies van normen getekend buiten het veld dat naar de persoon verwijst. Bij de toelichting op het schema werd aangegeven dat deze wijze van presentatie misleidend kan zijn. Normen kunnen verankerd zijn in de persoon ofwel daarbuiten, zodanig dat we kunnen spreken van "persoonlijke normen" en "sociale normen". "Social norms consist of expectations, obligations, and sanctions, and are currently anchored in social groups. The expectations, obligations, and sanctions which constitute personal norms, by contrast, while originating in social interaction, are currently anchored in the self" (Schwartz, 1977, p. 223).

Deze tweërlei verankering van normen, en de twee daarmee samenhangende oorsprongsvelden van schuld, werden door Freud behandeld in "Het onbehagen in de cultuur". "Op de vraag hoe iemand aan een schuldgevoel komt, krijgt men eerst een antwoord waar niets tegenin te brengen valt: iemand voelt zich schuldig (gelovige mensen zeggen: zondig) als hij iets gedaan heeft dat hij als iets 'slechts' ziet... Hoe komt men tot dit oordeel? Een oorspronkelijk, om zo te zeggen natuurlijk onderscheidingsvermogen voor goed en kwaad kunnen we uitsluiten. Vaak is het kwaad niet datgene dat voor het Ik schadelijk of gevaarlijk is, maar integendeel ook iets dat het Ik welkom is, dat het plezier verschaft. Er is dus blijkbaar een vreemde invloed in het spel; deze bepaalt wat goed en kwaad moet worden genoemd. Daar zijn eigen gevoelens de mens niet in deze richting geleid zouden hebben, moet er een motief voor hem zijn om zich aan deze vreemde invloed te onderwerpen" (Freud, 1984, p. 150). In de zienswijze van Freud is er een "eigen" en een "vreemde" oorsprong van schuldgevoelens, die de mens dwingen tot driftverzaking: "eerst driftverzaking uit vrees voor agressie van de

externe autoriteit... vervolgens vestiging van de *interne* autoriteit, driftverzaking uit vrees daarvoor, gewetensangst" (o.c., p. 154).

Freud laat er geen twijfel over bestaan dat naar zijn mening de externe autoriteit vreemd en vijandig is. "Het lijden dreigt van drie kanten: vanuit ons eigen lichaam, dat tot verval en ontbinding is voorbestemd en zelfs pijn en angst als waarschuwingssignalen niet kan missen; vanuit de buitenwereld, die met overweldigende, meedogenloze, vernietigende krachten tegen ons tekeer kan gaan, en tenslotte vanuit de betrekkingen met andere mensen. Het lijden dat uit deze laatste bron voortkomt ondergaan wij misschien met de meeste smart; wij zijn geneigd het als een soort nodeloze toegift te beschouwen, hoewel het waarschijnlijk even fataal en onafwendbaar is als het lijden uit andere bron" (o.c., p. 98). Cultuur duidt het geheel aan van prestaties en instituties, die een tweeledig doel dienen: "bescherming van de mens tegen de natuur en regeling van de betrekkingen tussen de mensen onderling" (o.c., p. 112). Vooral dit laatste wordt een bron van lijden. Immers: "de individuele vrijheid is geen cultuurgoed" (o.c., p. 118) en "het schijnt niet mogelijk te zijn de mens zodanig te beïnvloeden dat hij zijn aard in die van een termiet verandert; hij zal wel altijd zijn aanspraak op individuele vrijheid tegenover de wil van de massa verdedigen. Voor een groot deel concentreert de worsteling van de mensheid zich op die ene taak: een doelmatig, dat wil zeggen geluk verschaffend compromis te vinden tussen de aanspraken van het individu en de cultuureisen van de massa" (o.c., p. 119). In het laatste hoofdstuk van zijn verhandeling vat Freud, zoals we reeds eerder zagen, nog eens samen dat het zijn bedoeling is "het schuldgevoel tot het belangrijkste probleem in de ontwikkeling van de cultuur te bestempelen en aan te tonen, dat wij met de verliezen aan geluk door de vergroting van het schuldgevoel de prijs betalen voor de culturele vooruitgang" (o.c., p. 161).

De analyse in "Het onbehagen in de cultuur" is een poging om een verklaring te geven voor wat wij het "*psychosociale dilemma*" kunnen noemen, dat ten grond ligt aan het onderscheid tussen persoonlijke en sociale normen. Het menselijk bestaan wordt gekenmerkt door een fundamentele dualiteit van individueel-zijn en sociaal-zijn. Een dualiteit en een dilemma die bij uitstek het studieterrein van de sociale psychologie bepalen. De titel van een bekend sociaal-psychologisch handboek luidt: "Individual in Society". In het voorwoord geven de auteurs aan dat de sociale psychologie twee tendensen combineert: "As social *psychologists*, our major concern is with what goes on within the skin of the individual... But as *social* psychologists our data insistently force us to look at man in his social habitat" (Krech e.a., 1962, Preface). En het recente overzicht van de sociale psychologie in Nederland zegt met een verwijzing naar Van Leent (1961): "De sociale psychologie heeft zich altijd tot taak gesteld om de psychologie te socialiseren" (Van der Vlist, 1979, p. 11). De sociale psychologie wordt dan ook afwisselend gekenmerkt door het focus meer te richten op psychologische

processen van het individu dan wel meer op structuren in de wisselwerking individu-maatschappij (Stryker, 1977). De mens is een individueel en een sociaal wezen. "Individu" verwijst daarbij naar het unieke in iedere mens; "sociaal" verwijst naar het gemeenschappelijke tussen mensen. Individualiteit benadrukt de unieke, onverwisselbare biografie waardoor de mens zich onderscheidt van anderen en zich presenteert als herkenbaar persoon, niet te verwisselen met anderen. Maatschappelijkheid verwijst naar overeenstemming tussen mensen die op gelijke golflengte zitten, de herkenbaarheid die een vereiste is om te kunnen communiceren. (zie ook Habermas, 1968; Klaassen, 1973, 1981).

Individualiteit en maatschappelijkheid zijn fundamentele menselijke modaliteiten die niet tot elkaar te herleiden zijn. Uit beide vloeien normen, voorschriften en verwachtingen voort, die respectievelijk persoonlijke en sociale normen worden genoemd. Handelen conform de eisen van de persoonlijke normen wordt door Freud aangeduid als handelen volgens het lustprincipe: de totale psychische activiteit die ten doel heeft het vermijden van onlust en het verschaffen van lust. Handelen conform de eisen van sociale normen wordt door Freud aangeduid als handelen volgens het realiteitsprincipe. Het realiteitsprincipe vormt de tegenpool van het lustprincipe. Naarmate het realiteitsprincipe meer de overhand krijgt als regulerend beginsel, voltrekt het zoeken van bevrediging zich niet meer langs de kortste weg, maar kiest omwegen en schort het resultaat op onder invloed van door de buitenwereld opgelegde omstandigheden (vrij naar Freud, 1984, p. 209 en 211).

Bij het handelen volgens het realiteitsprincipe is het alsof het individu een contract sluit met zichzelf. Lerner (1976) spreekt in dit verband van een "personal contract". Door ervaringen leert het kind dat het hem op de lange duur tot voordeel kan zijn wanneer hij geen gebruik maakt van de macht die hij heeft om onmiddellijke behoeftebevrediging te verkrijgen. De kosten die vastzitten aan gefrustreerde impulsen en aan investering van inspanning worden geaccepteerd vanuit de assumptie dat men later een betere uitkomst zal verwerven, en dat men die betere uitkomst ook verdient. Het individu ontwikkelt een verdienste-besef (Lerner: "sense of deserving"), waarin ieders lot overeenkomt met wat hij verdient. Een dergelijk verdienstebesef, dat aan het "personal contract" ten grond ligt, zal slechts stand kunnen houden wanneer voor anderen eenzelfde oriëntatie geldt. Wanneer ook anderen zich laten leiden door deze oriëntatie, dan is onze wereld een rechtvaardige wereld, waarin men krijgt wat men verdient. Het sociale contract op grond waarvan de gezamenlijke opbrengsten van een groep verdeeld worden op basis van ieders inbreng, wordt geacht in de rechtvaardige wereld te gelden. Een dergelijke gehypothetiseerde rechtvaardige wereld is de onontbeerlijke aanname die het "personal contract" mogelijk maakt. Lerner noemt zijn theorie daarom ook de theorie van de hypothese van de rechtvaardige wereld ("Just World Hypothesis"). De aanname

van de rechtvaardige wereld impliceert de gelding van een "social contract" voor de onderlinge verdeling van opbrengsten. Het feit dat anderen een dergelijk "social contract" naleven is nodig om het "personal contract" levensvatbaar te doen zijn.

Terwijl de analyse van Freud gericht is op het intrapsychisch functioneren, waarbij vooral de verankering van normen in het individu benadrukt wordt, wordt bij Lerner's "Just World Hypothesis" sterker de sociale realiteit in de beschouwing betrokken. Het is bekend dat de aandacht van Freud vooral uitging naar intrapsychische processen, hetgeen ertoe kan leiden dat sociale invloeden onderschat of onvoldoende onderkend worden. Sprekend over de mate waarin het individu bevrediging verwacht van de buitenwereld, dan wel zich er onafhankelijk van maakt, getuigt Freud echter van grote realiteitszin om de invloed van de sociale realiteit recht te doen wedervaren, waar hij opmerkt: "Zoals een voorzichtig koopman vermijdt al zijn kapitaal op één plaats vast te zetten, zo zal de levenswijsheid wellicht ook aanraden niet alle bevrediging van één stroming te verwachten" (Freud, 1984, p.106). Binnen de sociale psychologie zal de richting, die door Stryker (1977) de "Psychological Social Psychology" genoemd wordt, vooral de verankering van normen in het psychologisch functioneren benadrukken. De richting, die door Stryker de "Sociological Social Psychology" genoemd wordt, zal meer de verankering in de sociale realiteit benadrukken.

Een uitgesproken nadruk op de verankering van normen in de sociale realiteit vinden we bij de socioloog Phillips (1982). Deze auteur constateert een afname van de mate, waarin mensen zich schuldig, beschaamd of moreel verontwaardigd voelen, en kondigt zijn stellingname als volgt aan: "In tegenstelling tot degenen die het volledig negatieve aspect van de schuld beklemtonen, ben ik voornemens op de komende bladzijden drie zaken te betogen: ten eerste dat schuld en andere emoties vaak rationeel en terecht kunnen zijn; ten tweede dat schuld de morele norm *par excellence* is; en ten derde dat er voor een gezonde en levensvatbare samenleving en toename — geen afname, of zoals Kaufman aanvoert, een totale eliminatie — van schuld nodig is" (o.c., p. 148).

Op het eerste gezicht lijkt de stelling van Phillips een duidelijke aanwijzing voor de mogelijk constructieve functie van schuldgevoelens. Bij nauwkeurige bestudering blijkt echter, dat de "ware schuld", zoals de auteur het noemt, in eerste instantie wordt geanalyseerd vanuit hetgeen door Freud de "vreemde oorsprong" en de "externe autoriteit" genoemd wordt. Als gedragingen, die "onder normale omstandigheden op het eerste gezicht onjuist zijn in iedere samenleving en in ieder historisch tijdvak" noemt Phillips: liegen, stelen, ontvoeren, verkrachten en moorden" (o.c., p. 156). Over het voorkómen van dergelijke gedragingen zegt hij: "De gemeenschap heeft er een niet weg te cijferen

belang bij om dergelijke moreel foutieve handelingen te voorkomen en te ontmoedigen” (ib.). Dergelijk foutief gedrag kan ontmoedigd worden door pressie, sancties en controle van anderen in de gemeenschap, door een uitgebreid en duur wetsysteem. Deze manier van tegengaan is echter enorm kostbaar. Niet alleen kostbaar in geldelijk opzicht, maar ook qua inbreuk op onze vrijheid. In tweede instantie verwijst Phillips naar internalisatie-processen en schuldgevoel. ”In een samenleving waarin een ieder zou instemmen met de juiste morele beginselen, doorgaans in overeenstemming zou handelen met deze beginselen, en geneigd zou zijn zich schuldig te voelen wanneer hij of zij de geboden van deze beginselen overtreedt, zou er maar weinig behoefte bestaan aan pressie en sanctie vanuit de gemeenschap om moreel verkeerde handelingen tegen te gaan” (o.c., p. 158).

Er lijkt weinig in te brengen tegen Phillips’ stelling dat conformering aan sociale normen de handhaving van de sociale orde zou vereenvoudigen, en dat de handhaving van de sociale orde het eenvoudigst zou zijn in de situatie waarin mensen zich schuldig voelen wanneer ze sociale normen overtreden. Op welke wijze een dergelijke preventie plaats vindt via internalisatie van normen wordt door Phillips niet nader aangegeven. De functie van schuldgevoel wordt alleen benadrukt als een bijdrage tot een gezonde *samenleving*. Onvoldoende duidelijk wordt in deze zienswijze, op welke wijze normen verankerd worden in het individu; onvoldoende duidelijk wordt of — en op welke wijze — schuldgevoel ook zou kunnen bijdragen tot een gezond functioneren van het *individu* als zodanig.

De wijze waarop men de nadruk op sociale normen kan inpassen in de analyse van functionele schuldgevoelens lijkt meer genuanceerd aangegeven te worden door Campbell (1975), wanneer deze betoogt dat de sociale evolutie wel *moest* ingaan tegen individuele zelfzuchtige tendensen. Het hedonistisch lustprincipe is kenmerkend voor de menselijke natuur en zal nooit uitgeroeid kunnen worden.* De sociale tegenkrachten evenwel, die inderdaad meer als ”vreemd” of ”van buiten komend” beschouwd moeten worden, zijn van een minder vanzelfsprekende gelding. Naar het oordeel van Campbell hebben de psychologie en de psychiatrie te eenzijdig bijgedragen tot ontevredenheid doordat zij te weinig aandacht gaven aan de relativiteit van het hedonisme. ”When pleasure is concerned, humans are insatiable animals, shifting their criterion level or adaptation level upward when the level of pleasurable input increases... In spite of this ancient and well-documented principle psychologists and psychiatrists have led people to believe that they are being cheated if their

*) De onuitroeibaarheid van het hedonistisch lustprincipe wordt door Freud in ”De waan en dromen van Gradiwa van W. Jensen” (Cultuur en Religie 1, 1984, p. 63) treffend geïllustreerd met een citaat van Horatius: ”Naturam expellas furca, tamen usque recurret”, hetgeen betekent: al zou je de wortels van de menselijke natuur uitspitten op de manier waarop een boer riet uitspit met de riek, het zal toch weer de kop opsteken.

experience samples are not totally pleasurable” (o.c., p.1121). Om deze historische misgroei te corrigeren pleit Campbell ervoor, zoals we reeds zagen, om in het voetspoor van de gedachten van Mowrer de aandacht weer te vestigen op de positieve betekenis van sociale normen en ook van schuldgevoel en schuldbesef. Later, in hoofdstuk 7, zullen we terugkomen op het psycho-sociale dilemma en de implicaties, die het model van Campbell heeft voor socialisatieprocessen. Op dit moment kunnen we volstaan met de volgende constatering. Wanneer in het cybernetisch model de drie functies van normen grafisch getekend worden buiten het veld, dat naar de persoon verwijst, mag dit geenszins afbreuk doen aan het gegeven, dat normen verankerd kunnen zijn zowel in de persoon als in de sociale realiteit.

Wanneer schuld, zoals eerder gedefinieerd werd, verwijst naar het feit dat gedrag afwijkt van de norm, is er echter nog een ander belangrijk punt. Schuld kan ongetwijfeld de noodzaak impliceren om het afwijkend gedrag aan te passen aan de geldende persoonlijke of sociale norm. Maar dat is slechts één mogelijkheid om de schuld op te lossen. De discrepantie tussen gedrag en norm kan ook beëindigd worden door verandering van de norm. Dit tweede punt van toelichting bij het cybernetisch model wordt uitgewerkt in de volgende paragraaf.

2.8. Schuld en verandering van het gedrag of verandering van de norm

In termen van het cybernetisch model van 2.6 is er sprake van schuld wanneer het gedrag in ongeoorloofde zin afwijkt van een morele norm. In theorie zou een dergelijke afwijking op tweeërlei wijze ongedaan gemaakt kunnen worden: hetzij door het gedrag te veranderen zodanig dat het beantwoordt aan de norm (negatieve feedback), hetzij door de norm zodanig te veranderen dat het gedrag er niet meer van afwijkt (positieve feedback). Naarmate de norm meer verankerd is in de persoon — hetzij in hedonistische zin, hetzij door internalisatie — zal verandering van de norm minder voor de hand liggend zijn. Naarmate echter een norm meer verankerd is in de persoon, zal verandering van gedrag meer bemoeilijkt worden en pijnlijk zijn, terwijl de duurzaamheid van de verandering minder gegarandeerd is. Het onderscheid van het beëindigen of oplossen van schuld door negatieve dan wel door positieve feedback is een belangrijke schakel in het proces van het verkrijgen van inzicht in het verschijnsel schuld.

2.8.1. Negatieve feedback

Wanneer Campbell zegt dat schuldgevoelens gecureerd kunnen worden door het

schuldig gedrag te doen ophouden, en niet door de schuldgevoelens weg te interpreteren als neurotische symptomen, dan gaat het daarbij om een norm die gehandhaafd moet worden en gevolgtrekking om een gedrag dat veranderd moet worden; dan gaat het om *negatieve feedback*. Negatieve feedback is de functie, die ook door Freud aan schuldgevoelens wordt toegekend: driftverzaking uit vrees voor de interne autoriteit en driftverzaking uit vrees voor de externe autoriteit. Maar in beide gevallen driftverzaking, dat betekent aanpassing aan een norm of autoriteit, die de realisering van de drift verbiedt.

Schuld bestaat in het feit dat het gedrag van de norm afwijkt. De constatering dat deze afwijking het geval is — de evaluatie — gaat als nieuwe informatie-input of feedback naar de persoon. Deze feedback impliceert een opdracht om de discrepantie tussen norm en gedrag te beëindigen of te verkleinen, hetzij door het gedrag te veranderen, hetzij door de norm te veranderen. Dit schijnbaar heldere onderscheid wordt verduisterd door het feit dat de evaluatie op zichzelf geen indicatie inhoudt of het gedrag dan wel de norm gewijzigd moet worden. De keuze daaromtrent ligt bij de kiezende, sturende, besluitende persoon. Dit kan mede verklaren waarom het vaak moeilijk uit te maken is of schuldgevoelens waarachtig, oprecht, authentiek dan wel neurotisch zijn.

Horney (1970) onderscheidt "neurotische" en "oprechte" schuldgevoelens. Het criterium voor het onderscheid is of de schuldgevoelens al dan niet tot *ander gedrag* leiden. Neurotische schuldgevoelens leggen een rookgordijn en leiden de aandacht af van wat verborgen moet blijven (o.c., p. 147). "De tactiek van zich slachtoffer voelen komt daarom zoveel voor en wordt daarom zo uit alle macht gehandhaafd, omdat we hier met de meest doelmatige verdedigingsmethode te doen hebben. Deze stelt de neuroticus namelijk niet alleen in staat beschuldigingen te voorkomen, maar bovendien kan hij op deze wijze de schuld op anderen werpen. Om nu tot de neigingen tot zelfbeschuldiging terug te keren, deze dienen, behalve om het neurotisch individu tegen de angst voor afkeuring te beschermen en hem positieve geruststelling te bieden, ook om hem in staat te stellen de ogen te sluiten voor de noodzaak zichzelf te veranderen, terwijl zij gelijktijdig als substituut voor deze verandering dienen. Het is voor de normale volwassene al bijzonder moeilijk zichzelf te veranderen. Voor de neuroticus geldt dit echter dubbel... Het vooruitzicht zichzelf te moeten veranderen maakt hem doodsbang, en hij zal er voor terugschrikken de noodzaak hiervan in te zien" (o.c., p. 150). De opvatting van Horney, zover die in deze citaten wordt weergegeven, verwijst naar *negatieve feedback*: de noodzaak om het gedrag aan te passen. Schuldgevoel is oprecht wanneer het leidt tot daadwerkelijke verandering. Schuldgevoelens zijn neurotisch wanneer ze de noodzaak tot verandering van gedrag camoufleren of ontwijken.

Deze gedachte, dat gezonde en oprechte schuldgevoelens moeten leiden tot

nieuw gedrag, namelijk gedrag dat minder afwijkt van de norm, treffen we ook aan in de betekenis van het sacrament van de biecht. Bij veel mensen — katholieken zowel als niet-katholieken — leeft de onjuiste opvatting, dat in de biecht de zonden worden vergeven alléén door de sacramentele handeling van de priester. Aan de betekenis van de boetvaardigheid van de biechteling wordt in die opvatting onvoldoende recht gedaan. De boetvaardigheid zelf, het komen tot nieuw gedrag, dat beter aan de norm beantwoordt, is de actieve bijdrage van de biechteling die een constituerende conditie is voor vergeving. Rahner (1956) noemt dit een van de vergeten waarheden over het boete-sacrament. En de Nederlandse Nieuwe Katechismus van 1966 zegt dienaangaande op p. 542: "Heel de vergevingsrite is zinloos voor hem die geen berouw heeft, zich niet innerlijk omkeert... Berouw is meer dan een morele kater, meer dan angst, wroeging, spijt, dan het gevoel dat ik iets ellendigs heb gedaan". In deze oud-christelijke en ook weer moderne opvatting wordt benadrukt dat er sprake is van schuld wanneer 's mensen gedrag in ongeoorloofde zin afwijkt van de (in casu goddelijke of kerkelijke) norm voor gedrag. Waarachtige erkenning en belijdenis van schuld dient te werken als *negatieve feedback* die leidt tot nieuw gedrag, dat beter aan de norm beantwoordt.

In het kader van deze authentieke opvatting over de functie van belijdenis en boete in de biecht, kunnen we de provocerende stelling van Mowrer, die reeds in 2.3 geciteerd werd, wellicht beter begrijpen: "It ought to be possible for patient and therapist to move little by little from guilt and confusion to confession, expiation, and peace" (Mowrer, 1960, p.415). En eveneens de adhesie van Campbell in de woorden: "We are recommending that guilt feelings often should be cured by confession, expiation, restitution and cessation of the guilt-producing behavior" (Campbell, 1975, p. 1116). Impliciet laten beide auteurs toch ruimte over voor veranderende normen, blijkens uitspraken als: "it ought to be possible" en "often should be...". Voor zover zij pleiten voor de genoemde wijze van schuldverwerking gaan zij uiteraard wel uit van de geldigheid van vigerende normen.

In *alle* in 2.8.1 behandelde opvattingen wordt aan schuld steeds de functie toegekend van *negatieve feedback*. Daarbij is schuldgevoel een onaangename emotie die wordt opgewekt bij het besef dat men een norm heeft overtreden of ook door anticipatie van het ingaan tegen een norm, respectievelijk genoemd reactieve en anticipatoire schuld (Rawlings, 1970). Activering of inscherping van sociale verwachtingen en zelfverwachtingen heeft daarbij volgens Schwartz (1977) tot gevolg dat feitelijke of geanticiperde overtredingen intenser of pijnlijker beleefd worden.

Naarmate een dergelijk activeren of inscherpen van de normen sterker op concrete gedragsvoorschriften wordt toegespitst, kan de morele normstelling het karakter krijgen van moralisme of preken. Campbell gebruikt de *facto* ook de

term "social preaching" waar hij spreekt over de tegengestelde normen van zelfzucht en altruïsme. Zelfzucht, zo stelt hij, is verankerd in het hedonistisch individu en doet zich vanzelf gelden; altruïsme is verankerd in het sociaal systeem. De gelding van de norm voor altruïsme moet ingescherpt worden door "social preaching" (Campbell, 1975, p. 1118).

2.8.2. *Positieve feedback*

Op een geheel andere wijze wordt de gelding van normen aan de orde gesteld door Frankl (1963). Frankl bestrijdt de gedachte dat spanningsloze rust de enige goede voorwaarde zou zijn voor geestelijke gezondheid. Geestelijke gezondheid is juist gebaseerd op een spanning tussen wat men bereikt heeft en wat men nog moet verwerven, "the gap between what one is and what one should become" (o.c., p. 166). Afwezigheid van deze spanning leidt tot een existentieel vacuum, "a widespread phenomenon of the twentieth century" (o.c., p. 167), dat zich vooral manifesteert in verveling en in de ervaring van zinloosheid van het leven. Frankl wijst twee redenen aan voor het ontstaan van het existentieel vacuum: aan het begin van de menselijke geschiedenis heeft de mens basale animale instincten verloren; daarnaast "man has suffered another loss in his more recent development: the traditions that has buttressed his behavior are now rapidly diminishing" (o.c., p. 168). Frankl's Logotherapie is er niet op gericht de betekenis van de existentie aan de ander te verduidelijken. "Logotherapy is neither teaching nor preaching" (o.c., p. 174), doch stelt mensen in staat de betekenis van hun leven zelf te ontdekken.

Meer dan bij de andere genoemde auteurs vinden we bij Frankl aanknopingspunten om het effect van schuldbesef en schuldgevoel op te vatten in termen van *positieve feedback*. Positieve feedback leidt volgens Watzlawick (1970, p. 26) tot verlies van stabiliteit of evenwicht. Dit komt overeen met wat Frankl kenmerkend noemt voor geestelijke gezondheid. "I consider it a dangerous misconception of mental hygiene to assume that what man needs in the first place is equilibrium, or, as it is called in biology, 'homeostasis', i.e., a tensionless state. What man actually needs is not a tensionless state but rather the striving and struggling for some goal worthy of him" (Frankl, 1963, p. 166). Frankl pleit voor een zin van het leven die niet (slechts) bepaald wordt door bevrediging van hedonistische behoeften; mensen kunnen leven en zelfs sterven voor idealen en waarden (o.c., p. 155). Schuld is er dan niet alleen in de discrepantie tussen gedrag en norm, maar schuld is er ook wanneer mensen in gebreke blijven bij het verhelderen en ontdekken van de zin van hun leven. Deze zienswijze stemt overeen met wat Fortmann "authentieke schuld" noemt, te onderscheiden van pathologische en neurotische schuldgevoelens (Fortmann, 1974, p. 456). Wat authentieke schuld precies inhoudt wordt, zoals we reeds zagen, door Fortmann niet uitgewerkt. Wel vinden we een argument om Fortmann's opvatting te

beschouwen als aansluitend bij Frankl, in de verwijzing naar Fortmann's opvatting over geestelijke gezondheid en aansluitend daarbij de uiteenzetting over "het gevaar van de gemoedsrust" (o.c., p. 356-363).

Positieve feedback als functie van schuld treffen we aan bij Frankl en Fortmann op het niveau van *existentiële bezinning*, waar we een filosofisch terrein betreden, dat buiten de opzet van deze studie ligt. Van andere orde is de positieve feedback, die op het terrein van het sociale leven aanwijsbaar is, bijvoorbeeld daar waar het gaat om normverschuivingen van de soort die reeds in 2.5 aangestipt werd. Wijzigingen in *maatschappelijke normen* (Elias, 1982; Kapteyn, 1980) kunnen geïnitieerd worden doordat individuen en groepen volharden in gedrag, dat afwijkt van geldende normen. Aanvankelijk streng verboden, wordt het gedrag eerst oogluikend toegestaan; dan vindt het navolging door velen en tenslotte kan zelfs het Wetboek van Strafrecht gewijzigd worden. Wat aanvankelijk als afwijkend gedrag beschouwd werd, is normaal geworden; de norm is gewijzigd. En wanneer sociale normen kunnen veranderen tengevolge van positieve feedback, ligt het voor de hand dat ook *persoonlijke normen* kunnen veranderen. Niet alleen in negatieve zin zoals devaluatie tot het existentieel vacuum van Frankl en de gevaarlijke gemoedsrust van Fortmann; niet alleen in het door Phillips bekritiseerde relativisme; maar evenzeer in positieve zin als nieuw aanvaarde verantwoordelijkheid.

Schuld lijkt een doolhof. De één beschouwt schuld als een bron van uitsluitend verdriet, de ander als onmisbare sleutel tot verbetering. Schuld kan het geval zijn bij het afwijken van sociale normen, maar ook bij het afwijken van persoonlijke normen, terwijl die beide met elkaar kunnen conflicteren. Schuld kan opgelost worden door verandering van gedrag; maar ook verandering van de norm kan een eind maken aan de toestand van schuld. Schuld lijkt een doolhof. Maar zoals Frenkel juist ten aanzien van de doolhof van schuld stelde: "in een doolhof is wel degelijk een bepaalde uitweg voorhanden" (Frenkel, 1978, p. 619). Een opening naar een uitweg uit de doolhof door middel van empirisch onderzoek wordt voorgesteld in de volgende paragraaf.

2.9. Empirisch onderzoek aangaande de constructieve functie van schuldgevoel

Schuldbesef en schuldgevoel verwijzen in het model van figuur 2.1 naar de cognitieve en emotionele processen die kunnen bevorderen of belemmeren dat de geconstateerde afwijking tussen gedrag en norm verminderd of beëindigd wordt door negatieve feedback — verandering van gedrag — of door positieve feedback — verandering van de norm. Schuldbesef en schuldgevoel kunnen dan ook het gezond psychisch functioneren zowel bevorderen als belemmeren. Freud wees vooral op de negatieve, verziekende en verlammeende invloed van

pathologische of neurotische schuldgevoelens. Bij de ontwikkeling die de psychotherapie sinds Freud doorgemaakt heeft, was de aandacht vooral gericht op problematisch functioneren en op het voorkómen of ongedaan maken van de verziende of verlamdende werking van schuldbesef en schuldgevoel. Een eventueel de psychische gezondheid bevorderende functie van schuldbesef en schuldgevoel kreeg daarbij weinig aandacht.

Het kardinale punt waar het om gaat bij het identificeren van ziekelijke of neurotische schuldgevoelens werd inderdaad door Freud gesignaleerd in zijn analyse in "Het onbehagen in de cultuur": ziekelijk zijn schuldgevoelens die voortkomen uit het falen in het beantwoorden aan "vreemde" normen. Men kan echter van mening verschillen over de opvatting van Freud dat verankering van normen anders dan via het lustprincipe altijd vreemd en vijandig zou zijn. Door socialisatieprocessen kunnen idealen en waarden zodanig geïnternaliseerd worden, dat ze geheel door de persoon worden geassimileerd en niet meer als een vreemde instantie worden beleefd. Schuldgevoelens, die hun oorsprong *niet* in dergelijke geïnternaliseerde waarden vinden, zijn volgens Horney (1970) neurotisch, en worden door haar beschouwd als manoeuvres om te ontkomen aan de onaangename noodzaak om het eigen gedrag te veranderen. De tactiek van zich slachtoffer voelen is volgens Horney een dergelijke verdedigingsmethode om te ontkomen aan de noodzaak tot daadwerkelijke gedragsverandering. Men verzet zich daartegen omdat er "vreemde", dat is: niet-geaccepteerde of niet-geïnternaliseerde normen in het geding zijn. Vergote (1980) kent dezelfde *defensieve* functie toe aan ziekelijke schuldgevoelens die samenhangen met legalisme ofwel de verzaking om verzekerd te zijn van liefde. Ziekelijke schuldgevoelens zijn een afleidingsmanoeuvre; ze ontwijken de realiteit van het "eigene" en staan voor iets anders. Bij Freud daarentegen wordt het ontwijken van de realiteit vooral ook gezien in de onvoldoende bewustwording met betrekking tot driftmatige strevingen vanuit het Es.

Het ontwijken van de realiteit, het staan-voor-iets-anders, dat kenmerkend is voor neurotisch schuldgevoel, vertoont ook een treffende overeenkomst met het verschijnsel dat in de psychologie wordt aangeduid als het aanwijzen van een *zondebok*. Lazarus (1974) beschrijft hoe in vroeger tijden heksen werden aangewezen als de schuld voor ziekten of rampen, waarvoor men de ware oorzaak niet wist; Joden werden aangewezen als schuldigen voor economische debâcle of sociale misstanden. In onze tijd wordt soms aan gastarbeiders de schuld gegeven voor economische of maatschappelijke problemen waar mensen zelf geen raad mee weten. De zondebok is een typisch voorbeeld voor het vervangen van de werkelijkheid door iets anders. Het bijbelse verhaal over de oorsprong van het zondebokritueel (Leviticus 16) geeft aan dat op de verzoendag twee bokken naar de priester worden gebracht. Door het lot wordt één bok aangewezen voor Jahweh en één voor Azazel, de boze geest die in de

woestijn huist. De bok voor Azazel wordt beladen met de zonden van het volk en daarna naar de woestijn gebracht, het rijk der demonen. Een latere gewoonte was dat men de bok van een rots te pletter wierp (deze uitleg is ontleend aan Van de Borne e.a., 1957, p. 126 en p. 1783). De zonden worden op de zondebok gelegd, die de woestijn ingestuurd wordt. Het is alsof men de last legt op een onschuldig dier en weg ermee, de woestijn in. Ook bij het verschijnsel, dat in de psychologie met het zondebok-fenomeen wordt aangeduid, worden tekorten waar mensen geen raad mee weten, op een onschuldige gelegd, en... weg ermee. Er wordt niets werkelijk opgelost, maar men voelt zich bevrijd. De realiteitsontkenning heeft hier paradoxaal genoeg betrekking op de ontkenning van de eigen schuld.

Ontwijking van schuld kan eveneens het geval zijn bij het in-staat-van-beschuldiging stellen van het slachtoffer, dat in de angelsaksische literatuur "blaming the victim" genoemd wordt. Van mensen in ontwikkelingslanden, die niet kunnen uitbreken uit de wurggreep van honger en armoede, wordt gezegd dat ze lui zijn. Bij vrouwen die aangerand werden, wordt het vermoeden geuit dat ze het er zelf naar gemaakt hebben. De Just World Hypothesis van Lerner (1976) zegt dat "blaming the victim" een manoeuvre is, waar mensen hun toevlucht toe nemen om onrecht te verklaren, dat anders niet verklaarbaar zou zijn binnen de aanname van een rechtvaardige wereld. De rechtvaardige wereld betekent dat men krijgt wat men verdient. Wat dan te zeggen van het lijden van onschuldigen? Dat zou "verklaard" kunnen worden wanneer de lijder zijn lijden "verdient". Op deze wijze is "blaming the victim" een manoeuvre om de "Just World Hypothesis", die door het lijden van onschuldigen in het gedrang komt, te sauveren.

De zondebok en de beschuldiging van het slachtoffer zijn manieren waarop mensen een ander in staat van beschuldiging stellen met een achterliggend doel van eigenbelang, en wel het ontwijken van de erkenning van eigen schuld. Ook wanneer mensen *zichzelf in staat van beschuldiging stellen*, kan er een achterliggend belang spelen. In het kader van "Impressie-management" geeft Schlenker (1980) aan, dat apologieën of schuldbekenen erop gericht kunnen zijn om *het "self" te beschermen*. Om van echte apologie te spreken is nodig, dat er uiting wordt gegeven aan schuldgevoel; dat men te kennen geeft te beseffen wat het juiste gedrag is; dat men het verkeerde afwijst; dat men bereid is om zich anders te gedragen en om straf te ondergaan die bij de overtreding geïndiceerd is. In het kader van "impressie-management" heeft een dergelijke apologie twee niet van elkaar losstaande functies: herstel van de fout uit het verleden en belofte van een beter gedrag in de toekomst. Zij die bedreven zijn in de tactieken van "impressie-management" kunnen, aldus Schlenker, zichzelf van blaam zuiveren, de omgeving tevreden stellen en verdiende straf ontlopen.

In dit hoofdstuk werd gesteld dat er naast de neurotische schuldgevoelens, die het gezond functioneren van het individu belemmeren, en naast de hierboven beschreven ontwijkende strategieën bij het hanteren van schuldbesef en schuldgevoel, ook een constructieve werking van schuldbesef en schuldgevoel uit kan gaan. Schuldbesef en schuldgevoel kunnen bijdragen tot een vermindering van schuld, en dat betekent vermindering van de discrepantie tussen gedrag en norm, die voor schuld kenmerkend is.

Wij hebben daarbij gezien, dat schuldbesef en schuldgevoel de functie kunnen hebben van negatieve feedback en de functie van positieve feedback. Een onderzoek naar de functie van *positieve feedback* zou impliceren, dat we moeten nagaan in hoeverre *normverschuivingen* plaats kunnen of moeten vinden, die de discrepantie tussen gedrag en norm verkleinen. Wanneer we de problematiek van schuld, schuldbesef en schuldgevoel vanuit deze invalshoek benaderen, moeten we ofwel het terrein van de zedenleer betreden, hetgeen niet de bedoeling van deze studie is, ofwel moeten we een onderzoek instellen naar de mate waarin mensen de mening toegedaan zijn dat zij hun ethische normen dienen te veranderen. Deze laatste vraag is alleszins belangrijk. Devaluatie of inzinking van verantwoordelijkheidsgevoel, door Phillips (1982) benadrukt, wordt wel genoemd als een ernstige kwaal van de huidige tijdgeest (zie bijvoorbeeld Kleyn, 1985). Maar ook deze vraag staat niet direct voorop als doel van deze studie. Wij beperken ons in eerste instantie tot de functie van *negatieve feedback*, waarbij de vraag luidt: hoe kunnen we nader onderzoeken of *schuldgevoel en schuldbesef* kunnen bijdragen tot *gedragsverandering* die *schuld* — de discrepantie tussen gedrag en norm — *doet verminderen*?

Wanneer we deze vraag willen onderzoeken, worden we al direct geconfronteerd met een tweetal belangrijke problemen. Het eerste probleem is gelegen in het feit, dat er op schuld en schuldgevoel een *taboe* lijkt te liggen. Wat dit betreft is de opmerking van Phillips zeer toepasselijk, waar hij zegt dat de emotie schuld dikwijls verworpen wordt als zijnde onnodig, ongezond, destructief en neurotisch (Phillips, 1982, p. 148). Onderzoek naar de feitelijke beleving van schuld zal ernstig belemmerd worden door het feit, dat mensen niet graag zullen erkennen dat zij schuldig zijn; eerder zullen zij trachten de confrontatie met deze vraag te ontwijken. Teneinde de schuldproblematiek te kunnen onderzoeken werd de vraag naar schuld in deze studie ingebed in een meer indirecte vraagstelling, namelijk de vraag aangaande een negatieve vorm van subjectieve competentie, hetgeen verwijst naar de mate waarin mensen de mening toegedaan zijn, dat zij door hun gedrag verantwoordelijk zijn voor schade aan zichzelf. Het begrip subjectieve competentie, alsmede de samenhang tussen schuld en competentie, tussen schuldgevoel en (negatieve) subjectieve competentie zal nader uitgewerkt worden in hoofdstuk 4.

Maar eerst moeten we nader ingaan op een tweede belangrijk probleem, waarmee we geconfronteerd worden wanneer we een onderzoek willen verrichten naar schuld en schuldgevoel. Alhoewel de (sociaal) psychologische literatuur over schuld en schuldgevoel een uitgebreide bibliotheek vormt — de in dit hoofdstuk geciteerde auteurs vormen daarvan nog slechts een bescheiden deel — zal men in de literatuur tevergeefs zoeken naar een *operationele definitie* van schuld of schuldgevoel. Het ontbreken van een operationele definitie werd met name genoemd door Freedman (1970), en sinds die tijd is er in de sociale psychologie op dit punt geen verandering gekomen.

Alvorens wij een poging kunnen ondernemen om na te gaan op welke wijze en in welke mate schuldgevoelens zouden kunnen bijdragen tot gedragsverandering die de schuld doet afnemen, dienen wij eerst te beschikken over een meetinstrument om gradaties van schuldgevoel te kunnen vaststellen. Het construeren van een dergelijk meetinstrument was een belangrijk deelonderzoek van de onderhavige studie. De specifieke vragen, die verbonden zijn aan een dergelijke schaalconstructie, worden eerst belicht in hoofdstuk 3. Daarna zullen we in hoofdstuk 4 de draad weer opnemen van de theorie, waarbij het schuldbegrip gerelateerd zal worden aan subjectieve competentie.

HOOFDSTUK 3

HET METEN VAN GRADATIES VAN SCHULDGEVOEL

3.1. Noodzaak van een schaal voor het meten van schuldgevoel

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien, hoe schuldgevoelens een belangrijke rol kunnen spelen in het psychologisch functioneren van mensen. Daarbij kregen negatieve of zelfs destructieve gevolgen van schuldgevoel historisch gezien de meeste aandacht in de psychologie. Over mogelijke constructieve gevolgen van schuldgevoel worden maar weinig aanwijzingen gevonden in de literatuur. Naast de geringe aandacht voor mogelijke constructieve effecten van schuldgevoelens vertoont de theorievorming over schuldgevoel nog een andere lacune, te weten het ontbreken van empirisch onderzoek. Wanneer schuldgevoel als belangrijke variabele vermeld wordt, geschiedt dat veelal in algemene zin met verwijzing naar intuïtieve vermoedens, theoretische deductie, of persoonlijke ervaringen. Een verantwoorde empirische operationalisatie van schuldgevoel, die voldoet aan de normen voor een meetinstrument in het kader van wetenschappelijk onderzoek, werd nauwelijks eerder ondernomen. In dit hoofdstuk worden de uitgangspunten aangegeven van waaruit schalen werden ontwikkeld om schuldgevoel te meten.

Door middel van interviews werd geïnventariseerd welke gevoelens en belevingen gepaard gaan met schuldgevoelens (zie 3.2). Deze gevoelens en belevingen werden geformuleerd in 112 uitspraken die ter beantwoording werden voorgelegd aan een groot aantal proefpersonen. Met behulp van statistische berekeningen werd een korte lijst van 14 uitspraken verkregen, die gebruikt kan worden als schuldgevoeligheidsschaal (3.3). De aldus verkregen algemene schuldgevoeligheidsschaal werd in meer toegespitste zin toepasbaar gemaakt voor het meten van schuldgevoelens omtrent een bepaald gedrag (3.4). De algemene zowel als de toegespitste versie werden extra gevalideerd door vergelijking met schalen voor dispositionele angst en voor zelfwaardering (3.5).

3.2. Interviews over de beleving van schuldgevoel

In een eerder stadium was door Defares een voorstel geformuleerd voor een onderzoek naar de mogelijkheid tot vermindering van schuldgevoelens via gedragstherapeutische technieken. Dit voorstel verwees naar de noodzaak van empirisch onderzoek en schaalconstructie. Daarbij werd ervan uitgegaan dat voor de omschrijving van schuldgevoel niet gekozen moest worden voor een definitie die het resultaat is van literatuurstudie of eerder onderzoek. De literatuurverkenning die in het voorafgaande hoofdstuk gepresenteerd werd, onderstreept de juistheid van dit uitgangspunt. De aard en de gevolgen van schuldgevoel worden door verschillende auteurs verschillend beschreven, en voor een operationele definitie zijn geen goede voorbeelden voorhanden. Daarom werd eerst door middel van interviews aan proefpersonen gevraagd, om naar aanleiding van eigen ervaringen van schuldgevoel nader aan te geven, welke gevoelens en belevingen daarbij door hen ervaren werden. Op deze wijze definiëren de geïnterviewden zelf wat schuldgevoel voor hen betekent. Bij de interviews werd de proefpersoon verzocht zich duidelijk een situatie voor de geest te halen van een gebeurtenis die voor hen aanleiding was geweest om zich schuldig te voelen ten aanzien van andere personen. Een dertigtal studenten van de Katholieke Theologische Hogeschool te Amsterdam werd bereid gevonden voor een dergelijk interview. De interviews werden opgenomen en uitgewerkt, waarbij allereerst werd vastgelegd de aard van de gebeurtenis die tot het schuldgevoel leidde, en voorts de bij de schuldbeleving behorende gevoelens en belevingen die door de geïnterviewden werden genoemd.

Wat betreft de aard van de gebeurtenissen werd door de interviewer benadrukt, dat het zou gaan om een gebeurtenis die men zelf had meegemaakt, en wel een gebeurtenis naar aanleiding waarvan men zich schuldig voelde ten opzichte van andere personen. De gebeurtenissen, die door de proefpersonen genoemd werden, kunnen worden samengevat in de volgende categorieën:

- iemand beloven iets te doen of te geven en die *belofte niet nakomen*. Hieronder ook te verstaan: iets door vertellen dat in vertrouwen werd medegedeeld, met vermelding van de bron. Een bijzondere omstandigheid in deze categorie is ook: het niet mededelen dat men zijn plan verandert, daardoor de ander in onzekerheid latend.
- andere mensen *pijn doen*. Hierbij met name: onhandige en pijnlijke opmerkingen maken die iemand krenken; een relatie te lang voeden, en positieve verwachtingen koesteren, terwijl je de relatie wilt beëindigen; mensen afwijzen en hen niet tot hun recht laten komen; dit laatste vooral als je jezelf daarbij betrappt op egoïstische motieven; een opinie kleineren die door anderen gewaardeerd wordt.
- *verdriet bij anderen niet voorkomen*. Eenzame of verdrietige mensen niet troosten of bezoeken; vooral als je je hierbij betrappt op zelfzucht; te weinig

- betekend hebben voor iemand die zelfmoord pleegde; geconfronteerd worden met het lot van gedepriiveerden (derde wereld, onrecht, discriminatie).
- *beslissingen nemen* waaraan voor anderen negatieve gevolgen vastzitten. Met name wanneer je hierdoor een groep frustreert waarvan je deel uitmaakt en waarvoor je verantwoordelijkheid draagt; wanneer je in de opvoeding te weinig openstaat voor de opinie van je kinderen; en dit alles vooral als je merkt dat je beslissing niet de juiste geweest is.
 - een actie of beslissing *uitstellen*. Met name wanneer je (bij voorbeeld in de politiek) mogelijkheden tot gewenste veranderingen onbenut laat; wanneer je niet deelneemt aan een goede actie; vooral als daar gemakzucht bij meespeelt; ook het eerder genoemde uitstel van het besluit om een relatie te beëindigen hoort hierbij, alsmede het niet benutten van je gaven.
 - *collectief* schuldgevoel. Bij voorbeeld ten aanzien van milieuproblematiek, derde wereld problematiek, discriminatie.

Wat betreft de aard van de gevoelens en belevingen die geassocieerd werden met schuldgevoel, werden een groot aantal aspecten genoemd. Bij de inventarisatie werd zoveel mogelijk de differentiatie intact gelaten zodat er soms verschillende aspecten zijn opgenomen, die op het eerste gezicht nauw met elkaar kunnen samenhangen. Al deze aspecten waren door een werkgroep onder leiding van Defares geformuleerd tot zodanige uitspraken dat zij beantwoord kunnen worden op Likertschalen met vijf scoringsmogelijkheden van "daar ben ik het geheel mee eens" (= 5) tot "geheel mee oneens" (= 1). Verreweg de meeste van de uitspraken drukken uit dat schuldgevoel onaangenaam en negatief is. Enkele uitspraken suggereren een mogelijk positief gevolg van schuldgevoel. Aangenomen wordt dat deze lijst een geschikt uitgangspunt vormt om gradaties van schuldgevoeligheid te meten. Zij, die hoger scoren op het scala van aspecten die geassocieerd worden met schuldgevoel, worden geacht schuldgevoel sterker te beleven, c.q. meer schuldgevoelig te zijn. Een lijst van 112 uitspraken die op deze wijze werden geformuleerd, vormde het uitgangspunt van het onderhavige onderzoek.

3.3. Reductie van items tot een korte schaal

Teneinde de uitgebreide lijst op verantwoorde wijze te kunnen reduceren tot een korte schaal, werd de lijst voorgelegd aan een groot aantal proefpersonen. Daarbij werd steeds, evenals bij de interviews gedaan was, aan de proefpersonen gevraagd zich duidelijk een situatie voor de geest te halen van een gebeurtenis die voor hen aanleiding geweest was om zich schuldig te voelen, en bij beantwoording van de uitspraak die situatie voor ogen te houden. Hen werd niet gevraagd in deze schriftelijke beantwoording melding te maken van de aard van

die gebeurtenis. De volledige lijst werd ingevuld door 188 proefpersonen, te weten: 44 studenten van de parttime opleiding aan de Sociale Academie de Aemstelhorn te Amsterdam; 14 studenten van het Instituut voor Voortgezet Agogisch Beroepsopleiding (IVABO) te Amsterdam; 98 groepsleiders in de zwakzinnigenzorg van het Instituut Noorderhave bij Den Helder; 32 studenten van de Landbouwhogeschool te Wageningen. De totale populatie bestond uit 53 mannen en 135 vrouwen. De gemiddelde leeftijd was 27.037 jaar met een standaardafwijking 8.167. De jongste deelnemer was 18 jaar, de oudste 54 jaar.

Door het invullen van de lijst geven de proefpersonen te kennen in welke mate alle genoemde aspecten door hen worden ervaren, wanneer zij stilstaan bij een gebeurtenis waarover zij zich schuldig voelen. Een dermate uitvoerige lijst is echter voor de praktijk van het onderzoek te omslachtig en tijdrovend. Uit de veelheid van items dient een keuze gemaakt te worden die zoveel mogelijk representatief geacht kan worden voor de betreffende dimensie, in casu voor de mate van schuldgevoeligheid. Bij de selectie van items werd daarbij de volgende procedure gevolgd. Teneinde de samenhang tussen alle genoemde aspecten nader vast te stellen werd een factoranalyse verricht. Uit de factoranalyse kwamen na rotatie 24 factoren met een eigenvalue > 1 . Het leek verantwoord de verdere analyses te beperken tot de vier factoren met de hoogste variantie-dekking, respectievelijk 26%, 7%, 6% en 5%, cumulatief 44% van de variantie. Deze beperking leek temeer gerechtvaardigd aangezien in de andere factoren nooit meer dan 1 of 2 items gevonden werden met een factorlading $>.40$.

Uit de genoemde vier factoren werden alle items gekozen met een factorlading $>.40$ op één van de factoren en van de aldus resterende 35 items werd de totaalscore berekend. Voor de 112 oorspronkelijke items werd de correlatie berekend met deze totaalscore, waarna de 20 items werden geselecteerd, die een correlatie vertonen waarbij $r >.47$. Deze 20 resterende items werden opnieuw gefactoranalyseerd, en deze laatste factoranalyse leverde vier factoren met eigenvalue > 1 . Aangezien de items met voldoende factorlading in de 3e en 4e factor ook een redelijke factorlading hebben op met name factor 1 (tussen .20 en .40) en gezien de geringe bijdrage van de 3e en 4e factor in de variantie (respectievelijk 7.7% en 6.2%) werd tenslotte besloten om alleen de items te gebruiken die een voldoende factorlading hadden op de eerste twee factoren. Op deze wijze resteren 14 uitspraken die in het onderhavige onderzoek gebruikt worden als de algemene schuldgevoeligheidslijst (zie bijlage 1). De Cronbach Alpha voor de items is steeds tussen .86 en .89. De eerste factor verklaart 74.6% van de variantie en moet geïnterpreteerd worden als: *onbehagen over het eigen (psychologisch en lichamelijke) functioneren*. De tweede factor verklaart 11.5% van de variantie en moet geïnterpreteerd worden als: *zich door anderen en door zichzelf afgewezen voelen*.

Splithalvering

Wanneer in een onderzoek eenzelfde variabele meer dan eenmaal wordt gemeten, verdient het aanbeveling om niet dezelfde lijst tweemaal te gebruiken. Herkenning van eerder ingevulde items kan aanleiding geven tot een gewenningseffect. Ook kan een dergelijke doublure achterdocht wekken als zou de consistentie van het invullen gecontroleerd worden. Om dergelijke redenen verdient het aanbeveling een lijst zo mogelijk te splitsen in twee delen die de variabele in gelijke mate meten. Voor de zojuist beschreven schuldgevoeligheidslijst van 14 items werd daarom een splithalvering gerealiseerd, waarna twee korte lijsten ontstonden, ieder bestaande uit vier items van de eerste factor en drie items van de tweede factor. Tussen de beide korte lijsten wordt een sterke samenhang gevonden ($r = .82$), terwijl de Cronbach Alpha van de beide lijsten met de eerder genoemde totaalscore van 35 items respectievelijk 0.79 en 0.80 bedraagt. Splithalvering op de hier beschreven wijze lijkt gezien deze uitkomsten gerechtvaardigd.

3.4. Algemene schuldgevoeligheidsschaal en toegepaste schaal voor het meten van schuldgevoel

Bij de eerder behandelde interviews (3.2) werd aan de proefpersonen gevraagd om aan te geven *welke gevoelens en belevingen* gepaard gaan met schuldgevoel. Op deze wijze definiëren de proefpersonen daardoor schuldgevoel. Uitgaande van deze operationele definitie van schuldgevoel werd aan andere proefpersonen gevraagd *in welke mate* deze aspecten door hen geassocieerd worden met schuldgevoel (3.3). Door hun antwoord geven zij te kennen in welke mate zij schuldgevoelig zijn in de zin van de operationele definitie van schuldgevoel. Het gaat daarbij steeds om schuldgevoel in algemene zin, en de vraag aan de proefpersonen is daarom steeds: als u zich schuldig voelt, *in welke mate* is dat dan het geval? Daarbij werd het aan de proefpersonen zelf overgelaten om zich een concrete situatie of aanleiding voor het schuldgevoel voor de geest te halen. Geheel anders is de situatie wanneer men wil achterhalen in hoeverre proefpersonen zich schuldig voelen in een specifieke zin of met betrekking tot een specifiek gedrag. Uitgaande van de definitie van schuldgevoeligheid (3.2) en de schaal om de mate van schuldgevoeligheid te meten (3.3) kunnen de uitspraken van deze schaal zodanig worden geformuleerd dat zij schuldgevoel meten ten aanzien van ieder willekeurig gedrag. Met verwijzing naar het voorafgaande hoofdstuk kan het daarbij in beginsel gaan om schuldgevoelens, die eerder als terecht schuldgevoel kunnen gelden, doch ook om schuldgevoelens waarvan de terechtheid minder duidelijk is.

Een voorbeeld van schuldgevoel dat eerder als terecht schuldgevoel kan gelden, betreft het schuldgevoel dat rokers kunnen hebben over hun rookgewoonte. De schadelijke gevolgen, die het roken heeft voor de eigen gezondheid van de roker en ook de schade en irritatie die rokers teweegbrengen bij niet-rokers en bij anti-rokers, lijken geëigende condities om schuldgevoel op te wekken.

Een voorbeeld van schuldgevoel waarvan de terechtheid minder duidelijk is, zou kunnen zijn het schuldgevoel dat mensen met en zonder baan kunnen hebben over werkloosheid. Er worden veel redenen genoemd die het aannemelijk maken, dat het hebben van een betaalde baan niet alleen een kwestie is van persoonlijke inzet en persoonlijke verantwoordelijkheid, doch in sterke mate afhankelijk is van factoren buiten het bereik van persoonlijke inspanning: economische recessie, automatisering, oververzadiging van de markt, onvoldoende afstemming van opleidingen op beroepseisen. Dergelijke redenen pleiten ervoor dat schuldgevoelens over werkloosheid minder terecht lijken, zeker als we het vergelijken met wangedrag, waarbij de schadelijke gevolgen veel duidelijker toe te schrijven lijken aan gedrag dat het gevolg is van een persoonlijke beslissing. De titel van een door de Nederlandse Hartstichting bekroonde doctoraalscriptie van twee Wageningse studenten luidt: "Stoppen met roken kan als u dat wilt" (Van Eijnatten en Staarman, 1983). De titel suggereert dat rokers het veranderen van hun gedrag zelf in handen hebben en dat zij schuldig zijn door het bewerkstelligen van de bekende schadelijke gevolgen. Het lijkt niet waarschijnlijk dat er een soortgelijke studie ondernomen zou worden met de vanzelfsprekende suggestie, dat er een betaalde baan is voor ieder die dat wil.

Zonder op dit moment al een uitspraak te doen over al dan niet terechte schuldgevoelens in beide genoemde gevallen, lijken er voldoende aanwijzingen om in het geval van roken de schuldgevoelens eerder als terechte schuldgevoelens te beschouwen en de terechtheid van schuldgevoelens aangaande werkloosheid minder duidelijk te achten. Als een eerste poging om de algemene schuldgevoeligheidsschaal te operationaliseren voor het meten van specifieke schuldgevoelens, werden de items van de schuldgevoeligheidsschaal zodanig geherformuleerd dat zij de mate van schuldgevoel over het roken en over werkloosheid kunnen meten.

Bij het hierna in hoofdstuk 5 gerapporteerde onderzoek aangaande subjectieve competentie bij rokers, leek de vraag belangrijk in hoeverre rokers zich *schuldig* voelen over het *roken*. Uitgaande van de schuldgevoeligheidsschaal kan een schaal voor de mate van schuldgevoel over het roken als volgt worden geconstrueerd. Toen in de hiervóór beschreven interviews gevraagd werd, wat men voelt wanneer men zich schuldig voelt, resulteerde de lijst van 112 items, die aangeven welke aspecten geassocieerd worden met schuldgevoel. Bij een volgende stap in de schaalconstructie was de vraag, in welke mate deze aspecten een rol spelen wanneer men zich schuldig voelt. Door middel van factoranalyse

werd een korte lijst opgesteld van 14 items die geacht kan worden representatief te zijn voor wat mensen associëren met schuldgevoel. In de derde fase van de schaalconstructie is de vraag: in welke mate deze voor schuldgevoel typerende aspecten aan de orde zijn wanneer men stilstaat bij een specifiek gedrag — in dit geval bij het feit dat men een roker is. Deze specificering wordt in alle items aangegeven. Wanneer bij voorbeeld in de algemene schuldgevoeligheidsschaal de eerste uitspraak luidt: "schuldgevoel geeft bij mij een gevoel van beklemming", dan wordt dit toegepast in de uitspraak: "als ik erbij stilsta dat ik zoveel rook, geeft dat mij een gevoel van beklemming". Wanneer alle items van de schuldgevoeligheidsschaal op deze wijze worden geherformuleerd, dan meet de nieuwe schaal de mate waarin de persoon roken associeert met gevoelens die kenmerkend zijn voor schuldgevoel. Het lijkt gerechtvaardigd om te stellen, dat op deze wijze gemeten kan worden in hoeverre mensen zich schuldig voelen over het roken. Een hogere score op deze schaal betreffende schuldgevoel ten aanzien van het roken, wijst op een sterker schuldgevoel.

Een dergelijke indirecte vraag naar schuldgevoel omtrent het roken heeft een belangrijk voordeel. Op schuldgevoel rust een taboe zoals we zagen in hoofdstuk 2. Wanneer men rechtstreeks aan een verstokte roker vraagt of hij zich schuldig voelt over het roken, dan is de kans groot dat het antwoord ontkennend zal zijn, omdat mensen schuldgevoel niet graag bekennen. Wanneer men echter vraagt of hij roken associeert met bepaalde gevoelens (die minder getaboeëerd zijn, maar waarvan wij uit andere bron weten dat ze kenmerkend zijn voor schuldgevoel), dan is de kans groter dat de persoon een antwoord geeft dat ons in staat stelt, de mate van schuldgevoel over het onderhavige gedrag te meten. Wanneer uit het onderzoek blijkt, dat inderdaad een dergelijk specifiek schuldgevoel op deze wijze kan worden gemeten, dan zou het zelfs mogelijk zijn, gezien de betrouwbare splithalvering van de schuldgevoeligheidsschaal, om het ene deel van de schaal te gebruiken in algemene zin en het andere deel in toegepaste zin. Voor de herformulering voor elk van de 14 items van de algemene schuldgevoeligheidsschaal ten behoeve van een schaal voor het meten van schuldgevoel over roken, zie bijlage 4.

Een tweede voorbeeld van een schaal voor het meten van specifiek schuldgevoel werd uitgewerkt voor *schuldgevoel over werkloosheid*. Zoals eerder werd opgemerkt, is het in het geval van werkloosheid in mindere mate dan bij het roken waarschijnlijk te achten, dat schuldgevoelens terecht zouden zijn. Dit neemt niet weg, dat schuldgevoel hier een rol kan spelen. In hoofdstuk 2 zagen we, dat met name onterechte schuldgevoelens de reden waren, waarom het in de psychologie en in therapie kwam tot veronachtzaming van de mogelijke positieve implicaties van schuldgevoel. Juist onterechte schuldgevoelens kunnen leiden tot zodanig dysfunctioneren van personen, dat een therapeutische interventie vereist is.

En meer nog dan bij schuldgevoel, dat misschien eerder terecht als schuldgevoel kan worden beschouwd (zoals bij het roken), zal in het geval van onterecht schuldgevoel (meer te verwachten bij werkloosheid) het argument kunnen gelden, dat het de voorkeur verdient om schuldgevoel op een indirecte wijze te meten. Derhalve niet door mensen rechtstreeks te vragen of zij zich schuldig voelen; op schuldgevoel rust immers een taboe, en de kans dat mensen schuldgevoel erkennen is bij onterecht schuldgevoel nog groter dan bij (meer) terecht schuldgevoel. Beter is het om op indirecte wijze te vragen of zij bepaalde aspecten met werkloosheid associëren; aspecten die minder getaboeëerd zijn, maar waarvan wij intussen weten, dat ze kenmerkend zijn voor schuldgevoel.

Daarnaast is er nog een ander argument te noemen, dat ervoor pleit dat juist roken en werkloosheid als voorwerp van schuldgevoel geschikt zijn voor een eerste onderzoeksbenadering. Roken zowel als werkloosheid zijn aangelegenheden die publiekelijk bekend zijn. Of men wel of niet rookt is in de omgeving geen geheim. Of men wel of niet een baan heeft, is eveneens in de omgeving bekend. In beide gevallen is er geen diepe of ingrijpende vorm van openbaring van intieme verborgenheden aan de orde ("self disclosure", die mensen kan afschrikken, zie Janis, 1982). Ook om deze reden zijn schuldgevoelens over het roken en over werkloosheid geschikte voorbeelden voor een eerste operationalisatie van specifieke schalen voor schuldgevoel. Enerzijds komt het verschil tussen meer en minder terecht schuldgevoel aan de orde; anderzijds lijkt in beide gevallen een diepgaande en bedreigende "self disclosure" niet nodig.

Met enkele voorbeelden kan geïllustreerd worden, op welke wijze de uitspraken van de algemene schuldgevoeligheidslijst worden geherformuleerd tot

Voorbeelden van de toepassing van de algemene schuldgevoeligheidslijst voor het meten van schuldgevoel over roken en over werkloosheid.

Algemene schuldgevoeligheidslijst:	Schuldgevoel over het roken:	Schuldgevoel over werkloosheid:
1. Schuldgevoel geeft mij een gevoel van <i>beklemming</i> .	Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, geeft me dat een gevoel van <i>beklemming</i> .	Werkloosheid geeft mij een gevoel van <i>beklemming</i> .
2. Als ik iets verkeerd doe, heb ik het gevoel dat ik <i>afga</i> in de ogen van anderen.	Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, heb ik het gevoel dat ik <i>afga</i> in de ogen van anderen.	Als je werkloos bent, heb je het gevoel, dat je <i>afgaat</i> in de ogen van anderen.
3. Ik word <i>nerveus</i> als ik me schuldig voel.	Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, word ik <i>nerveus</i> .	Als je werkloos bent, word je <i>nerveus</i> .
(enzovoorts, zie bijlage 1).	(enzovoorts, zie bijlage 4).	(enzovoorts).

toegepaste schalen voor het meten van schuldgevoel over het roken en van schuldgevoel over werkloosheid. De volledige lijst voor het meten van schuldgevoel over het roken (zie bijlage 4) zal nader aan de orde komen in hoofdstuk 5. Over de lijst voor het meten van schuldgevoel over werkloosheid, wordt in het voorliggende onderzoek niet gerapporteerd.

3.5. Schuldgevoel, angst en zelfwaardering

3.5.1. Externe validatie

In het voorafgaande werd de wijze beschreven waarop de schuldgevoeligheidslijst werd geconstrueerd, en een tweetal voorbeelden om, uitgaande van de schuldgevoeligheidslijst, ook schalen te construeren voor het meten van schuldgevoel ten aanzien van specifiek gedrag. De schalen kunnen beschouwd worden als operationele definities. Teneinde de validiteit van deze operationele definities nader te onderbouwen, worden de scores op de nieuw geconstrueerde schalen vergeleken met scores op andere reeds beproefde schalen, waarin variabelen worden gemeten die op theoretische gronden geacht worden samen te hangen met de variabele, die gemeten wordt in de nieuw geconstrueerde schalen. Scores op de schalen voor schuldgevoel worden gerelateerd aan scores op schalen voor het meten van variabelen die met schuldgevoel samenhangen. Voor deze externe validering van de schalen voor schuldgevoel lijken met name twee variabelen in aanmerking te komen, te weten angst en zelfwaardering.

3.5.2. Dispositionele angst

Dat schuldgevoel samenhangt met angst hoeft nauwelijks betoog. De auteurs die in hoofdstuk 2 werden aangehaald, verwijzen steeds naar de oorspronkelijke bron van de psychologische en therapeutische theorievorming over schuldgevoel: "Het onbehagen in de cultuur" van Freud (1984). Sprekend over het ontstaan van schuldgevoel zegt Freud, dat schuldgevoel niet alleen veroorzaakt wordt door iets te doen dat men als slecht ziet, maar ook door de intentie alleen om iets slechts te doen. De mens komt tot het oordeel dat de daad of de intentie verwerpelijk is. De vraag hoe de mens tot dit oordeel komt, is volgens Freud niet bevredigend te herleiden tot het individu zelf, maar tot een vreemde invloed die bepaalt wat goed en kwaad is. "Daar zijn eigen gevoelens de mens niet in deze richting geleid zouden hebben, moet er een motief voor hem zijn om zich aan deze vreemde invloed te onderwerpen. Dit motief is gemakkelijk te ontdekken in zijn hulpeloosheid en afhankelijkheid van anderen en kan het best omschreven worden als angst voor liefdeverlies" (o.c., p. 150).

En even verderop: "De chronologische volgorde zou dus zijn: eerst driftverzaking uit vrees voor agressie van de *externe* autoriteit — daar komt de vrees voor liefdeverlies immers op neer, de liefde biedt bescherming tegen deze agressie die de straf is —, vervolgens vestiging van de *interne* autoriteit, driftverzaking uit vrees daarvoor, gewetensangst" (o.c., p. 154).

De citaten geven duidelijk aan, dat schuldgevoel volgens Freud te herleiden is tot angst. En de freudiaanse denkwijze op dit punt, zo zagen we in hoofdstuk 2, is van grote invloed geweest op de ontwikkeling van theorie en therapie, waarin vooral de destructieve functie van schuldgevoel in de aandacht stond, en de samenhang van schuldgevoelens met angst. De reeds eerder geciteerde Sherif en Sherif (1969, p. 412) vatten angst en schuldgevoel met onzekerheid, eenzaamheid en schaamte, samen onder de ene noemer van de pijnlijke, onaangename belevingen waarnaar "ego tension" verwijst. Door Janis en Mann (1977, p. 50) wordt een "stressful event" aangeduid als een verandering in de omgeving, die een hoge mate van onaangename emotie induceert: "Such as anxiety, guilt or shame".

Bandura en Walters (1963) gaan nog verder, waar zij expliciet het nut betwijfelen van onderscheid tussen angst en schuld. Sprekend over de wijze waarop mensen gedragingen van zelfcontrole aanleren, wordt schuld door hen aan de orde gesteld in de zin van "guilt reactions". Schuldreacties worden daarbij omschreven als gedragingen van zelfbestrafing. "Self-punishment has usually been considered the prototype of guilt reactions" (o.c., p. 186). Over straf ("punishment") wordt gezegd, dat het in het algemeen een angst bewerkstelligt, die afwijkend gedrag inhibeert; dergelijke angst wordt gereduceerd door het ophouden van het afwijkend gedrag. Zelfbestrafing, geassocieerd met de beëindiging van de straf, is eveneens angst-reducerend; in dit geval wordt de angst gereduceerd door het zelfbestraffend gedrag. De auteurs concluderen daarna: "In neither case is there need to assume that some inner moral agent or faculty has played a role in regulating behavior" (o.c., p. 185). In een latere versie van de "Social Learning Theory" (Bandura, 1977) wordt het woord "schuld" niet meer vermeld. Alhoewel wij de beperkende definitie van schuld als zelfbestraffende gedragingen niet overnemen, kan het gegeven citaat wel dienen ter ondersteuning van de gedachte, dat schuld en angst nauw samenhangen.

Gezien de nauwe samenhang tussen angst en schuld, lijkt het gerechtvaardigd om een betrouwbare schaal voor het meten van angst aan te wenden voor externe validering van de schalen voor schuldgevoel. Aangenomen mag worden, dat hogere scores op schuldgevoel-schalen gepaard zullen gaan met hogere scores op een angstschaal. Om dit verband empirisch te verifiëren werd gebruik gemaakt van de Nederlandstalige versie van de State Trait Anxiety Inventory (STAI) (Spielberger e.a., 1970), namelijk de Zelfbeoordelingsvragenlijst (ZBV)

(Van der Ploeg e.a., 1980). Voor de letterlijke tekst van de schalen van de ZBV, zie bijlage 2.

3.5.3. Zelfwaardering

Een aanwijzing voor de samenhang tussen schuldgevoeligheid en zelfwaardering kan reeds ontleend worden aan de factoranalyse van de schuldgevoeligheids-schaal (zie 3.3). Terwijl de eerste factor van deze schaal verwijst naar onbehegen over het eigen functioneren in meer algemene zin, verwijst de tweede factor naar het zich afgewezen voelen door anderen en door zichzelf. Dit laatste kan beschouwd worden als een aanwijzing voor negatieve zelfwaardering. Aangenomen moet worden, dat een hogere score op schuldgevoeligheid gepaard zal gaan met een meer negatieve zelfwaardering.

Een moeilijkheid bij het vaststellen en meten van zelfwaardering is gelegen in het feit, dat een empirische operationalisatie van het begrip "zelf" (een "self-concept") een omstreden kwestie is. Epstein (1973) onderscheidt in de gedragswetenschappen een tweetal extreme, aan elkaar tegengestelde opvattingen over het "self-concept". Enerzijds een fenomenologische richting die het "self-concept" beschouwt als het meest centrale begrip van de sociale psychologie, het enige perspectief van waaruit het gedrag van het individu kan worden begrepen. Anderzijds een behavioristische richting, die het "self-concept" nutteloos acht, omdat alles wat door dit begrip verklaard wordt, evengoed verklaard kan worden zonder te verwijzen naar het als te vaag beschouwde begrip "self". Epstein tracht deze tegenstelling te overbruggen door het "self-concept" te beschouwen als een theorie over het "self". Hij voelt zich voor deze opvatting verwant met de denkwijze van Kelley, die we reeds zagen in 2.2: de opvatting dat de mens een "naïeve psycholoog" is. Een goede "self theory" van de naïeve psycholoog is, evenals een goede wetenschappelijke theorie "extensive, parsimonious, empirically valid, internally consistent, testable, and useful" (Epstein o.c., p. 408).

Als kennis-object van de "self theory" kunnen we — nog steeds volgens Epstein — onderscheid maken tussen allereerst "*the body self*", verwijzend naar de biologische gegevenheid van het individu, naar eigenschappen, en naar individuen, groepen en symbolen, waarmee het individu zich identificeert. Vervolgens een "*inferred inner self*", verwijzend naar psychologische attributen als cognities, vaardigheden, en allerlei motivationele en emotionele disposities. En tenslotte "*the moral self*", dat zich ontwikkelt vanuit de behoefte om goedkeuring te verwerven en afkeuring te vermijden. Daarbij wordt "goed" geassocieerd met het gevoel dat men bemind wordt, en "slecht" met het gevoel dat men liefde onwaardig is. Aansluitend bij de opvatting van Epstein, dat het begrip "self", opgevat als een "naïeve" theorie over "self", verwijst naar een

belangrijk psychologisch attribuut, wordt naast dispositionele angst ook een zelfwaarderings-vragenlijst toegepast voor externe validering van de schuldgevoeligheidslijst. Daarbij gaat het om een lijst, die met name gericht is op het meten van aspecten, die verwijzen naar wat Epstein het "inferred inner self" en het "moral self" noemt.

Recentelijk werd een nieuwe schaal voor het meten van zelfwaardering geconstrueerd, die bij uitstek geschikt lijkt voor de vergelijking met de schuldgevoeligheidschaal. Het betreft de State of Self-Esteem (SSE) Questionnaire van Quinlan en Janis (1982). Zoals wordt uitgewerkt in de presentatie van de schaal (Janis, 1982, Appendix I en chapter 10), vonden Quinlan en Janis door middel van factoranalyse twee duidelijke factoren. De eerste factor noemen ze "self confidence"; de tweede factor verwijst volgens de auteurs vooral naar schuld. "The other factor is based on a set of 9 items from the state of self-esteem scale, all of which deal with feelings of guilt" (o.c., p. 178). Om niet nader genoemde redenen geven de auteurs de voorkeur aan de benaming "self-blame". In een verklarende noot bij de behandeling van de schaal wordt alleen gezegd: "throughout the chapters of this book, the self-blame scale is referred to as guilt. For future use, we recommend the term 'self-blame'" (o.c., p. 384).

Waar de "State of Self-Esteem" lijst wordt aangewend ter validering van de schuldgevoeligheidslijst, is één bepaalde conclusie van Quinlan en Janis met name belangrijk. Onder bepaalde omstandigheden, zo zeggen zij, kan het voor de "counselor" aanbeveling verdienen om gevoelens van "self-blame" of schuld niet te doen afnemen, doch integendeel juist te stimuleren. Letterlijk: "we suggest that an effective strategy might be for the counselor to attempt to stimulate a combination of guilt and self-confidence, eliciting self disclosures about personal shortcomings to *induce guilt about past failures* and eliciting self disclosures about personal assets to *build-up self-confidence about achieving future success* (o.c., p. 185). Eerder hadden zij over de mogelijk constructieve functie van schuldgevoelens al gezegd: "Many clinicians think of such feelings as unhelpful and possibly harmful. Guilt and shame, however, are probably a powerful source of motivation for undertaking decisions such as dieting, stopping smoking, exercising daily and other difficult sources of action" (o.c., p. 183).

3.5.4. Vragenlijst Zelfwaarderingsdispositie

Ten tijde van de voorbereiding van de onderzoeken, die gerapporteerd zullen worden in de hoofdstukken 5 en 6, was Janis in Nederland bij het NIAS in Wassenaar en als gasthoogleraar bij de vakgroep psychologie in Wageningen. In gezamenlijke discussies over onderzoek bleek dat hij aan de Universiteit van Yale de leiding had over projecten, waarin roken en obesitas eveneens

onderwerp van onderzoek waren. In overleg en discussie met hem werd de op dat moment nog niet gepubliceerde "State of Self Esteem Questionnaire" vertaald en getransponeerd tot een vragenlijst voor het meten van zelfwaardering als dispositie.

In de instructie bij de State of Self Esteem Questionnaire wordt nadrukkelijk aangegeven, dat het erom gaat, hoe het individu zichzelf taxeert *op dit moment* aangaande gevoelens die men doorgaans heeft. In de getransponeerde versie van de zelfwaarderingslijst wordt in de toelichting benadrukt, dat het niet gaat om gradaties van de gevoelens op dit moment, doch om de mate waarin men deze gevoelens *doorgaans en in het algemeen* bij zichzelf onderkent. De wijze waarop het verschil na de introductie ook in de afzonderlijke uitspraken tot uiting komt, kan met enkele voorbeelden geïllustreerd worden als volgt:

State of Self Esteem:

1. As compared with how you usually feel, right now: how *confident* do you feel about dealing with whatever important problems may arise in your life?
2. As compared with how you usually feel, right now: how *optimistic* do you feel about your chances for having a full and satisfying life?

Zelfwaarderingsvragenlijst:

Als u over uzelf nadenkt, kunt u dan aangeven, in welke mate u doorgaans een gevoel hebt van *vertrouwen* dat u wel raad weet met belangrijke problemen die zich in uw leven voordoen?

Als u over uzelf nadenkt, kunt u dan aangeven, in welke mate u doorgaans *optimistisch* bent over uw kansen tot een echt vol en bevredigend leven?

Voor de volledige tekst van de zelfwaarderingsvragenlijst, zie bijlage 3.

3.5.5. Empirische toetsing van de samenhang tussen dispositionele angst, zelfwaardering en schuldgevoel

In het voorafgaande werd betoogd dat op grond van theoretische overwegingen een samenhang verwacht mag worden tussen dispositonele angst, zelfwaardering en schuldgevoeligheid. Deze verwachting werd empirisch getoetst zowel voor de algemene schuldgevoeligheidsschaal alsook voor een toegepaste schaal voor het meten van specifiek schuldgevoel. Vooruitlopend op de onderzoeken, waarover gerapporteerd zal worden in de hoofdstukken 5 en 6, kunnen we hier reeds wijzen op de samenhang, die gevonden werd tussen de lijsten voor het meten van schuldgevoel, de trait-versie van de STAI, en de zelfwaarderingsvragenlijst.

De *algemene schuldgevoeligheidsschaal* werd toegepast in het onderzoek over subjectieve competentie en overmatig eetgedrag, waarover nader gerapporteerd

zal worden in hoofdstuk 6. In tabel 3.1 worden de uitkomsten gepresenteerd van Pearson correlaties tussen de betreffende variabelen, uitgaande van de somscores van elk van de schalen.

	dispositionele angst	zelfwaardering
schuldgevoeligheid	0.60	— 0.48
dispositionele angst		— 0.61

Tabel 3.1. Onderlinge samenhang tussen schuldgevoeligheid, dispositionele angst en zelfwaardering.

Pearson correlaties. N = 64.

Voor alle correlaties geldt $p < .001$.

De gegevens van tabel 3.1 bevestigen de veronderstelling, dat schuldgevoeligheid positief correleert met dispositionele angst en negatief met zelfwaardering, terwijl dispositionele angst en zelfwaardering negatief gecorreleerd blijken zoals ook eerder werd gevonden (vergelijk Van der Ploeg e.a., 1980). Deze gegevens mogen beschouwd worden als een bijdrage aan de externe validiteit van de algemene schuldgevoeligheidslijst.

De *toegepaste lijst* voor het meten van schuldgevoel werd gebruikt in het onderzoek over subjectieve competentie bij sigarettenrokers, waarover gerapporteerd zal worden in hoofdstuk 5. In tabel 3.2 worden de uitkomsten gepresenteerd van Pearson correlaties tussen de betreffende variabelen, uitgaande van de somscores voor elk van de schalen.

	dispositionele angst	zelfwaardering
schuldgevoel over het roken	0.39	— 0.39
dispositionele angst		— 0.62

Tabel 3.2. Onderlinge samenhang tussen schuldgevoel over het roken, dispositionele angst en zelfwaardering.

Pearson correlaties. N = 270.

Voor alle correlaties geldt $p < .001$.

Blijkens de gegevens van tabel 3.2 wordt bevestigd dat in het geval van de toegepaste schaal voor schuldgevoel een soortgelijke samenhang wordt gevonden als bij de algemene schuldgevoeligheidsschaal. Deze bevinding is vooral belangrijk omdat hierin een eerste aanwijzing mag worden gezien, dat de algemene schuldgevoeligheidsschaal terecht kan worden toegepast op de eerder beschreven wijze. De aspecten die kenmerkend worden geacht voor schuldgevoeligheid in het algemeen, blijken gehanteerd te kunnen worden om schuldgevoel ten aanzien van een bepaald gedrag te meten.

De gegevens betreffende de correlaties in de tabellen 3.1 en 3.2 zijn gebaseerd op de somscores van de schalen. Voor een meer gedifferentieerde vergelijking van de schalen verdient het aanbeveling om correlaties na te gaan tussen de factorscores in de relevante factoren van elk van de schalen. In de hier besproken onderzoeken leek dit om meerdere redenen niet uitvoerbaar. Bij het onderzoek over subjectieve competentie bij overmatig eetgedrag (hoofdstuk 6) was een bezwaar gelegen vooral in het feit van het afwijkend aantal proefpersonen voor de schuldgevoeligheidsschaal. Bij het onderzoek over subjectieve competentie bij sigarettenrokers (hoofdstuk 5) was een bezwaar gelegen in het feit, dat de twee delen van de gesplithalveerde schaal op verschillende momenten van het onderzoek werden ingevuld; het ene deel werd aangeboden vóór de experimentele inductie van schuldgevoel, het andere deel erna. Bij verder onderzoek over de schuldgevoelsschalen zal de factorstructuur nader onderzocht dienen te worden alsmede het verband van de factorscores van de schalen van schuldgevoel met factorscores van de factoren op de andere schalen.

3.6. Samenvatting

De gedachtengang van hoofdstuk 2 leidde onder meer tot de conclusie dat het belangrijk zou zijn, te beschikken over een schaal voor het meten van schuldgevoel en schuldgevoeligheid. Geconstateerd moet worden, dat een dergelijke schaal niet voorkomt in het gebruikelijke repertoire van psychologische onderzoeksinstrumenten. Uitgaande van interviews werden een groot aantal gevoelsnuances geïnventariseerd, die door mensen geassocieerd worden met als zodanig onderkende schuldgevoelens. Aan een grote groep mensen werd gevraagd, in welke mate zij deze gevoelens en aspecten bij zichzelf onderkennen wanneer zij zich schuldig voelen. Door middel van statistische bewerkingen werd het aantal items gereduceerd tot een korte lijst van 14 items, die beschouwd kan worden als een operationele definitie van schuldgevoeligheid. Wanneer vervolgens aan mensen gevraagd wordt, in hoeverre zij deze voor schuldgevoel kenmerkende gevoelens en aspecten associëren met een bepaald gedrag, mogen wij aannemen dat daarmee gradaties van schuldgevoel over het

betreffende gedrag gemeten kunnen worden. De algemene schuldgevoeligheidsschaal kan op deze wijze getransponeerd worden om schuldgevoel over een bepaald gedrag te meten. Gradaties van schuldgevoel kunnen op deze wijze indirect gemeten worden, met vermindering van de diepgaande en bedreigende "self-disclosure" die inherent is aan de expliciete bekentenis van getaboeëerd schuldgevoel.

Teneinde de bruikbaarheid van schalen voor het meten van schuldgevoeligheid of van schuldgevoel aangaande specifiek gedrag methodologisch te beproeven, werd externe validiteit ontleend aan de vergelijking van de schalen met een tweetal variabelen die op theoretische gronden geacht worden nauw met schuldgevoel samen te hangen, te weten dispositionele angst en zelfwaardering. Dispositionele angst werd gemeten met behulp van de trait-versie van de Zelfbeoordelingsvragenlijst. Zelfwaardering werd gemeten met een trait-versie van de State of Self-Esteem Questionnaire. De voorkeur voor deze laatste lijst werd toegelicht met verwijzing naar de bevindingen van Janis c.s., dat schuld een belangrijke factor in deze schaal representeert, en dat zij in onderzoek aanwijzingen vonden voor de suggestie, dat het expliciet induceren van schuldgevoel onder bepaalde omstandigheden een effectieve instrumentele functie kan hebben voor therapeutische doeleinden.

Met verwijzing naar empirische bevindingen kan geconcludeerd worden, dat de algemene schuldgevoeligheidsschaal en de toegepaste schaal voor het meten van schuldgevoel over het roken positief correleren met dispositionele angst en negatief correleren met zelfwaardering. De bevindingen mogen beschouwd worden als argument voor de externe validiteit van de schalen. Verdere toepassingen zijn gewenst om dit argument nader te onderbouwen en te analyseren.

Nadat in hoofdstuk 2 een literatuurverkenning gepresenteerd was, waarin met name gezocht werd naar aanwijzingen voor een mogelijk constructieve functie van schuldgevoelens en van schuldgevoeligheid, werd in hoofdstuk 3 aangegeven op welke wijze schalen geconstrueerd werden ten behoeve van een empirisch onderzoeksinstrumentarium. We keren nu terug naar het terrein van literatuur en theorie en wel om het tweede begrip te introduceren, dat naast schuldgevoel centraal zal staan in de daarna te rapporteren onderzoeken, te weten: subjectieve competentie.

HOOFDSTUK 4

SUBJECTIEVE COMPETENTIE

4.1. Schuld en competentie

Bij de analyse van schuld werd in 2.7 reeds gewezen op het psychosociale dilemma: de dualiteit van individu-zijn en sociaal-zijn, die kenmerkend is voor de menselijke existentie. In de theorie van Freud wordt het individu-zijn benadrukt en worden vooral de intrapsychische processen geanalyseerd. Schuldgevoel, zo zagen we, wordt daarbij getypeerd als angst voor liefdeverlies en angst voor het Boven-Ik, respectievelijk een "vreemde" en een "eigen" oorsprong van de schuldgevoelens, die de mens nopen tot driftverzaking. Tegenover Freud's aanname dat bevrediging van libidineuze driften de hoeksteen is voor de verklaring van velerlei menselijke gedragingen en met name van de ontwikkelingsfasen van het kind, werd stelling genomen door zogenaamde "Neo-Freudianen". Een belangrijk punt van kritiek was de onvoldoende aandacht die Freud gaf aan sociale behoeften en attitudes die in de ouder-kind interactie tot ontwikkeling komen (zie Deutsch en Krauss, 1965, p. 137). In de lijn van de psychoanalytische ego-psychologie lanceerde White (1960) het begrip *competentie*. Sterk aansluitend bij gedachten van vooral Erikson stelt White voor, het begrip competentie te nemen als verklaringsmodel ter vervanging van het libido-model van Freud.

Competentie verwijst naar effectief handelen. "The competence of an organism means its fitness or ability to carry on those transactions with the environment which result in its maintaining itself, growing and flourishing" (White, 1960, p. 100). Veel vormen van activiteit, manipulatie en exploratie zijn volgens White niet verklaarbaar uit libidineuze driften, doch moeten verklaard worden door een "effectance motive", gericht op het teweegbrengen van effecten in de omgeving. En de herhaalde beleving dat men inderdaad effecten teweeg kan brengen, leidt tot een competentiegevoel. "Sense of competence may be seen as the cumulative product of one's history of efficacies and inefficacies" (o.c., p. 103). Met name wordt daarbij door White nadrukkelijk gewezen op de betekenis van sociale competentie: het vermogen om effectief om te gaan met de fysieke en interpersoonlijke omgeving.

De begrippen "competence" en "efficacy" zoals beschreven door White lijken nauw verwant te zijn met de begrippen "control" (Rotter, 1966) en het daaraan tegengestelde "learned helplessness" (Seligman, 1975). In een overzichtstudie worden door Rothbaum e.a. (1982) deze en andere processen geanalyseerd, waarmee individuen reageren op gepercipieerde oncontroleerbaarheid. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen enerzijds processen die worden aangeduid als "primary control", waarin individuen trachten de omgeving naar hun hand te zetten (de auteurs verwijzen naar Piaget's term "assimilatie"); dergelijke processen komen overeen met wat door White "efficacy" genoemd wordt. Anderzijds zijn er processen, die worden aangeduid als "secondary control", waarin het individu zich eerder op psychologische wijze aanpast aan situaties, die het niet onder zijn macht heeft. Deze "secondary control" wordt volgens Rothbaum e.a. doorgaans ten onrechte niet opgevat als een vorm van controle of beheersing, doch als psychologische afweer, rationalisatie, justificatie en dergelijke. Toch hebben deze processen een adaptieve functie (de auteurs verwijzen naar Piaget's term "accommodatie"). In termen van White zal "secondary control" worden voorgesteld als een beleving van "inefficacy".

Een belangrijke reden om in het onderhavige onderzoek de voorkeur te geven aan het begrip competentie boven (on-)controleerbaarheid, is allereerst gelegen in de raakvlakken tussen de begrippen schuld en competentie. Om meerdere redenen kan het begrip competentie beschouwd worden als complementair ten aanzien van het begrip schuld. Bij schuld is sprake van tekort schieten ten opzichte van een morele norm. Het ontbreken van competentie verwijst eveneens naar tekort schieten, hoewel de eventuele morele implicatie in dit geval minder expliciet is. Eerder zagen we echter reeds (zie 1.3), dat van schuld gesproken kan worden wanneer mensen veranderingen of oplossingen, waartoe zij competent geacht worden, niet realiseren.

Schuld en competentie zijn beide aspecten, die aan de orde komen bij het evalueren van het eigen gedrag. Daarbij ligt het accent bij schuld en bij schuldgevoel op de intrapsychische dynamiek, terwijl bij competentie en competentiegevoel het accent ligt op het effectief handelen in relatie tot de fysieke en interpersoonlijke omgeving. Een belangrijk verschil is voorts gelegen in het feit dat de theorie over schuld en schuldgevoel in de psychologie al spoedig geassocieerd wordt met Freud, die een pessimistische mensvisie representeert. De denkwijze van White — en zeker de visie van Erikson die door White met instemming wordt geciteerd — is duidelijk positiever op dit punt. Typerend is, dat White naar aanleiding van de betekenis van het Oedipuscomplex bij Freud opmerkt: "Once again Freud selected as his central image a hopeless situation, one where defeat for the child is inevitable (...) The competence model is not so harsh, though it certainly is not intended to gloss over the tragic features of childhood" (o.c., p. 125).

Een tweede belangrijke reden om te kiezen voor het begrip competentie, werd ingegeven door een theoretische verhandeling van Bowerman, die zich beroept op de theorie van White en vervolgens een model presenteert, dat hij aanduidt als "subjective competence" (Bowerman, 1978; 1981). Een voordeel van het subjectieve competentie model is, dat men dit model attributies kunnen worden geanalyseerd, waarin zowel positieve als negatieve implicaties van eigen handelen terug te voeren zijn tot competentiegevoelens. Daarbij wordt gesproken van *positieve subjectieve competentie* — het gevoel dat men zichzelf verantwoordelijk acht voor goede uitkomsten van eigen gedrag — en *negatieve subjectieve competentie* — het gevoel dat men zichzelf verantwoordelijkheid toeschrijft voor slechte uitkomsten van eigen gedrag. Met name het feit, dat het subjectieve competentie model de uitkomsten van het gedrag relateert aan de verantwoordelijkheid voor die uitkomsten, maakt het model bijzonder geschikt om het begrip competentie te betrekken in analyses aangaande schuldproblematiek. Zoals we reeds zagen bij de vier modellen van "helping" en "coping" (Brickman e.a., 1982; zie 1.3) en bij de bespreking van het verschijnsel attributie (zie 2.2) blijkt toeschrijving van verantwoordelijkheid een belangrijke rol te spelen in het schuldig verklaren. Het model van Bowerman biedt goede mogelijkheden voor empirische operationalisatie van deze attributieanalyse, en met name voor de diagnose van vormen van defensiviteit, die in het kader van de beleving van subjectieve competentie kunnen optreden. Het theoretisch model van Bowerman was nog niet eerder empirisch getoetst, en een dergelijke empirische toetsing leek een interessante uitdaging. Aangezien de subjectieve competentie theorie relatief onbekend is, wordt deze theorie eerst nader uiteen-gezet in het voorliggende hoofdstuk.

4.2. Bowerman's Subjectieve Competentie theorie

4.2.1. Subjectieve competentie

Vergelijk de twee volgende uitspraken:

1. Jenner ontdekte het vaccin tegen de pokken.

2. De bemanning van de bommenwerper gooide de bom op Hiroshima.

De meeste mensen zullen bewondering hebben voor de geleerde Jenner, wiens ontdekking mensen kan vrijwaren van pijnlijk lijden. Bij de tweede uitspraak evenwel over de bemanning van de bommenwerper zal niemand denken: "was ik er maar bij geweest...". De eerste uitspraak weerspiegelt een positieve waardering van (het werk van) Jenner; de tweede uitspraak weerspiegelt een negatieve waardering van (het handelen van) de bemanning.

Aan de hand van deze en soortgelijke voorbeelden introduceert Bowerman (1978) de subjectieve competentie theorie. Jenner en de bemanning zijn het onderwerp van een uitspraak over subjectieve competentie. *Competentie* duidt

daarbij op het vermogen van een organisme of subject om zodanige transacties met de omgeving te verrichten, dat deze resulteren in: zichzelf handhaven, groeien, tot ontplooiing komen (positieve competentie) dan wel het tegendeel ervan: ineffectiviteit of schade aan het organisme (negatieve competentie). *Subjectief* verwijst naar de mate waarin het oordelend individu de (positieve dan wel negatieve) competentie toeschrijft aan de actor van de betreffende handeling. Wanneer het oordelend individu een uitspraak doet over handelingen waarvan het oordelend individu zelf de actor is, dan wordt in een uitspraak van subjectieve competentie aangegeven: de mate waarin het individu van mening is, dat het al dan niet verrichten van een bepaalde handeling gunstige dan wel ongunstige effecten teweegbrengt of voorkomt. Anders gezegd: de mate waarin het individu van mening is, dat gunstige dan wel ongunstige effecten dienen te worden toegeschreven aan het eigen ego, dat actor is van het al dan niet verrichten van de handeling.

4.2.2. *Attributie-sequenties en deel-attributies*

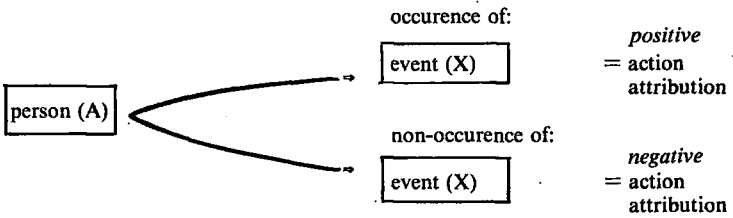
Door het theoretisch model worden complexe uitspraken herleid tot constituerende elementen, die eenvoudiger en beter hanteerbaar zijn. De complexe uitspraken zijn weergaven van een attributie-sequentie, en de elementen zijn de deel-attributies van de sequentie. In de uitspraken zijn een drietal verschillende gebeurtenissen te onderscheiden. De uitspraken geven expliciet of impliciet een mening over het al dan niet zich voordoen van de gebeurtenissen en over de waarde die eraan toegekend wordt. De drie gebeurtenissen zijn: een actie, een effect en een affect.

Allereerst is er de *actie*: respectievelijk het uitvinden (van het vaccin) en het afwerpen (van de bom). Wanneer de uitspraak aangeeft dat de actie heeft plaatsgevonden, noemen we de waarde van de actie positief. Wanneer de gebeurtenis niet plaatsvindt, noemen we de waarde van de actie negatief. "Positief" en "negatief" zijn in dit geval geen emotionele beoordelingen van aangenaam of onaangenaam, maar de constatering van het al dan niet zich voordoen van de actie.

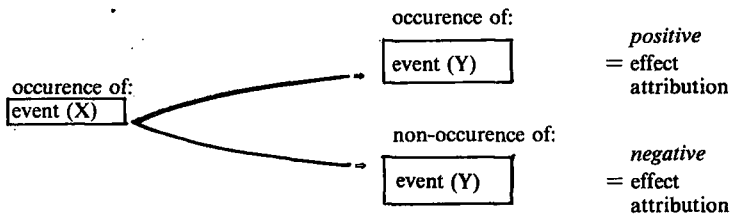
Vervolgens is er een *effect*: respectievelijk het vaccin en de explosie. Ook hier spreken we van positief en negatief in een emotioneel-neutrale zin. Positief wil zeggen dat het effect het geval is, negatief wil zeggen dat het niet het geval is.

Tenslotte is er een *affect*: de aangename of onaangename gevoelens die mensen koesteren. Onaangenaam bij pijn of ziekte, aangenaam bij de afwezigheid van pijn. Anders dan bij de actie en het effect, verwijzen "positief" en "negatief" in het geval van affect wèl naar een emotionele beoordeling.

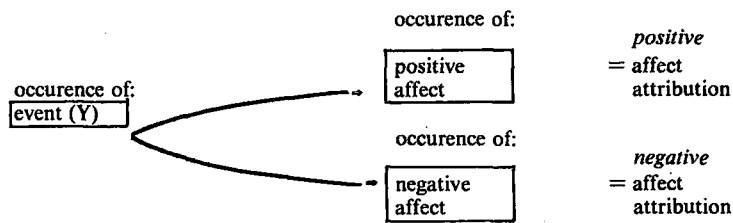
Nu staan in de genoemde uitspraken de elementen "actie", "effect" en "affect" geenszins los van elkaar. In een attributie-sequentie wordt het affect toegeschreven aan het effect (*affect-attributie*): lijden en pijn worden toegeschreven aan de pokken; dood en verwoesting worden toegeschreven aan de explosie. Het effect wordt toegeschreven aan de actie (*effect-attributie*): het vaccin wordt toegeschreven aan de uitvinding, de explosie aan het werpen van de bom. De actie tenslotte wordt toegeschreven aan de actor (*actie-attributie*): de uitvinding aan Jenner; het werpen van de bom aan de bemanning. Schematisch kunnen de deel-attributies worden voorgesteld als in figuur 4.1.

A. Action attribution: A person causes the occurrence or non-occurrence of an event.

B. Effect attribution: The occurrence on one event causes the occurrence or non-occurrence of another event.

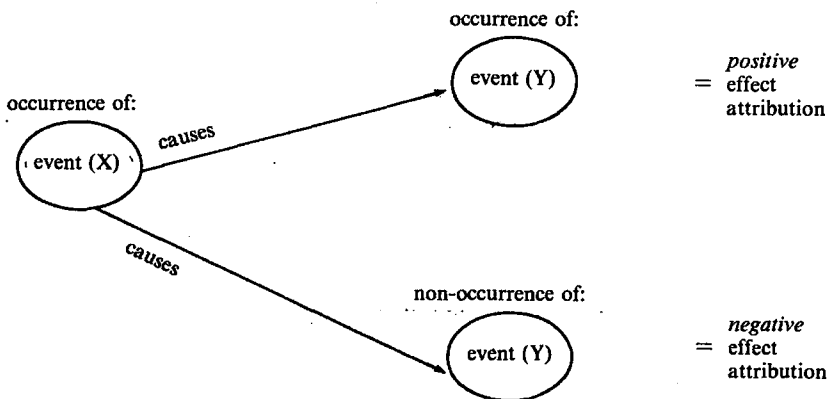
C. Affect attribution: The occurrence of an event causes the occurrence of positive or negative affect.

Figuur 4.1. Schematische weergave van deel-attributies. Ontleend aan Bowerman, 1981.

4.2.3. Causale attributie

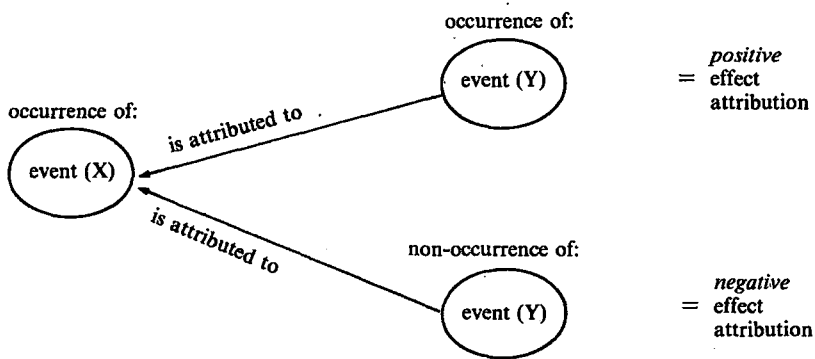
Voor een goed begrip van de spreek- en denkwijze in de attributie-theorie in zijn algemeenheid en bij Bowerman in het bijzonder, moeten we aandacht geven aan het specifieke gebruik van termen als "cause(s)" — zowel als zelfstandig naamwoord alsook de werkwoordsvorm —, "causal attribution", "causal connection". Dergelijke termen kunnen een strikte deterministische causaliteit suggereren en dan tot misverstanden leiden. Want wanneer iets wordt toegeschreven aan een persoon of "event", dan is dat niet per se in de zin van objectieve of dwingende of natuurwetenschappelijke oorzakelijkheid. Verhelderend is op dit punt de studie van Locke en Pennington (1982), waarin zij het onderscheid analyseren tussen redenen en oorzaken ("reasons and causes") ter verklaring van gedrag. Oorzaken geven een verklaring zonder justificatie. Redenen daarentegen bieden een verklaring via justificatie. Dat hoeft geen morele justificatie te zijn, maar ook in brede zin: beredeneerbaar, logisch dan wel psychologisch (zie ook Beijk, 1982; en Hofstee e.a., 1982).

Wanneer een event Y wordt toegeschreven aan event X, dan drukt Bowerman dat schematisch uit zoals aangegeven in figuur 4.1.a.

Figuur 4.1.a. Effect attributie; detail van figuur 4.1 volgens Bowerman.

Het zou echter de voorkeur verdienen (zeker ter vermijding van misverstand bij niet-ingewijden in de attributie-theorie, maar ook voor een heldere formulering van de attributie-theorie zelve), om hier niet het woord "causes" te gebruiken bij een pijl die van event X naar event Y wijst, maar liever de uitdrukking "is attributed to" bij een pijl die van event Y naar event X wijst, zoals in figuur 4.1.b.

Figuur 4.1.b. Effect attributie. "causes" uit figuur 4.1.a wordt vervangen door "is attributed to".

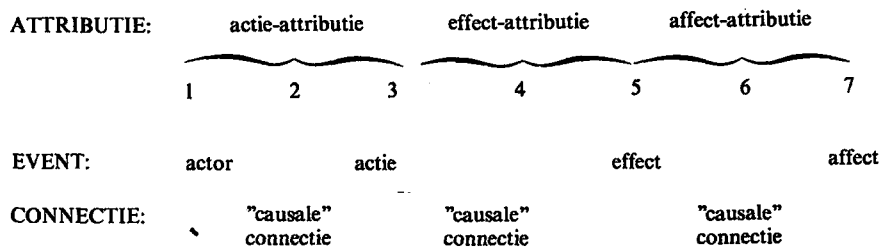
In deze presentatie wordt de activiteit van de percipiërende of attribuerende persoon benadrukt, terwijl de vraag naar een objectieve determinerende oorzaak buiten beschouwing blijft, hetgeen beter strookt met de sociaal-psychologische attributie-theorie.

4.2.4. De waarde van de deel-attributies en van de attributie-sequentie

De attributies bevatten in de theorie van Bowerman steeds twee elementen van de attributie-sequentie:

1. een "event" (respectievelijk actor, actie, effect, affect).
2. de causale connectie van het event met het in de sequentie eraan voorafgaande element.

De volledige attributie-sequentie kan dan schematisch worden voorgesteld als in figuur 4.2.

Figuur 4.2. Schematische opbouw van een attributie-sequentie.

De waarde van de *events* kan, zoals gezegd, variëren van zeer positief (het is zeker het geval) tot zeer negatief (het is zeker niet het geval) en we kunnen dit aangeven met + of —.

De waarde van de *causale connectie* kan variëren van zeer positief (het voorafgaande element is de algehele oorzaak) tot neutraal (er wordt in het geheel geen oorzakelijk verband gezien) en dit kunnen we aangeven met + of 0.

De waarde van de *deel-attributie* wordt gedefinieerd als het product van de waarden van het event en de causale connectie. Dit houdt in, dat de waarde van de deel-attributie 0 is of neutraal, wanneer de causale connectie 0 is. En dit is niet slechts het geval wanneer er in werkelijkheid geen causaal verband is, maar ook wanneer het causaal verband ontkend wordt, of niet onderkend wordt.

De waarde tenslotte van de volledige *attributie-sequentie* wordt gedefinieerd als het product van de waarden van de drie deel-attributies: (actie-attributie) x (effect-attributie) x (affect-attributie) en dit product definieert *subjectieve competentie*.

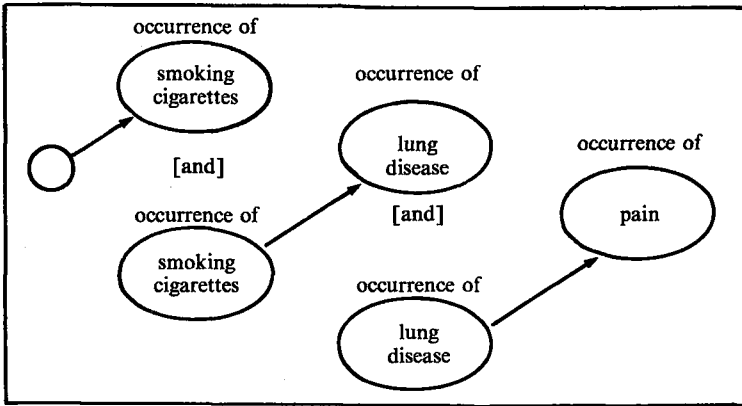
Eerder werd opgemerkt dat de actie-attributie en de effect-attributie op zichzelf geen emotionele beoordeling impliceren. Alleen de affect-attributie bevat een emotionele beoordeling. Doordat echter de attributie-sequentie wordt opgevat als een product, heeft de emotionele lading van de affect-attributie consequenties voor de gehele attributie-sequentie. De attributie-sequentie resulteert in een positieve of negatieve uitspraak over subjectieve competentie, en ten gevolge van de emotionele lading van de affect-attributie zijn de kwalificaties "positief" en "negatief" in de positieve en negatieve uitspraken over subjectieve competentie ook *emotioneel geladen*. Met name is daarbij belangrijk dat de emotionele lading consequenties heeft met betrekking tot de oorsprong van de attributie-sequentie, de *actor*. Een positieve uitspraak over subjectieve competentie is een goedkeurende waardering van de actor (in het eerder gegeven voorbeeld: Jenner); een negatieve uitspraak over subjectieve competentie is een afkeuring van de actor (in het eerder gegeven voorbeeld de bemanning van de bommenwerper). Het uitgewerkte voorbeeld in figuur 4.3 illustreert de wijze waarop de attributie-sequentie kan worden geanalyseerd, zodanig dat het eindproduct een positieve dan wel (in dit voorbeeld) negatieve uitspraak is over subjectieve competentie.

4.2.5. *Positieve en negatieve structuren van subjectieve competentie over het effect van een actie*

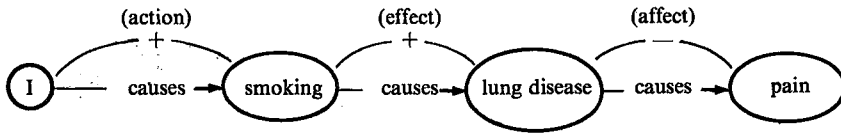
Uitgaande van drie deel-attributies, die in beginsel een positieve dan wel een negatieve waarde kunnen hebben, zullen er acht structuren mogelijk zijn, te weten vier structuren waarin de attributie-sequentie een positieve uitspraak

A negative subjective competence structure for a cigarette smoker

Cigarette smoker

A. A self referent causal attribution sequence.

B. A simplified representation of (A), indicating values of separate attributions.

$$\text{value of sequence} = \left(\frac{\text{positive}}{\text{action}} \text{ attribution} \right) \left(\frac{\text{positive}}{\text{effect}} \text{ attribution} \right) \left(\frac{\text{negative}}{\text{affect}} \text{ attribution} \right) = \frac{\text{negative}}{\text{subjective}} \text{ competence}$$

C. Definition of subjective competence: action x effect x affect attributions.

Figuur 4.3. Ontleend aan Bowerman (1981).

bevat over subjectieve competentie, en vier structuren waarin de attributie-sequentie een negatieve uitspraak bevat over subjectieve competentie. Wanneer de positieve waarden aangegeven worden met het teken "+", en de negatieve waarden met het teken "-", kunnen de acht structuren worden aangegeven als in tabel 4.1.

waarde van de actie-attributie		waarde van de effect-attributie		waarde van de affect-attributie		waarde van de attributie-sequentie
(+)	x	(+)	x	(+)	=	+
(+)	x	(-)	x	(-)	=	+
(-)	x	(+)	x	(-)	=	+
(-)	x	(-)	x	(+)	=	+
(+)	x	(+)	x	(-)	=	-
(+)	x	(-)	x	(+)	=	-
(-)	x	(+)	x	(+)	=	-
(-)	x	(-)	x	(-)	=	-

Tabel 4.1. Acht structuren van de attributie-sequenties.

Bowerman (1981) illustreerde elk van de acht mogelijke structuren met voorbeelden. Zo is het voorbeeld van Jenner illustratief voor de tweede structuur van tabel 4.1: $+ - - = +$. Het voorbeeld van de bemanning van de bommenwerper illustreert de structuur: $+ + - = -$. Het voorbeeld van de sigarettenroker van figuur 4.3 illustreert eveneens de structuur $+ + - = -$. De specifieke betekenis van de subjectieve competentie theorie zal echter pas tot zijn recht komen wanneer alle structuren één en dezelfde actie betreffen en één en hetzelfde effect. In vier uitspraken is de actie-attributie positief (de actie wordt aan de actor toegeschreven); in de vier andere uitspraken is de actie-attributie negatief (de niet-actie wordt aan de actor toegeschreven). En ten aanzien van de effect-attributie geldt eveneens in vier uitspraken een positieve effect-attributie (het zich voordoen van het effect wordt aan de actie toegeschreven), terwijl de vier andere uitspraken een negatieve effect-attributie weergeven (de actie wordt geacht het effect juist te verhinderen of te voorkómen). Bij de rapportage van het empirisch onderzoek in de hoofdstukken 5 en 6 zal hier uitvoerig aandacht aan besteed worden.

Eerder werd al opgemerkt dat er ook neutrale deel-attributies zijn, die tot gevolg hebben dat de uitspraken ontkracht worden. Maar daarnaast is het ook duidelijk dat zowel de positieve als de negatieve uitspraken niet altijd dezelfde kracht of gelding hebben. In de uitspraak over de sigarettenroker staat dat

longkanker aan roken wordt toegeschreven. Maar dat kan in verschillende gradaties: het is zeker, het is waarschijnlijk, het is niet uitgesloten, enzovoorts. Bij de operationalisatie kan dit bezwaar opgevangen worden door in de antwoorden op de vragen gradaties van sterkte mogelijk te maken in 5 punts Likert-schalen.

4.2.6. Somscores van subjectieve competentie

Van de acht mogelijke structuren van de attributie-sequentie zijn er vier die een positieve uitspraak weergeven aangaande subjectieve competentie, en vier die een negatieve uitspraak weergeven. Nemen we als voorbeeld een complete set van acht attributie-structuren aangaande de actie "roken" en het effect "gezondheid", dan zullen de structuren aangeven:

- positief: 1. + + + roken bevordert de gezondheid
- 2. + - - roken voorkomt ongezondheid
- 3. - + - niet roken bewerkt ongezondheid
- 4. - - + niet roken belemmert gezondheid

- negatief: 5. + + - roken bewerkt ongezondheid
- 6. + - + roken belemmert gezondheid
- 7. - + + niet roken bewerkt gezondheid
- 8. - - - niet roken voorkomt ongezondheid

De vier scores op de positieve uitspraken kunnen bij elkaar opgeteld worden tot een subscore "positief". Deze subscore zal een meer gedifferentieerd beeld geven van de opinie van iemand over de positieve implicaties van het roken voor de gezondheid, dan verkregen wordt door elk van de vier uitspraken apart. Elk van de uitspraken wordt beantwoord op een 5 puntsschaal door een score van maximaal 5 (= helemaal mee eens) en minimaal 1 (= helemaal oneens). De scores van de vier positieve uitspraken worden opgeteld volgens de formule: $(1 \text{ t/m } 4)/4$. Deze somscore kan waarden aannemen van maximaal $20/4 = 5$ en minimaal $4/4 = 1$. Op dezelfde wijze worden de vier scores op de negatieve uitspraken opgeteld tot een subscore van maximaal 5 en minimaal 1.

Aangezien het onderzoek gericht is op de implicaties van schuld en subjectieve competentie voor ongunstig gedrag, ligt het voor de hand, om de aandacht vooral te vestigen op de somscore voor de negatieve uitspraken, die een ongunstige uitkomst toeschrijven aan een actor. Volgens de theorie zal negatieve subjectieve competentie gepaard gaan met onaangename gevoelens, en zal het individu onder meer trachten een balancerend tegengewicht te ontleen aan

sterkere positieve subjectieve competentie. We moeten daarom de score voor de negatieve uitspraken relateren aan de score voor de positieve uitspraken. Wanneer twee mensen eenzelfde score zouden hebben op de vier negatieve uitspraken, kan de implicatie daarvan verschillend zijn wanneer zij een verschillende score hebben op de vier positieve uitspraken. Daarom dient naast de absolute score op de negatieve uitspraken ook een relatieve of gewogen score berekend te worden, waarin mede tot uitdrukking komt, in welke mate het individu de negatieve score eventueel compenseert door de positieve score. Een voor de hand liggende manier van berekenen lijkt de simpele aftreksom van vier positieven minus vier negatieven. En zo werd het door Bowerman aanvankelijk ook voorgesteld. Maar dan doet zich een rekenkundig probleem voor, dat duidelijk gemaakt kan worden aan de hand van enkele voorbeelden.

De somscore voor de vier attributie-sequenties met positieve eindwaarde noemen we ΣP en de somscore voor de vier negatieve uitspraken noemen we ΣN . Eerder werd al gezegd dat ΣP en ΣN elk maximaal 5 kunnen bedragen en minimaal 1.

Wanneer een individu op beide somscores *maximaal* scoort, levert dat op: $\Sigma P = 5$ en $\Sigma N = 5$. De aftreksom van $\Sigma P - \Sigma N$ zou dan zijn: $5 - 5 = 0$. Wanneer een individu op beide somscores *minimaal* scoort, levert dit op: $\Sigma P = 1$ en $\Sigma N = 1$. De aftreksom van $\Sigma P - \Sigma N$ zou dan zijn: $1 - 1 = 0$. Wanneer een individu op beide somscores in het midden scoort, levert dat op: $\Sigma P = 3$ en $\Sigma N = 3$. De aftreksom van $\Sigma P - \Sigma N$ zou dan zijn: $3 - 3 = 0$. In al deze gevallen leidt de compensatie tot dezelfde uitkomst "nul", maar de uitgangspunten waren zeer verschillend. En vooral de verschillende waarden van ΣN zijn daarbij van belang. Hoe hoger de subscore ΣN , des te groter de bedreiging van zelfwaardering, die aan ΣN inherent is.

De overall-score van subjectieve competentie moet dit verschillend gewicht van de negatieve component tot uitdrukking brengen.

Een formule die daarvoor geschikt is luidt: negatieve subjectieve competentie = $(\Sigma N) \times [5 - (\Sigma P - \Sigma N)]$.

De meest *gunstige* overall-score (maximale ΣP en minimale ΣN) is volgens deze formule: $(1) \times [5 - (5 - 1)] = 1$.

De meest *ongunstige* overall-score (minimale ΣP en maximale ΣN) is volgens deze formule: $(5) \times [5 - (1 - 5)] = 45$.

In de eerder genoemde voorbeelden van gelijke scores voor ΣP en ΣN ontstaat volgens deze formule het volgende verschil:

Indien $\Sigma P = 5$ en $\Sigma N = 5$, dan is het resultaat: $(5) \times [5 - (5 - 5)] = 25$.

Indien $\Sigma P = 3$ en $\Sigma N = 3$, dan is het resultaat: $(3) \times [5 - (3 - 3)] = 15$.

Indien $\Sigma P = 1$ en $\Sigma N = 1$, dan is het resultaat: $(1) \times [5 - (1 - 1)] = 5$.

Volgens de berekening van de aftreksom $\Sigma P - \Sigma N$ zou in alle gevallen dezelfde uitkomst resulteren. Bij hantering van de formule $(\Sigma N) \times [5 - (\Sigma P - \Sigma N)]$ komt

een gradatie van negatiefheid aan het licht. De formule drukt niet alleen het verschil uit tussen positieve en negatieve implicaties, maar eveneens het gewogen verschil in die zin dat bij gelijke uitkomsten het negatieve element doorslaggevend is voor de verschillen in overall-scores.

4.2.7. De betekenis van de gewogen score voor negatieve subjectieve competentie*

Het definiëren van de waarde van de attributie-sequenties als het product van de waarden van de deel-attributies (actie-attributie, effect-attributie, affect-attributie) en het berekenen van de gewogen somscore voor negatieve subjectieve competentie heeft belangrijke implicaties.

1. Eerder werd gezegd, dat de waarden "positief" en "negatief" in het geval van actie-attributie en effect-attributie louter verwijzen naar het al dan niet zich voordoen van de actie of het effect, hetgeen in beginsel emotioneel gezien neutraal is. De affect-attributie evenwel verwijst naar het al dan niet zich voordoen van een emotioneel geladen component. De affect-attributie is emotioneel of affectief geladen. Doordat de waarde van de attributie-sequentie wordt opgevat als het *product* van de waarden van de deel-attributies, wordt de attributie-sequentie als geheel affectief geladen. Een attributie-sequentie met een positieve eindwaarde geeft aan, dat door de betreffende actie iets bewerkstelligd wordt, dat positief of aangenaam of *goed* is. Een attributie-sequentie met negatieve eindwaarde geeft aan, dat door de betreffende actie iets bewerkstelligd wordt, dat negatief of onaangenaam of *slecht* is.

De eerste belangrijke implicatie van de algebraïsche berekening volgens het model van de subjectieve competentie theorie is dan, dat de uitspraken waarmee subjectieve competentie gemeten wordt, steeds een oordeel bevatten waarin uitgedrukt wordt, dat de actie of gedraging, die in de uitspraak aan de orde is, wordt beschouwd als *goed* of *slecht*.

2. Een tweede belangrijke implicatie van het definiëren van de waarde van de attributie-sequentie als het product van de waarden van de deel-attributies vloeit voort uit de aard van de actie-attributie, waarin de actie wordt toegeschreven

*) Alhoewel de term "*negatieve subjectieve competentie*" bij eerste kennismaking minder duidelijk lijkt, werd toch besloten om steeds deze term te gebruiken, ook in de onderzoeken die in hoofdstuk 5 en 6 gerapporteerd worden. Het meer bekende woord "incompetentie", verwijzend naar onvermogen of het ontbreken van competentie, is niet geschikt om de beide aspecten aan te geven waarnaar "*negatieve subjectieve competentie*" verwijst, namelijk 1. het niet bewerkstelligen van iets positiefs, en 2. het bewerkstelligen van iets negatiefs. De inhoud van het begrip "negatieve subjectieve competentie" zal gaandeweg duidelijker worden bij de rapportage van de operationalisaties en bevindingen.

aan de actor. Door de actor-actie nexus wordt de waarde-beladen attributie-sequentie toegeschreven aan de actor.

De *actor* wordt *verantwoordelijk* gehouden voor de uitkomst van de attributie-sequentie. In het geval van een positieve eindwaarde wordt de actor verantwoordelijk gehouden voor iets goeds, hetgeen geëigend is de waarde van de actor te verhogen. In het geval van een negatieve eindwaarde van de attributie-sequentie wordt de actor verantwoordelijk gehouden voor iets slechts, hetgeen geëigend is de waarde van de actor te verlagen.

3. Een derde belangrijke implicatie is het geval wanneer de oordelende persoon *zelf* de actor is in de uitspraken van positieve of negatieve attributie-sequenties. De oordelende persoon geeft dan aan, in welke mate hij of zij verantwoordelijk is voor de goede of slechte uitkomsten, die in de attributie-sequenties vervat zijn (zie de eerste hierboven genoemde implicatie). En aangezien de oordelende persoon zelf de actor is, wordt tevens aangegeven, in hoeverre de persoon *zichzelf verantwoordelijk acht* voor de goede of slechte uitkomst, die geëigend is de waarde van de actor — in dit geval: de eigenwaarde van de oordelende persoon — te verhogen of te verlagen (zie de tweede genoemde implicatie). Een hoge score op een attributie-sequentie van positieve eindwaarde drukt dan uit: "ik ben met mijn gedrag verantwoordelijk voor iets goeds". Een hoge score op een attributie-sequentie van negatieve eindwaarde drukt uit: "ik ben met mijn gedrag verantwoordelijk voor iets slechts". In het licht van de tweede genoemde implicatie betekent dit voorts dat een hoge score op een attributie-sequentie met positieve eindwaarde ook aangeeft: "ik ben verantwoordelijk voor iets dat in sterke mate mijn waarde als persoon verhoogt". Een hoge score daarentegen op de attributie-sequenties met negatieve eindwaarde geeft aan: "ik ben verantwoordelijk voor iets dat in sterke mate mijn waarde als persoon verlaagt".

4. De formule voor de *gewogen score* voor *negatieve subjectieve competentie* stelt ons in staat om in het geval van gedrag, dat als ongunstig wordt beschouwd, niet alleen aan te geven, in welke mate het individu het gedrag in absolute zin als ongunstig beoordeelt, maar tevens om daarin nuances te verdisconteren ten gevolge van het verschillend gewicht, dat iemand toekent aan positieve uitspraken omtrent hetzelfde gedrag. Dit is belangrijk, omdat veel gedragingen die als ongunstig worden beschouwd, niet absoluut en onvoorwaardelijk als laakbaar worden gezien. In de mate waarin het mogelijk is, om aan ongunstig gedrag ook positieve kanten te zien, zal de ontmoedigende motivatie, die van negatieve subjectieve competentie kan uitgaan, beperkt kunnen worden.

4.3. Het diagnosticeren van defensiviteit volgens de subjectieve competentie theorie

4.3.1. Negatieve subjectieve competentie en de bedreiging van eigenwaarde

In de eerder besproken voorbeelden van de uitspraken over Jenner en over de bemanning van de bommenwerper, ging het om uitspraken, waarbij het oordelend individu niet zelf het onderwerp van de uitspraak is. In het onderhavige onderzoek gaat het steeds om uitspraken, waarbij het oordelend individu zelf het onderwerp van de uitspraak is: uitspraken waarbij de actor "ego" is, of attributie-sequenties, waarbij mensen zichzelf als actor percipiëren. Bij dergelijke uitspraken ligt het voor de hand, dat positieve structuren, wanneer zij bevestigend gescoord worden, de eigenwaarde van het individu verhogen; negatieve structuren daarentegen zullen, wanneer ze bevestigend gescoord worden, de eigenwaarde van het individu verlagen. Anders gezegd: positieve uitspraken geven uitdrukking aan een gevoel, dat men door eigen handelen iets positiefs tot stand gebracht heeft, of eventueel dat men geen belemmeringen teweeggebracht heeft voor het tot stand brengen van het positieve, of dat men iets negatiefs heeft voorkómen. Positieve subjectieve competentie is het aangename gevoel dat men met het eigen handelen competent is om iets tot stand te brengen, dat emotioneel positief is. Negatieve uitspraken daarentegen geven uitdrukking aan het gevoel, dat men door eigen handelen iets negatiefs tot stand brengt, iets negatiefs niet voorkómt, of dat men faalt in het tot stand brengen van iets positiefs. Negatieve subjectieve competentie is het onaangename gevoel, dat men niet competent is om iets tot stand te brengen dat emotioneel positief is, of dat men "competent" was om iets tot stand te brengen dat emotioneel negatief is.

Bedreigingen van zelfwaardering, en negatieve overtuigingen omtrent zichzelf zullen het geval zijn, wanneer mensen zichzelf zien als actor van een attributie-sequentie, die negatieve subjectieve competentie weergeeft. De algemene motivatie-assumptie dat mensen gemotiveerd zijn, hun zelfwaardering te vergroten (Heider, 1958), zal inhouden, dat mensen zullen trachten hun gepercipieerde positieve subjectieve competentie te vergroten, en hun gepercipieerde negatieve subjectieve competentie te verkleinen. In gevallen van negatieve subjectieve competentie zullen mensen zich trachten te verdedigen tegen de bedreiging van hun eigenwaarde, die geïmpliceerd is in negatieve subjectieve competentie. Volgens Bowerman kan een dergelijke defensiviteit op twee manieren worden vastgesteld met het begrippenapparaat van de subjectieve competentie theorie. Allereerst kunnen onaangename implicaties van negatieve subjectieve competentie worden gemitigeerd door positieve uitspraken omtrent dezelfde actie en hetzelfde effect te benadrukken. Bowerman spreekt in dit verband van een balans herstellend effect. Daarnaast kan de bedreiging van

eigenwaarde, die uitgaat van een attributie-sequentie met een negatieve structuur, minder worden, wanneer de structuur van de uitspraak zodanig veranderd kan worden, dat ze minder negatief wordt. Gezien de belangrijke betekenis van het verschijnsel defensiviteit in de subjectieve competentie theorie is het goed, nader aandacht te geven aan de beide vormen van defensiviteit.

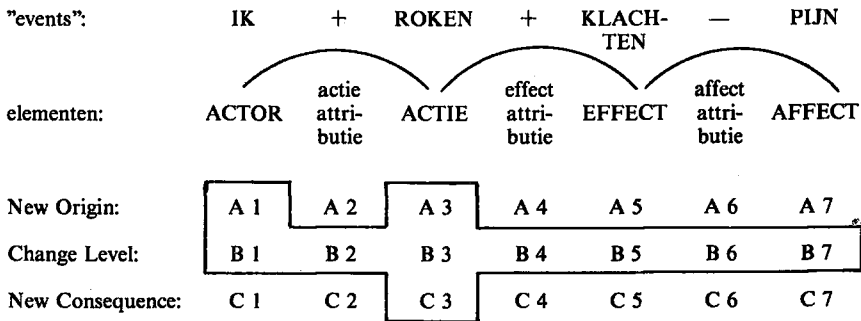
4.3.2. *Balans herstellende manoeuvre*

In 4.2.6 werd gewezen op de betekenis van de somscores van de vier positieve en de vier negatieve structuren van attributie-sequenties aangaande de implicaties van een bepaalde actie voor een bepaald effect. Positieve structuren verhogen de subjectieve competentie, negatieve structuren verlagen de subjectieve competentie, terwijl verlaging van subjectieve competentie tevens een verlaging of bedreiging van eigenwaarde inhoudt. Immers, wie een negatieve subjectieve competentie bij zichzelf vaststelt, concludeert impliciet, dat hij door eigen gedrag iets schadelijks voor zichzelf teweegbrengt. De eigenwaarde-verlagende implicatie van negatieve subjectieve competentie zal volgens Bowerman verminderd worden door het benadrukken van positieve implicaties aangaande hetzelfde effect. Een roker die geconfronteerd wordt met negatieve implicaties van het roken, ziet onder ogen dat zijn gedrag niet goed is. Het kan voor hem een geruststellende gedachte zijn, dat roken ook gunstige implicaties voor de gezondheid heeft, bij voorbeeld dat het ontspannend of afleidend is. Het benadrukken van de positieve implicaties kan de functie hebben van bescherming van de eigenwaarde of herstel van de ontregelde balans van eigenwaarde. De theorie stelt dat mensen *trachten* hun subjectieve competentie te verhogen; dat houdt nog niet in dat ze daar ook in *slagen*. "The theory does not claim that people are able to maximize their subjective competence so well or so quickly that they experience no problems. People fail and they know it. People harm others and they know it. The theory claims that people *try* to maximize subjective competence and keep trying as best they can" (Bowerman, 1978, p. 72). In 4.2.6 werd aangegeven dat negatieve subjectieve competentie op tweeërlei wijze berekend kan worden. Allereerst als de somscore van de vier negatieve uitspraken; doch ook als een gewogen score van negatiefheid, waarin de scores op de positieve uitspraken proportioneel verdisconteerd zijn. De *absolute* score van de vier negatieve uitspraken — in 4.2.6 aangegeven als ΣN — kan gezien worden als een aanwijzing van de mate waarin de balans herstellende manoeuvre gewenst is: een *hogere* score op ΣN verwijst naar een sterkere balans herstellende manoeuvre dan een *lage* score op ΣN . De *gewogen* eindscore van negatiefheid op basis van acht uitspraken wordt berekend volgens de formule $(\Sigma N) \times [5 - (\Sigma P - \Sigma N)]$ en wordt aangeduid als de gewogen score voor negatieve subjectieve competentie. Deze gewogen score kan gezien worden als een aanwijzing van de mate waarin de balans herstellende manoeuvre effectief

werkt. Een lagere gewogen score voor negatieve subjectieve competentie wijst op een geringe gewogen negatiefheid en geeft aan dat de balans herstellende manoeuvre meer effect sorteert dan in het geval van een hoge gewogen score voor negatieve subjectieve competentie.

4.3.3. Verandering van de waarde van een attributie-sequentie

De eerste manier om defensiviteit te berekenen volgens de subjectieve competentie theorie ging uit van de complete set van acht uitspraken aangaande één en hetzelfde effect van één en dezelfde actie. Door het benadrukken van de positieve implicaties kan het individu bewerkstelligen, dat de gewogen eindscore lager wordt en dus minder bedreigend. Daarnaast is er een andere manier om cognitieve defensiviteit te berekenen, uitgaande van de mogelijkheden die het individu ter beschikking heeft om één bepaalde attributie-sequentie te veranderen. Voor een goed begrip van deze tweede manier om defensiviteit te diagnosticeren moeten we de structuur van de attributie-sequentie nauwkeurig onder de loep nemen. Zoals reeds werd aangegeven in 4.2.4 kunnen in de attributie-sequentie een zevental elementen onderscheiden worden, te weten vier "events" (actor, actie, effect, affect) en drie deel-attributies, waarin een event wordt toegeschreven aan het in de sequentie eraan voorafgaand event (actie-attributie, effect-attributie, affect-attributie). In figuur 4.4 worden op schematische wijze de zeven elementen van de attributie-sequentie aangegeven. Het onderste deel van het schema geeft tevens de onderscheiden mogelijke vormen van defensiviteit, die hierna worden toegelicht, uitgaande van een attributie-sequentie met een negatieve structuur (+ + - = -).

Figuur 4.4. Schematisch overzicht van defensie-structuren volgens het subjectieve competentie model. De defensies, die in het schema binnen de omlijning staan aangegeven, worden door Bowerman de primitieve defensies genoemd, de andere worden complexe defensies genoemd.

Volgens Bowerman (1981) kan de waarde van elk van de zeven elementen veranderd worden door specifieke cognitieve processen. De processen worden genoemd: "type A" of "New Origin"; "type B" of "Change Level"; "type C" of "New Consequence". De betekenis van deze benamingen kan het best worden verduidelijkt aan de hand van een voorbeeld. Nemen we als voorbeeld de negatieve attributie-sequentie waarmee een roker geconfronteerd wordt: "roken bewerkstelligt ademhalingsklachten". De events kunnen worden opgevat als: actor = ik; actie = roken; effect = klachten; affect = pijn. De deel-attributies zijn: actie-attributie = roken wordt toegeschreven aan mij; effect-attributie = klachten worden toegeschreven aan roken; affect-attributie = pijn wordt toegeschreven aan de klachten. Van deze zeven elementen lichten we er één uit om de betekenis van de drie typen van defensies te verduidelijken en wel het element *effect-attributie*.

In de effect-attributie wordt het effect (ademhalingsklachten) toegeschreven aan de actie (roken). De effect-attributie is positief of + : de klachten worden veroorzaakt door het roken. De actie-attributie is eveneens positief: omdat het subject het oordelend individu is, dat zelf een roker is, kan het niet anders of de actie moet aan de actor toegeschreven worden. De affect-attributie tenslotte is negatief: ademhalingsklachten zijn pijnlijk of onaangenaam. De attributie-sequentie is dus een negatieve: + + — = —. Wanneer we positieve effect-attributie zou kunnen worden gewijzigd in een negatieve, zou de sequentie van waarde veranderen, namelijk: + — — = +.

Wat kan het individu ondernemen om de genoemde positieve effect-attributie af te zwakken? Een *type A* of een "New Origin"-defensie betekent, dat de aandacht gevestigd wordt op een andere bron, die hetzelfde effect teweegbrengt. Zonder afbreuk te doen aan het feit dat ademhalingsklachten veroorzaakt worden door roken, kan men stellen dat er ook andere factoren zijn, die de klachten teweegbrengen, bij voorbeeld luchtvervuiling. Naarmate het individu meer alternatieve bronnen kent, en daar meer kracht aan toekent, neemt de exclusiviteit van roken als "origin" af.

Een *type B* of een "Change Level"-defensie betekent, dat de waarde van het element ontkend of omgekeerd wordt. Tegenover de onderhavige effect-attributie kan de roker inbrengen, dat hij er nooit iets van gemerkt heeft.

Een *type C* of een "New Consequence"-defensie betekent, dat de effect-attributie weliswaar niet ontkend wordt, maar de aandacht wordt erop gevestigd, dat de actie niet alleen het onderhavige effect teweegbrengt, maar ook andere effecten, waar geen negatief doch integendeel een positief affect mee verbonden is, bij voorbeeld: roken bewerkt ook afleiding en werkt ontspannend.

Doordat de attributie-sequentie zeven elementen heeft en elk element in principe kan worden gewijzigd of afgezwakt op drie manieren, zijn er in totaal $7 \times 3 = 21$ structureel onderscheiden manieren om de gelding van een element af te zwakken.

4.3.4. Primitieve en complexe defensies

Binnen de 21 manieren van defensie wordt door Bowerman een nader onderscheid gemaakt. Sommige defensies noemt hij meer "primitief", andere meer "complex".

Primitief worden allereerst alle type B of "Change Level"-defensies genoemd, waarin de gelding van het element ontkend wordt. Bowerman's uitleg van "primitief" en "complex" is weinig overtuigend. De betekenis van "primitief" zou beter kunnen worden verduidelijkt door te verwijzen naar wat Hardyck en Kardush (1968) "stopping thinking" noemen: het vergeten of onderdrukken van een cognitie. "Stopping thinking" is volgens Hardyck en Kardush om twee redenen te beschouwen als een meer primitieve manier van dissonantie-reductie: het is het meest verkieslijk op grond van de wet van de minste weerstand, en het is het meest efficiënt omdat de dissonantie "weggeruimd" wordt. Een argument om "stopping thinking" te beschouwen als prototype voor primitieve defensie kan worden gevonden in het feit dat "stopping thinking" wordt geïllustreerd met precies hetzelfde voorbeeld van onze effect-attributie: "Most cigarette smokers, for example, seem, when they can, to suppress the whole question of the connection between lung cancer and smoking" (o.c., p. 685).

Naast de type B-defensies wordt door Bowerman (1981) nog een drietal andere defensies onder de primitieve defensies gerangschikt, te weten de defensies die in figuur 4.4 worden aangegeven met A1, A3 en C3. De argumentatie van Bowerman om uit alle A- en C-defensies juist deze drie te selecteren als primitief, is niet overtuigend; de keuze lijkt ietwat arbitrair.

Tegenover de primitieve defensies worden de overige defensies de "complexe" genoemd. *Complex* kunnen zij genoemd worden, wederom met verwijzing naar Hardyck en Kardush, omdat zij een beroep doen op een meer gecompliceerde bezinning of rechtvaardiging. Over het algemeen zijn het defensieve manoeuvres waardoor de verantwoordelijkheid voor het onaangename of negatieve *buiten* het subject gelegd wordt, terwijl bij primitieve defensies de verantwoordelijkheid van het subject meer rechtstreeks ontkend wordt.

Zoals reeds opgemerkt is, werd de theoretische fundering van het onderscheid tussen primitieve en complexe defensies door Bowerman niet geheel overtuigend uitgewerkt. Toch lijkt het belangrijk om het meetinstrument voor defensiviteit, dat specifiek is voor de subjectieve competentie theorie, nader te onderzoeken.

Op de *eerste* plaats lijkt het van groot belang om het concept "defensiviteit" te betrekken in de bestudering van gedrag en gedragsverandering. In dit kader is het zinvol, de theorie van Fishbein bij de discussie te betrekken. Het zogenaamde Fishbein-model voor de voorspelling van gedrag (Ajzen en Fishbein, 1980) dient zich aan als een "theory of reasoned action".

Deze formulering suggereert, dat de aandacht alleen uitgaat naar beredeneerde of beredeneerbare stappen in het proces, dat uiteindelijk resulteert in actie. Defensiviteit, vaak ingegeven door vóórbewuste vooringenomenheid of onbewuste conflicten (Janis en Mann, 1977), komt in het Fishbein-model niet expliciet aan de orde. Hoogstens impliciet in overtuigingen en attitudes, die vooral bepaald worden door de zogenaamde "externe variabelen", die buiten het eigenlijke voorspellingsmodel vallen. Defensiviteit moet echter beschouwd worden als een sterke tegenkracht, die kan interfereren bij het effectueren van besluiten. Het ontbreken van het concept "defensiviteit" moet daarom beschouwd worden als een tekort in het Fishbein-model.

Het hier gesignaleerde tekort in het Fishbein-model geldt eveneens voor de oorspronkelijke studies over cognitieve dissonantie: een vruchtbaar sociaal-psychologisch terrein van onderzoek, dat startte bij Festinger (1957). Latere auteurs — door Janis en Mann (1977, p. 420) aangeduid als "neo-dissonance theorists" — beschouwen dissonantie niet alleen als een cognitieve aangelegenheid, maar betrekken in hun beschouwing ook sterke emotionele behoeften om vrees, schaamte en schuld te vermijden. Zo stelt Bramel: "I am arguing that dissonance is a feeling of personal unworthiness (a type of anxiety) traceable to rejection of oneself by other people either in the present or in the past. Any information which implies that one is incompetent or immoral arouses dissonance" (Bramel, 1968, p. 365).

De reeds geciteerde Janis en Mann gaan wel expliciet in op de betekenis van defensiviteit, met name in de context van besluitvormingsprocessen. Ook hun benadering behoeft echter een aanvulling. En hierin ligt een *tweede argument*, dat pleit voor nader onderzoek van het onderscheid tussen primitieve en complexe defensies. Defensiviteit is volgens Janis en Mann een vermijdings-tendentie ("defensive avoidance"), die vooral wordt uitgelokt door een tweetal situationele condities. Enerzijds doordat het individu zich geplaagd ziet voor een sterk conflict, anderzijds doordat het individu geen hoop heeft, dat er een beter alternatief zou zijn dan het (weliswaar gebrekkige, doch) minst verwerpelijke alternatief. In deze conflictueuze situatie kan defensieve vermijding optreden in drieërlei vorm. De eerste vorm van vermijding is uitstel van de beslissing ("procrastination"). Wanneer het besluit geen uitstel duldt, tracht het individu ofwel de verantwoordelijkheid van zich af te wentelen ("shifting responsibility"), ofwel — als ook dat niet mogelijk is — de eigen gemaakte of te maken keuze als het ware mooi aan te kleden ("bolstering"). Vooral de laatste manier van defensieve vermijding wordt door Janis en Mann nader uitgewerkt. Zij spreken daarbij van een zestal "bolstering"-tactieken, die verwantschap vertonen met een aantal defensieve manoeuvres van de subjectieve competentie theorie. Een nauwkeurige vergelijking van de "bolstering"-tactieken met de defensieve manoeuvres van de subjectieve competentie theorie zou laten zien, dat de analyse volgens laatstgenoemde theorie vollediger is en meer uitputtend. Een

dergelijke uitwerking zou echter in deze context te ver voeren.

Belangrijker is het feit, dat Janis en Mann alléén de twee situationele determinanten ("high conflict" en "loss of hope for a better solution") beschouwen als voorspellers of antecedente condities voor het zich voordoen van de respectieve vormen van defensieve vermijding. "The form of defensive avoidance depends partly on personality predispositions, but situational variables are nevertheless among the major determinants" (Janis en Mann, 1977, p. 87).

Vergeleken met het Fishbein-model en de oorspronkelijke dissonantie theorie heeft de subjectieve competentie theorie het voordeel, dat defensiviteit expliciet deel uitmaakt van het theoretisch instrumentarium. Vergeleken met de "neodissonantie-theorie", en met het model van Janis en Mann voor het bestuderen van defensieve vermijding, heeft de subjectieve competentie theorie het voordeel dat de individualiserende score voor subjectieve competentie een voorspelling mogelijk maakt voor de twee vormen van defensiviteit. Primitieve defensies zijn minder dan complexe defensies vatbaar voor beïnvloeding of verandering. En volgens de theorie wordt verwacht dat individuen met *meer negatieve* subjectieve competentie hoger scoren op *complexe* defensies; individuen met *minder negatieve* subjectieve competentie daarentegen zullen hoger scoren op *primitieve* defensies. Ondanks de niet geheel overtuigende uitleg van Bowerman, lijkt het daarom alleszins wenselijk om de theorie ook op het punt van primitieve en complexe defensies nauwkeurig te toetsen.

4.4. Operationalisatie en toetsing van de theorie

Aan het begin van dit hoofdstuk werd reeds verwezen naar de onderlinge verwantschap van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Schuld en incompetentie worden, zoals we zagen, door Bramel onder één noemer gebracht: "Any information which implies that one is incompetent or immoral arouses dissonance" (Bramel, 1968, p. 365). Ook door Miller en Porter worden de begrippen samen genoemd, wanneer zij in verband met het zelfverwijt van slachtoffers van geweld zeggen: "By denying responsibility for negative events a person is assumed to be able to fend off personal feelings of guilt and incompetence as well as the criticisms of others" (Miller en Porter, 1983, p. 140).

Beide begrippen — schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie — zijn beladen met een onaangename connotatie. Jezelf schuldig voelen is onaangenaam en dat is eveneens het geval met de erkenning dat je incompetent bent om nastrevenswaardige doelen te realiseren. De verwantschap van schuld en incompetentie werd ook aangegeven in 4.1.

Daarnaast werd in hoofdstuk 2 gewezen op het feit, dat in (sociaal)psychologisch onderzoek de aandacht veelal uitgaat naar de destructieve werking van schuldgevoelens, waardoor een mogelijk positieve functie van schuldgevoel — versterking van negatieve feedback om ongunstig gedrag te veranderen — onvoldoende aandacht kreeg.

Teneinde mogelijke constructieve implicaties van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie te bestuderen, werden een tweetal onderzoeken verricht, die in de hierna volgende hoofdstukken zullen worden gerapporteerd. Daarbij golden de volgende overwegingen.

Zoals aangegeven werd bij de behandeling van de subjectieve competentie theorie, is het voor een toetsing van de theorie van belang, om in het onderzoek attributie-sequenties te gebruiken, die steeds één en dezelfde actie betreffen, en wel bij voorkeur een duidelijk identificeerbare actie. En zoals aangegeven werd in hoofdstuk 2 is er sprake van schuld wanneer het gedrag afwijkt van een norm. Een moeilijkheid bij de bestudering van schuld en normen is daarbij gelegen in het feit dat over de concrete gelding van normen niet altijd consensus bestaat. Om beide problemen op te lossen — één duidelijk identificeerbare actie of gedraging, en wel een gedraging die voorgeschreven wordt door een norm waarover consensus bestaat — werd gekozen voor gedragingen op het gebied van de waarde "gezondheid".

Als eerste actie of gedraging, waarop de theorie werd toegepast, werd gekozen het *roken van sigaretten*. In wetenschappelijke publicaties en in therapieën, in maatregelen en voorlichting van de overheid, en ook in populaire geschriften en discussies, wordt ruime aandacht gegeven aan het feit, dat roken slecht is voor de gezondheid. Waarom blijven rokers dan roken? In welke mate voelen zij zich daarover schuldig, en in welke mate ervaren zij negatieve subjectieve competentie? Kan de individueel verschillende mate van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie een indicatie geven voor de waarschijnlijkheid van gedragsverandering? Anders gezegd: kunnen schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie tot welzijn bijdragen? De probleemstelling, de operationalisatie en de bevindingen van het onderzoek bij sigarettenrokers worden gepresenteerd in hoofdstuk 5.

Een tweede actie, die relevant geacht moet worden voor de gezondheid, wordt gezien in *overmatig eetgedrag*. Ook hier geldt, dat aan de gezondheidsrisico's ruime aandacht gegeven wordt in wetenschappelijke publicaties en een veelheid van therapieën, in maatregelen en voorlichting van de overheid, en in populaire geschriften en discussies. Ook ten aanzien van dit gedrag kan de vraag gesteld worden, in hoeverre schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie een indicatie kunnen geven voor gedragsverandering. Een belangrijk verschil met het roken is echter gelegen in de identificeerbaarheid van het gedrag. Het is

eenvoudig om met een absoluut ja of nee vast te stellen, of mensen al dan niet roken. Moeilijker is het om vast te stellen, op welk moment we moeten spreken van "overmatig" eetgedrag, dat geen absolute doch een relatieve maat aangeeft. De probleemstelling, de operationalisatie en de bevindingen van het onderzoek aangaande overmatig eetgedrag worden gepresenteerd in hoofdstuk 6.

Voor de toetsing van de subjectieve competentie theorie was het belangrijk om twee onderscheiden operationalisaties te realiseren: een eerste waarbij de actie en de actie-attributie als het ware dwingend en onontkoombaar zijn, hetgeen het geval is bij roken; een tweede waarbij de actie-attributie meer een kwestie is van perceptie en van interpretatie van de zijde van het subject. Deze laatste situatie immers zal het geval zijn bij velerlei acties en gedragingen waarin schuld en competentie een rol spelen.

Voor toetsing van de theorie over constructieve schuldgevoelens was het mogelijk om in het ene onderzoek — in casu het onderzoek aangaande overmatig eetgedrag — de algemene schuldgevoeligheidslijst toe te passen, en in het andere onderzoek de toegepaste lijst — de lijst voor het meten van schuldgevoel over het roken.

De algemene en de toegepaste lijst voor het meten van schuldgevoel zijn *nieuwe* lijsten, die in de hierna te beschrijven onderzoeken *voor het eerst* aangewend werden. De lijsten voor het meten van negatieve subjectieve competentie werden eveneens nog niet eerder toegepast. In 4.2.5 werd opgemerkt, dat Bowerman bij de presentatie van de subjectieve competentie theorie (Bowerman, 1978; 1981) de betekenis van de onderscheiden structuren van de attributie-sequenties illustreerde aan de hand van voorbeelden, die steeds verschillende acties betroffen. Voor een empirische toetsing van de theorie is het evenwel nodig, om de acht structuren van de attributie-sequentie en de 21 structuren van defensiviteit toe te passen op één en dezelfde actie.

HOOFDSTUK 5

ONDERZOEK NAAR SCHULDGEVOEL EN NEGATIEVE SUBJECTIEVE COMPETENTIE BIJ SIGARETTENROKERS

5.1. Motivatie voor de keuze van rookgedrag

5.1.1. *Noodzaak van een duidelijk identificeerbare gedraging als actie in de attributie-sequenties*

Bowerman (1978; 1981) presenteerde een theoretisch model en gaf daarbij reeds aanwijzingen voor operationalisaties. Zo zagen we in 4.2 voorbeelden van de wijze waarop de waarden van deel-attributies en attributie-sequenties vastgesteld kunnen worden; in 4.3 zagen we de wijze waarop defensiviteit gemeten kan worden met het specifieke begrippenapparaat van de theorie. De door Bowerman gegeven voorbeelden verwijzen naar verschillende acties en effecten. Voor een volledige operationalisatie is echter vereist, dat alle acht structuren van de attributie-sequentie en alle 21 manieren van defensiviteit worden toegepast op de implicaties van een en dezelfde actie voor een en hetzelfde effect. Een dergelijke complete operationalisatie werd door Bowerman niet eerder uitgevoerd, en om die reden kon de theorie nog niet empirisch getoetst worden.

Ook het onderzoek van Midden e.a. (1981) waaraan Bowerman deelnam, biedt geen volledige operationalisatie. Een moeilijkheid in het onderzoek van Midden e.a. betreft de actor-actie nexus. Het thema van het onderzoek was een analyse van de informatieverwerking over de kans op risico's ten gevolge van vooral kernenergie en steenkoolenergie. De proefpersonen waren studenten, die niet in de positie verkeren, dat het bouwen of afbreken van centrales aan hen kan worden toegeschreven. De actie, die aan de actrices (= proefpersonen) wordt toegeschreven, is de informatieverwerking. De actie of het actie-element, waaraan de risico's worden toegeschreven, zijn de centrales. De verbinding tussen de actie, die aan de actrices wordt toegeschreven en het actie-element waaraan de risico's worden toegeschreven, wordt gezocht in de "commitment" van de proefpersonen, tot uiting komend in gradaties van positieve en negatieve

attitudes ten aanzien van de kern- of steenkoolcentrales. De uitvoerige aandacht, die de onderzoekers wijden aan de theoretische betekenis van "commitment", en de herhaalde bijstelling van de operationalisatie van "commitment" is op zich genomen relevant, maar dit neemt niet weg, dat er ten aanzien van de koppeling van de sequentie aan de actor een zwakke schakel zit.

Niet los van deze moeilijkheid staat de keuze bij Midden e.a. van de onafhankelijke variabelen. De eerste onafhankelijke variabele ("commitment") verwijst volgens de auteurs naar de actie-attributie. De tweede onafhankelijke variabele (informatie) verwijst naar de affect-attributie. Volgens het model van de subjectieve competentie theorie zou het voor de hand liggen om een derde onafhankelijke variabele te kiezen die verwijst naar de effect-attributie. De auteurs vermelden deze derde deel-attributie niet en dat is welhaast onvermijdelijk, omdat het door hen onderzochte effect wordt toegeschreven aan een actie-element, dat niet hetzelfde is als de actie, die aan de actores wordt toegeschreven. Een tweede afwijking in de studie van Midden e.a. ten opzichte van het oorspronkelijke model van Bowerman, is dat zij geen volledige operationalisatie geven van de 21 specifieke defensiestructuren, doch slechts een viertal algemene uitspraken die als defensief kunnen worden opgevat. Het onderscheid tussen primitieve en complexe defensies, wordt derhalve door Midden e.a. niet vermeld. En zoals verderop zal blijken (zie 5.3.3), is dit onderscheid een gevoelig meetinstrument om differentiatie vast te stellen tussen twee vormen van defensiviteit die geheel verschillende effecten voorspellen.

Tijdens Bowerman's verblijf in Nederland als "visiting scholar" bij het NIAS te Wassenaar in 1980, hadden wij gelegenheid om de problemen betreffende operationalisatie te bediscussiëren. Later werd Bowerman door een bezoekersbeurs van Z.W.O. nog tweemaal in de gelegenheid gesteld om een maand bij de vakgroep Psychologie in Wageningen door te brengen voor nader overleg in het kader van het onderzoek, dat intussen gestart was. In het overleg werd uitgegaan van de gedachte, dat met behulp van het subjectieve competentie model kan worden vastgesteld in welke mate individuen hun eigen ongunstig gedrag aan zichzelf toeschrijven. Anders gezegd: de mate waarin zij zich verantwoordelijk en schuldig achten voor ongunstig gedrag, dat zij zelf vertonen. Bowerman was aanvankelijk afkerig van de schuldproblematiek. In het licht van de theoretische beschouwing over schuld in hoofdstuk 2 is dit begrijpelijk. De subjectieve competentie theorie gaat uit van de motivationele assumptie, dat mensen geneigd zijn om hun gepercipieerde negatieve zelfwaardering — die ook geïmpliceerd is in negatieve subjectieve competentie — te verkleinen. De defensieve manoeuvres van het herstel van de balans (zie 4.3.2) en de afzwakking van de structuur van een negatieve attributie-sequentie (zie 4.3.3) zijn een uiting van de veronderstelde werking van een dergelijke motivatie. Met verwijzing naar o.a. Frankl en Fortmann werd in hoofdstuk 2 echter aangegeven, dat een

evenwicht zoals in Bowerman's theorie wordt beoogd, weliswaar vaak nagestreefd zal worden, maar ook als een misleidende vorm van gemoedsrust kan gelden. Het evenwicht, dat mensen beogen met defensieve manoeuvres, kan strijdig zijn met de toestand, die zij (zouden moeten) beogen volgens de aanname van de in hoofdstuk 2 genoemde constructieve schuldgevoelens, uitgaande van de voor het individu vigerende normen. Wij besloten onze keuze te laten vallen op een actie of gedragssoort, die gepaard kan gaan met gevoelens van negatieve subjectieve competentie, waarbij mogelijk constructieve schuldgevoelens zijn geïmpliceerd. Een gedrag ook, waarbij toename van negativiteit van de subjectieve competentie en toename van de schuldgevoelens beschouwd kunnen worden als relatief gunstig voor de na te streven waarde.

Een moeilijkheid bij het begrip "constructieve schuldgevoelens" is gelegen in het feit, dat schuldgevoelens een uiterst onaangename emotionele beleving aanduiden. Mensen zullen doorgaans niet geneigd zijn om positieve connotaties aan schuldgevoelens te verbinden, hetgeen wel het geval is bij de betekenis van "constructief". Bovendien is het schuldbegrip historisch gezien beladen in ongunstige zin. Neurotische schuldgevoelens, waarover gesproken werd in hoofdstuk 2, hangen vaak samen met het feit, dat mensen zich ten onrechte schuldig voelen. In hoofdstuk 2 werden een groot aantal auteurs genoemd, die de onterechtheid van velerlei schuldgevoelens benadrukken. Bij de voorstanders van een mogelijk constructieve functie van schuldgevoelens werd onder meer Phillips (1982) geciteerd. Het standpunt van Phillips, dat "ware" schuldgevoelens bevorderd dienen te worden, lijkt vanzelfsprekend zolang het in globale zin een pleidooi inhoudt voor het versterken van adequaat normbesef. Men komt echter in problemen, zodra men tracht in te vullen, welke normen als universele voorschriften gelden. Normen als voorschriften voor gedrag, en waarden die aan die normen ten grondslag liggen, zijn veelal mede ingekleurd door levensbeschouwelijke, godsdienstige, culturele of ook situationele bepaaldheden. In vele gevallen is het niet eenvoudig om universele waarden en/of normen zodanig te formuleren, dat ze in concrete gevallen exact definieerbaar gedrag voorschrijven. Phillips stelt dat het van cruciaal belang is aan te geven, welke principes en standaarden in moreel opzicht de juiste zijn. Hij zegt echter tevens dat hij niet van plan is in de context van de betreffende studie daar nader op in te gaan. "In plaats daarvan zal ik alleen maar staande houden dat onder normale omstandigheden handelingen als de volgende op het eerste gezicht moreel onjuist zijn in iedere samenleving en in elk historisch tijdvak: liegen, stelen, ontvoeren, chanteren, verkrachten en moorden" (Phillips, 1982, p. 156). Deze stelling bevat een tweetal ook door de auteur onderkende relativeringen, waardoor het niet mogelijk is om in alle gevallen een moreel oordeel te geven over de betreffende gedragingen: "onder normale omstandigheden" en "op het eerste gezicht".

In de discussie met Bowerman besloten wij, de keuze te laten vallen op een operationalisatie op het gebied van de waarde "gezondheid". Afgezien van specifieke aannamen over de betekenis voor de gezondheid van bepaalde leefregels, gedragingen of hulpmiddelen, kan gezondheid vooral ook gezien worden als voorbeeld bij uitstek van een waarde, die door alle mensen wordt nagestreefd. Moeilijker wordt het, wanneer we nader gaan invullen, welke concrete gedragingen bijdragen tot de gezondheid of er schadelijk voor zijn. Vooral is dat moeilijk aangezien vele gedragingen, die in het kader van gezondheid relevant geacht worden, niet verwijzen naar wat door Fishbein "single acts" worden genoemd: identificeerbare gedragingen. Veeleer worden gedragscategorieën bedoeld, die qua frequentie, intensiteit en specificiteit moeilijk exact definieerbaar zijn: voldoende slaap en rust, gezond eten, gezonde lichaamsbeweging enzovoorts. Onder de voor gezondheid relevante gedragingen leek het roken ons een goed voorbeeld voor het beoogde onderzoek, en met name het roken van sigaretten. De meeste mensen — inclusief veel sigarettenrokers zelf — zijn ervan overtuigd, dat roken slecht is voor de gezondheid (Leventhal en Cleary, 1980). Een gezondheid is een goed, dat door alle mensen hogelijk gewaardeerd wordt. De argumenten, die ons deden besluiten om het roken van sigaretten te kiezen voor een empirisch onderzoek om de theorie te toetsen over constructieve schuldgevoelens en een gunstige invloed van negatieve subjectieve competentie, kunnen als volgt worden samengevat.

5.1.2. Argumenten die pleiten voor "sigaretten roken" als actie in de attributie-sequenties

1. Het is een bekend gegeven dat er veel rokers zijn, die met roken willen stoppen of gestopt zijn. Roken is blijkbaar een gedrag, dat zowel positieve als negatieve implicaties heeft. Zou het uitsluitend aantrekkelijk zijn, dan zouden de rokers zich niet plagen met de moeite om te stoppen. Zouden er echter geen aantrekkelijke kanten aan zitten, dan zouden ze stoppen. Roken is een gedrag, waarbij zowel positieve als negatieve uitspraken omtrent subjectieve competentie invoelbaar zijn. Bovendien zijn er veel positieve en negatieve uitspraken omtrent het roken bekend. Negatieve uitspraken zijn bekend door de (vooral gezondheids-)waarschuwingen en door anti-rook campagnes. Positieve uitspraken kunnen ontleend worden aan de reclame voor tabak en aan vele bekende rationalisaties van rokers, die ook vaak illustratief zijn voor (sociaal)psychologische theorieën. Roken is een gedraging, die zich goed leent als onderwerp voor toetsing van de subjectieve competentie theorie, omdat rokers blijkbaar zowel positieve als negatieve effecten aan hun eigen gedrag toeschrijven. Daarom werd gekozen voor roken met rokers zelf als proefpersoon.

2. Voor de vaststelling of iemand de actie "roken" daadwerkelijk verricht, is geen gevoelige zelfonthulling vereist. Wanneer men mensen zou vragen of ze vijandig zijn ten opzichte van andere rassen, of wanneer men zou vragen of zij hulpvaardig zijn ten aanzien van mensen in nood, of wanneer men vraagt hoe zij informatie verwerken omtrent het vóór en tegen van kernenergie (Midden e.a., 1981), dan is er enerzijds het gevaar dat zij antwoorden volgens een sociale wenselijkheidstendentie, anderzijds dat zij hun werkelijke gedrag of de achterliggende attitude niet kunnen, durven of willen openbaren. Of men al dan niet rookt is echter een eenvoudig vast te stellen feit, dat publiekelijk bekend is. Roken kan beschouwd worden als een actie, die door Fishbein genoemd wordt: "een actie, die zodanig gedefinieerd kan worden, dat waarnemers het eens zijn over het al dan niet zich voordoen van de actie" (Ajzen en Fishbein, 1980, p. 31).

3. Een belangrijk argument voor onze keuze was het feit dat in termen van de subjectieve competentie theorie de actie-attributie niet in twijfel kan worden getrokken. Bij de behandeling van de theorie (zie 4.2) is erop gewezen dat de causale connectie tussen twee events uit een attributie-sequentie soms ontkend kan worden, waardoor het element neutraal of 0 zou worden. Hierbij kan verwezen worden naar de problematiek van de actor-observer-attributie (Jones en Nisbeth, 1971; Walster, 1966; Comer en Laird, 1975; Locke en Pennington, 1982), waaruit blijkt dat het toeschrijven van verantwoordelijkheid voor als goed of slecht opgevatte daden en effecten van daden ten zeerste beïnvloed wordt door het standpunt van de waarnemer. Wanneer de uitspraken over subjectieve competentie echter uitsluitend door rokers worden beantwoord, kan de eerste causale connectie van de attributie-sequentie — de nexus actor-actie — nooit neutraal of 0 zijn. Kiezen we als actie "roken", dan kan de actie-attributie niet anders dan positief zijn. Kiezen we voor de negatieve waarde van de actie-attributie de actie "ophouden met roken", dan kan de actie-attributie niet anders dan negatief zijn. Het is juist op dit punt, dat het onderhavige onderzoek sterk verschilt van het onderzoek van Midden e.a. (1981), waarin, zoals we reeds zagen, de actor-actie nexus theoretisch gezien een zwakke schakel is.

4. Zoals eerder gezegd werd, was het ook onze bedoeling om na te gaan, of toename van negatieve subjectieve competentie en toename van schuldgevoelens kunnen bijdragen tot het veranderen van ongunstig gedrag. Om over een dergelijk effect uitsluitsel te kunnen geven middels empirisch onderzoek, moet de onderzoeker de negatieve subjectieve competentie of de schuldgevoelens manipuleren. In vele gevallen zal het ethisch ongeoorloofd en/of psychologisch riskant zijn om schuldgevoelens te manipuleren. In het onderhavige geval leek ons dit niet ongeoorloofd. Mensen die last hebben van het roken van anderen, en a fortiori de anti-rokers zullen het toejuichen dat rokers zich schuldiger gaan voelen. Rokers die willen stoppen, zullen ermee gediend zijn, wanneer de bewustwording en versterking van schuldgevoelens hen behulpzaam kunnen

zijn, terwijl menig fervent roker voldoende afweer zal trachten te mobiliseren om schuldgevoelens te kunnen ontkennen of onderdrukken.

5.1.3. Relevantie van het onderzoek

De wetenschappelijke relevantie van het onderzoek is, zoals eerder werd aangegeven, gelegen in het feit, dat op deze wijze het door Bowerman gelanceerde theoretisch model empirisch getoetst kan worden. Vooral vanwege de onontkoombaarheid van de actor-actie nexus en de eenvoudig vast te stellen aanwezigheid of afwezigheid van de actie, kan de onderhavige toetsing beschouwd worden als een kritisch experiment voor de theorie.

De maatschappelijke relevantie van het onderzoek is eveneens duidelijk. Bij bestudering van de invloed, die roken heeft op mensen, die de rookgewoonte hebben, is het van belang om nader te analyseren hoe mensen, die zelf roken, over hun gewoonte en gedrag denken. Het mag als algemeen bekend beschouwd worden, dat aan het roken negatieve aspecten verbonden zijn, allereerst voor de gezondheid. Over de schadelijke effecten van sigaretten is veel onderzoek gedaan. De resultaten zijn alarmerend. Voorlichtingsprogramma's echter en acties, die rokers aansporen om met roken op te houden, hebben weinig succes (Leventhal en Cleary, 1980; Van Eynatten en Staarman, 1983). Vaak hoort men, dat rokers graag zouden willen ophouden, maar het niet kunnen opbrengen. Of ook dat rokers al één of meerdere malen gestopt zijn, en toch weer begonnen.

Deze gegevens uit wetenschappelijk onderzoek, alsook uit alledaagse gesprekken, weerspiegelen een conflict waarmee rokers geconfronteerd worden. Enerzijds het besef, dat roken slecht is voor de gezondheid; anderzijds het feit, dat het roken toch iets aantrekkelijks moet hebben. Wat er aantrekkelijk is aan roken, blijft vaag. Het is lekker, het is ontspannend en geeft afleiding, het is gezellig, je doet mee, je hoort erbij, je kunt er niet buiten. En de negatieve aspecten: nemen rokers dat voor lief? Kan het hen niet veel schelen? Achten zij het niet op zichzelf van toepassing? Zijn zij te slap om definitief op te houden? Of misschien ook: hebben zij een krachtig verweer ontwikkeld tegen de aanvallen, die direct of indirect op hen gedaan worden?

Onder de titel "Roken zonder angst. Goed voor u" geeft de Australische arts Whitby (1984) een groot aantal argumenten voor rokers om zich niets van kritiek aan te trekken. Onder de titel "Stoppen met roken kan als u dat wil" laten Van Eynatten en Staarman (1983) een aantal studies de revue passeren, waaruit blijkt, dat anti-rook-therapieën falen wanneer de roker niet gemotiveerd is om te

stoppen, en overbodig zijn wanneer een dergelijke motivatie er wel is. Leventhal en Cleary (1980) geven een overzichtstudie over het onderzoek omtrent gedragsverandering op het punt van roken. Zij merken in dat verband op: "New approaches are needed to deal with *the emotional structures* involved in the maintenance of smoking. The development and addition of these innovations to the already considerable armentarium should result in a fairly dramatic increase in the sophistication of our theoretical models for educational intervention in other risk-inducing life-style behaviors" (o.c., p. 397).

Met behulp van de subjectieve competentie theorie is het mogelijk om na te gaan, in hoeverre rokers zichzelf verantwoordelijk achten voor de negatieve implicaties van hun rookgedrag. Wanneer relevante effecten van rookgedrag worden geformuleerd in telkens acht structuren van subjectieve competentie, en het resultaat wordt berekend volgens de formule voor *negatieve subjectieve competentie*: $(\sum N) \times [5 - (\sum P - \sum N)]$ (zie 4.2.6), en wanneer daarnaast tevens kan worden vastgesteld in hoeverre een dergelijke negatieve subjectieve competentie samenvalt met *schuldgevoel* over het roken, dan kan misschien een werkzaam argument worden toegevoegd aan het arsenaal van anti-rook-methoden en -adviezen. In de mate waarin rokers negatieve subjectieve competentie aan zichzelf toeschrijven en zich schuldig voelen over het roken, zullen zij beter gepredisponeerd zijn om te stoppen. Het versterken of induceren van negatieve subjectieve competentie zou een nieuwe emotionele benaderingswijze zijn van de soort, die door Leventhal en Cleary nodig wordt geacht.

5.2. Instrumentarium voor het meten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie bij sigarettenrokers

5.2.1. Lijst voor het meten van schuldgevoel ten aanzien van het roken

Voor het vaststellen van de mate, waarin rokers zich schuldig voelen over het roken, werd de toegepaste versie van de schuldgevoeligheidschaal gebruikt, die eerder werd behandeld in hoofdstuk 3. Met deze toegepaste versie wordt gemeten in hoeverre gevoelens, die in het algemeen geassocieerd worden met de beleving van schuld, door rokers geassocieerd worden met roken. Bij de algemene schuldgevoeligheidslijst bleek dat door factoranalyse een structuur gevonden werd met een tweetal factoren. Het is niet zonder meer geoorloofd de factorstructuur van de schuldgevoeligheidslijst over te nemen voor de toegepaste versie van schuldgevoel over het roken, aangezien de inhoud van de vragen een andere is. In de algemene schuldgevoeligheidslijst wordt een persoonlijkheidskenmerk onderzocht: wanneer iemand zich schuldig voelt, in hoeverre spelen de 14 geselecteerde gevoelsnuances dan een rol? In de toegepaste versie wordt aan

rokers gevraagd in hoeverre zij zich over dit specifieke gedrag, dat in het geding is, schuldig voelen. Strikt gezien wordt daarbij niet gevraagd, in hoeverre zij in algemene zin schuldgevoelig zijn. Om deze reden mag de factorstructuur van de algemene schuldgevoeligheidslijst niet zonder meer worden gebruikt voor de uitspraken van de toegepaste lijst van schuldgevoel over het roken. Vooruitlopend op de resultaten van het onderzoek kan hier reeds worden gemeld dat de factorstructuur in de toegepaste lijst inderdaad een andere structuur te zien gaf. De eerste factor, die 78% van de variantie verklaart, omvat alle items. De verklaarde variantie van de andere factoren was marginaal. Besloten werd om als indicatie voor de mate van schuldgevoel over het roken de somscore te nemen van de 14 items. Deze somscore, gedeeld door 14, levert een score die kan variëren tussen minimaal 1 en maximaal 5. De volledige lijst voor het meten van schuldgevoel over het roken wordt gegeven in bijlage 4.

5.2.2. *Attributie-sequenties voor het meten van negatieve subjectieve competentie van rokers over het roken*

Zoals eerder werd aangegeven, is het voor toetsing van de theorie nodig te beschikken over een volledige set van acht attributie-sequenties omtrent de negatieve subjectieve competentie, die de actor aan zichzelf toeschrijft. Daartoe dienen acht uitspraken geformuleerd te worden van zodanige aard, dat het al dan niet zich voordoen van de actie, het al dan niet zich voordoen van het effect, en het zich voordoen van een positief dan wel negatief affect in eenvoudige ondubbelzinnige vragen verwerkt worden.

De *actie* in het onderhavige onderzoek is het roken. Aangezien de proefpersoon zelf rokers zijn, is het uitgesloten dat zij de actie "roken" niet aan zichzelf zouden toeschrijven. In vier van de acht uitspraken zal "roken" daarom fungeren als de positieve versie van het actie-element. In de vier andere uitspraken dient de negatieve versie van het actie-element gebruikt te worden. Als negatieve versie van "roken" zou men kunnen stellen: "niet-roken". "Niet roken" wekt echter niet zozeer de connotatie, dat er een actie aan de orde is. Daarom werd als negatieve versie voor het actie-element de voorkeur gegeven aan de actie: "stoppen met roken". In het geval van rokers is stoppen ongetwijfeld een actief gebeuren. Stoppen is ook het tegendeel van roken. En stoppen is een actie die rokers, zolang zij roken, niet aan zichzelf kunnen toeschrijven. De vier uitspraken, waarin het actie-element negatief is, handelen daarom over het stoppen met roken. Vier uitspraken zullen dus gaan over "roken bewerkt/voorkomt een bepaald effect", vier andere uitspraken gaan over "stoppen met roken bewerkt/voorkomt een bepaalde effect".

Als *effecten* van het roken werden een drietal effecten gekozen, die op voor de

hand liggende wijze geassocieerd worden met roken. Het meest bekende effect van het roken is ongetwijfeld de invloed die het roken heeft op de *gezondheid*. De overzichtstudie van Leventhal en Cleary (1980) geeft niet alleen duidelijk aan, dat roken schadelijk is voor de gezondheid, maar eveneens is duidelijk, dat veel rokers dit niet ontkennen. Het is daarom niet moeilijk om een tweetal uitspraken te formuleren over de schadelijke implicaties van het roken voor de gezondheid, en een tweetal uitspraken over de gunstige implicaties van stoppen met roken voor de gezondheid. Daarnaast dienen ook een tweetal uitspraken aan te geven dat roken gunstige effecten heeft voor de gezondheid en dat stoppen ongunstige effecten heeft. Om geloofwaardige uitspraken te maken werd bij deze gezondheidbevorderende effecten van het roken gesproken over het voordeel van ontspanning en afleiding, en over het nadeel van ontwenningverschijnselen wanneer een roker stopt met roken.

Een ander effect van het roken, waarbij eveneens positieve en negatieve implicaties invoelbaar zijn, is de *eigenwaarde*. Volgens "common sense" en volgens de reclame heeft roken iets te maken met een positief zelfbeeld: roken staat vlot en verleent een bepaald, volgens de reclame aantrekkelijk image. In negatieve zin is het echter ook bekend dat mensen, die van het roken af willen, zich schamen dat het (nog) niet lukt. Wanneer je een roker rechtstreeks vraagt hoeveel hij rookt, moet je het antwoord niet geloven; hij vermeldt altijd minder dan de realiteit (Janis en Mann, 1977).

Nog een derde effect werd in het onderzoek betrokken, namelijk *goede sociale contacten*. Ook voor dit effect gelden positieve en negatieve implicaties zowel van het roken als van het stoppen. Roken heet gezellig, hetgeen een sociale functie suggereert. Vooral echter de laatste jaren nemen de argumenten toe van anti-rokers, die niet willen dat in hun gezelschap gerookt wordt omdat het ongezond of vies is en stinkt, of simpelweg omdat zij het niet willen.

De *affect*-attributies konden in de uitspraken geformuleerd worden volgens voor de hand liggende aannamen dat mensen emotioneel een bepaald effect eenduidig positief of negatief zullen waarderen. Zo is bij *gezondheid* de aanname dat ontspanning, fitheid en preventie van ziekte positief gewaardeerd worden. Hoesten, hart- en longziekten, alsmede het belemmeren van fitheid worden negatief gewaardeerd. Bij de uitspraken over *eigenwaarde* is de aanname dat een gevoel van eigenwaarde positief gewaardeerd wordt, evenals het voorkómen dat je je onzeker zou voelen. Negatief gewaardeerd wordt het gevoel dat je je minder waardevol voelt, of ook dat je iets onderneemt, dat je gevoel van zelfrespect schaadt. Bij de uitspraken over *sociale contacten* is de aanname, dat het hebben van vrienden en goede relaties positief gewaardeerd wordt. Vervreemden van je vrienden zal negatief gewaardeerd worden, evenals het feit dat vrienden je vanwege het roken niet graag in hun gezelschap zouden hebben.

In een eerder stadium werd een pilot study uitgevoerd waarbij de lijst werd

ingevuld door 85 proefpersonen, voornamelijk studenten van de Landbouwhogeschool (zie hierna sub 5.4.1). Door middel van factoranalyse van de gegevens van deze pilot study was gebleken dat er een goede onderlinge samenhang bestond tussen de uitspraken. In de eerste factor waren de uitspraken met een factorlading $>.40$ de vier uitspraken over de negatieve implicaties van het roken voor de eigenwaarde. In de tweede factor waren het de vier uitspraken over de negatieve implicaties van het roken voor de gezondheid. In de derde en vierde factor kwamen vooral de uitspraken over de implicaties van het roken voor sociale contacten. Deze bevinding van de pilot study werd beschouwd als een bevestiging dat de formulering van de uitspraken geëigend geacht mag worden om de implicaties van het roken voor de drie effecten te onderzoeken. De volledige lijst van attributie-sequenties voor het meten van negatieve subjectieve competentie wordt gegeven in bijlage 5.

5.2.3. Lijst van 21 defensies met betrekking tot een attributie-sequentie van negatieve subjectieve competentie

Bij de behandeling van de subjectieve competentie theorie werd aangegeven, dat deze theorie een specifieke methode kent om defensiviteit te diagnosticeren (zie 4.3.3). Een attributie-sequentie kan worden geanalyseerd in een zevental instanties, te weten drie deel-attributies — actie-attributie, effect-attributie, affect-attributie — en een viertal events — actor, actie, effect, affect. De negatieve waarde van een attributie-sequentie zal in beginsel veranderd kunnen worden, door één of meer van deze zeven elementen van waarde te doen veranderen. Volgens de theorie kan dat op tenminste drie manieren geschieden: een element Y dat in de attributie-sequentie wordt toegeschreven aan element X, kan worden toegeschreven aan element Xa, waardoor de exclusiviteit wordt ondermijnd van element X als oorzaak van element Y. Bowerman noemt dergelijke defensies "New Origin". Een voorbeeld hiervan is: "naast het roken van sigaretten zijn er nog zoveel andere dingen die gezondheidsklachten veroorzaken". Vervolgens kan een element eenvoudig ontkend worden. Dergelijke defensies worden genoemd "Change Level"; ze lijken het meest op de "stopping thinking" defensies van de dissonantie theorie. Een voorbeeld zou zijn: "Ik heb er geen behoefte aan om kennis te nemen van medische informatie aangaande de slechte gevolgen van roken". Wanneer tenslotte element X wordt gezien als oorzaak van element Y, kan de betekenis daarvan worden afgezwakt door erop te wijzen dat element X eveneens element Ya veroorzaakt. Dergelijke defensies worden genoemd "New Consequence". Een voorbeeld zou zijn: "Wanneer ik gezondheidsklachten zou ondervinden, zou een bijkomstig voordeel kunnen zijn, dat ik beter over de zin van mijn leven ga nadenken".

Aangezien in de attributie-sequentie zeven elementen worden onderscheiden en de waarde van elk element op drieërlei wijze kan worden gewijzigd of afgezwakt, kan de afzwakking volgens de hier gehanteerde uitgangspunten op 21 manieren geschieden (zie schema van figuur 4.4 en de uitleg sub 4.3.3). De 21 manieren worden defensies genoemd, wanneer zij de bedreigende implicaties afzwakken van een attributie-sequentie van negatieve subjectieve competentie. Een attributie-sequentie die voor een dergelijke gedifferentieerde analyse in aanmerking komt, is de uitspraak: "roken verhoogt het risico op hart- en vaatziekten en op longaandoeningen". Een roker die met deze uitspraak geconfronteerd wordt, zal de inhoud van de uitspraak als bedreigend ervaren. Om de bedreiging af te zwakken, kan de roker zijn toevlucht nemen tot velerlei redeneringen, die het karakter kunnen hebben van rationalisatie of rechtvaardiging. Het eerder geciteerde boekje van Whitby (1984) biedt een weelderiger ruiker van dergelijke argumenten. In het onderhavige onderzoek was het niet de bedoeling, deze argumenten uitputtend over te nemen. Omdat toetsing van de subjectieve competentie theorie nagestreefd werd, diende voor elk van de 21 defensies één uitspraak gebruikt te worden. Daardoor kan het gebeuren dat er zich onder de 21 gebruikte uitspraken enkele bevinden, die minder voor de hand liggend lijken, terwijl andere veel gehoorde rationalisaties ontbreken. Het oogmerk van toetsing van de theorie vereist dat *elk* van de 21 mogelijkheden in een uitspraak gerepresenteerd is; anderzijds was ook vereist dat er voor elk van de 21 uitspraken *slechts één* aangeboden werd. De volledige lijst van 21 defensies wordt gegeven in bijlage 6.

5.2.4. Experimentele inductie van schuldgevoel

5.2.4.1. Inductie van schuldgevoel in drie gradaties van sterkte

Bij de aankondiging van de probleemstelling in 1.3 werd gesteld ten aanzien van schuldgevoeligheid in het kader van socialisatie, dat overgevoeligheid voor schuld niet beschouwd zal kunnen worden als een gewenste uitkomst van socialisatie. Maar wanneer schuldgevoeligheid een positieve functie kan hebben voor gedragsverandering, dan is het ook zaak om te voorkómen, dat mensen te weinig ontvankelijk zouden worden voor schuldgevoel. De vraag werd gesteld in hoeverre een middenniveau van schuldgevoeligheid zou kunnen — en wellicht moeten — worden nagestreefd. De probleemstelling, die in deze vraag aan de orde is, wordt aangeduid als de wet van Yerkes Dodson, ofwel het curvilineair verband (zie onder andere Baron e.a., 1977, p. 555). Een curvilineair verband werd gevonden tussen "arousal" en verrichtingen: bij zeer geringe "arousal" en bij zeer sterke "arousal" is sprake van lagere verrichtingen in vergelijking met de situatie van middensterkte van "arousal". Defares (1977) past deze bevinding toe

op psychosociale stress: anders dan wat een algemene verwachting lijkt te zijn, benadrukt hij dat het ervaren van stress niet altijd schadelijk is, en in sommige gevallen kan bijdragen tot welzijn. Stress kan een negatieve uitwerking hebben wanneer de stress te zwak of te sterk is, terwijl een middenniveau van sterkte optimaal is. Janis (1982) wijst op een curvilineair verband voor de effecten van zelfopenbaring ("selfdisclosure"). In zijn onderzoek over therapie bij obesen werd gevonden, dat geringe zelfopenbaring evenals teveel zelfopenbaring minder goede therapie-resultaten leverden dan een als optimaal beschouwde middensterkte van zelfopenbaring.

Teneinde na te kunnen gaan, of er ook bij schuldgevoel sprake kan zijn van een curvilineair verband, werd in het onderzoek schuldgevoel over het roken geïnduceerd in een drietal gradaties van sterkte. Tijdens het onderzoek worden de proefpersonen geconfronteerd met één van de drie hierna te bespreken teksten en opdrachten. De teksten zijn zodanig geformuleerd dat zij in verschillende mate schuldgevoel opwekken. De eerste tekst, die getypeerd kan worden als "verontschuldiging", wordt geacht te zwak te zijn om schuldgevoel op te wekken. De derde tekst, die getypeerd kan worden als "verwerping", wordt geacht te hard te zijn om schuldgevoel op te wekken. De tweede tekst, die getypeerd kan worden als het stimuleren van "persoonlijke verantwoordelijkheid", wordt geacht optimaal te zijn om schuldgevoel op te wekken. In de drie teksten wordt steeds verwezen naar de drie gebieden, die als effect-element fungeren in de attributie-sequentie, te weten: gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten.

De eerste tekst bevat een uiteenzetting over het ambivalentie-conflict van de roker. De roker weet wel dat roken zo zijn nadelen heeft, maar roken heeft ook voordelen en wie kent die beter dan de roker zelf? Ook wetenschappelijke bevindingen zijn niet eenduidig. Verwezen wordt naar het boekje van een Australische arts, getiteld: "Roken zonder angst. Goed voor u". Na lezing van de tekst worden de proefpersonen verzocht om aan te geven, welke argumenten zij zouden gebruiken, wanneer zij voor een groep zware rokers een toespraak zouden moeten houden *ter geruststelling* (voor de volledige tekst zie bijlage 7.a).

De tweede tekst bevat een reflecterende uiteenzetting over de vraag, wat het voor jezelf betekent dat je rookt. Anders dan in de eerste tekst wordt in duidelijke bewoordingen verwezen naar de verantwoordelijkheid van de roker. Anders dan in de eerste en derde tekst wordt niet gerefereerd aan een wetenschappelijke autoriteit. Na lezing van de tekst worden de proefpersonen verzocht om aan te geven, welke argumenten zij zouden gebruiken, wanneer zij voor een gehoor van zware rokers een toespraak zouden moeten houden om hen te wijzen op hun *persoonlijke verantwoordelijkheid*. Enerzijds mogen zij het roken niet goedpraten of vergoelijken. Anderzijds mogen zij ook niet beschuldigend of verwerpend zijn (voor de volledige tekst zie bijlage 7.b).

De derde tekst is expliciet beschuldigend. Met verwijzing naar een Amerikaanse professor, wordt bij voorbeeld gezegd dat je het antwoord van een roker op de vraag hoeveel hij rookt, niet kunt geloven. Hij liegt, net als een alcoholist. Na lezing van de tekst worden de proefpersonen verzocht om aan te geven, welke argumenten zij zouden gebruiken in een toespraak voor verstokte rokers ter afschrikking, met een duidelijke verwijzing naar de *verwerpelijheid* van het roken (voor de volledige tekst zie bijlage 7.c).

Tijdens het onderzoek werden de proefpersonen "at random" toegewezen aan één van de drie condities. In volgorde van binnenkomst ontving de eerste een vragenpakket waarin de eerste tekst opgenomen was. De tweede ontving de tweede tekst, de derde ontving de derde tekst. De vierde ontving weer de eerste tekst, enzovoorts. Zo kon het gebeuren dat een echtpaar samen binnenkwam en na afloop ontdekte dat zij eenzelfde vragenlijst hadden ingevuld, maar de vrouw was in conditie 2 gekomen, de man in conditie 3.

5.2.4.2. Jureringsonderzoek

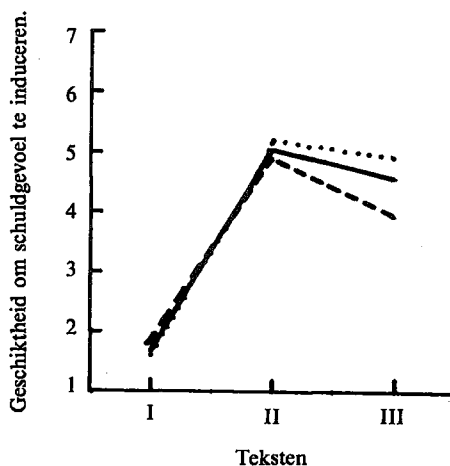
Om het differentiële effect van (te) zwakke, optimale en (te) sterke inductie van schuldgevoel over het roken te toetsen, werd eerder een *jureringsonderzoek* verricht. Alle drie de teksten werden voorgelegd aan 72 studenten van de Landbouwhogeschool met de vraag om aan te geven op een 7 puntsschaal, in hoeverre men elk van de teksten met bijbehorende opdrachten geëigend vond

	Gemiddeld allen N = 72	Gemiddeld rokers N = 28	Gemiddeld niet- rokers N = 44	Verschil tussen gemiddelden van rokers en niet-rokers	
				T =	p =
Tekst I	1.68	1.79	1.61	0.73	n.s.
Tekst II	5.04	4.86	5.16	- 0.76	n.s.
Tekst III	4.57	3.93	4.98	- 2.79	.016

Tabel 5.1. Beoordeling door een jury van de mate waarin de drie te gebruiken teksten en opdrachten geschikt zijn om bij rokers schuldgevoel over het roken te induceren: gemiddelden en verschillen tussen rokers en niet-rokers. Tweezijdige t-toets voor onafhankelijke steekproeven.

om bij rokers schuldgevoel over het roken op te wekken. De proefpersonen waren 31 mannen en 41 vrouwen; 28 proefpersonen gaven aan dat zij rokers zijn, 44 waren niet-rokers.

De resultaten van het jury-onderzoek bevestigen in grote lijnen de aanname over de mate van geëigendheid van de teksten om schuldgevoel te induceren. In tabel 5.1 worden de gemiddelde scores gegeven van de 72 jurerende proefpersonen, alsmede de verschillen tussen de gemiddelde scores van de 28 rokers en 44 niet-rokers, die deelnamen. De grafische uitbeelding van de gemiddelde scores in figuur 5.1 kan helpen om de betekenis van de verschillen te illustreren.

Figuur 5.1. Verschillende beoordeling van de drie teksten volgens de gegevens in tabel 5.1.

Legenda:

———— = allen

———— = rokers

..... = niet rokers

Blijkens de gegevens van tabel 5.1 en figuur 5.1 wordt de eerste tekst ("verontschuldiging") het minst geschikt geacht om schuldgevoel op te wekken. De derde tekst ("verwerping") wordt minder geschikt geacht dan de tweede ("persoonlijke verantwoordelijkheid"). Het oordeel over de ongeschiktheid van de eerste tekst en over de optimaliteit van de tweede tekst, is niet significant verschillend tussen de rokers en de niet-rokers. Het oordeel van de rokers over de derde tekst is ongunstiger dan het oordeel van de niet-rokers.

verschil van geschiktheid van de teksten:	Allen. N = 72		Rokers. N = 28		Niet rokers. N = 44	
	T =	p =	T =	p =	T =	p =
I - II	- 15.62	.000	- 8.91	.000	- 12.90	.000
I - III	- 11.22	.000	- 5.22	.000	- 10.72	.000
II - III	1.86	.067	2.22	.035	0.58	n.s.

Tabel 5.2. Verschillen tussen de beoordeling door rokers en niet-rokers.
T-toets voor afhankelijke steekproeven.

Door middel van een t-toets voor afhankelijke steekproeven werd berekend of de in tabel 5.1 gepresenteerde gemiddelden significant verschillen. De gegevens van tabel 5.2 tonen aan, dat de tweede en derde tekst door de gehele populatie, alsmede door de groepen van zowel de rokers als de niet-rokers, significant beter geacht worden dan de eerste.

Met verwijzing naar de terminologie, die gehanteerd wordt door Rosenberg (1966) en Nuttin (1975), kan de eerste tekst opgevat worden als "pro-attitudinal advocacy" en de beide andere teksten als "counter-attitudinal advocacy", dat wil zeggen het tot uiting brengen van argumenten die strijdig zijn met de eigen attitude. Alhoewel de geschiktheid om schuld te induceren bij de derde tekst lager geschat wordt door de jury dan bij de tweede tekst, is dit verschil niet significant. We zullen hier later op terugkomen bij de bespreking van de effecten van de manipulatie in 5.5.6.

5.3. Onderzoeksmodel voor empirische toetsing

5.3.1. Negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel als centrale variabelen

Volgens de gebruikelijke methode van empirisch (sociaal-)psychologisch onderzoek, kan een verschijnsel onderzocht worden door het te beschrijven, door relaties tussen variabelen na te gaan en door een verklaring waarin oorzaak-gevolg relaties worden vastgesteld (De Leeuw, 1983). In een verklarend empirisch onderzoek worden onafhankelijke variabelen opgenomen, die een verklaring bieden voor de te meten effecten of afhankelijke variabelen. Daarnaast is het ook mogelijk om intermediaire variabelen — in het angelsaksisch "intermediate" of ook wel "intervening variables" genoemd — in

het onderzoeksmodel op te nemen. Intermediërende variabelen zijn hypothetische constructen die voorspeld worden door de antecedente of onafhankelijke variabelen en die geëigend zijn om bepaalde effecten van afhankelijke variabelen te voorspellen, welke echter niet, of niet op dezelfde wijze, voorspeld worden door de onafhankelijke variabelen (Kerlinger, 1973).

In het onderhavige onderzoek lag het primair in de bedoeling om de begrippen schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie te operationaliseren en te toetsen. *Schuldgevoel* verwijst daarbij naar een onaangename emotie, waarvan de ermee gepaard gaande belevingsintensiteit samenhangt met de wijze waarop individuen zich verantwoordelijk achten voor gedrag, dat moet worden opgevat als afwijkend van een morele norm. In een systematisering van de evaluatie-categorieën, waardoor emoties van elkaar te onderscheiden zijn, worden schuldgevoelens gerangschikt onder de emoties, die te maken hebben met verantwoordelijkheid voor aangelegenheden waarbij het subject zelf de agens is (Frijda, 1985).

In de context van de probleemstelling betreffende constructieve schuldgevoelens, werd het begrip *subjectieve competentie* ingevoerd, en wel toegespitst als *negatieve* subjectieve competentie aangaande *ongunstige* effecten van gedrag, dat mensen aan *zichzelf* toeschrijven. Een hogere score op een dergelijke negatieve subjectieve competentie geeft aan, dat het individu de verantwoordelijkheid voor het eigen gedrag sterker aan zichzelf toeschrijft, hetgeen gepaard gaat met schuldgevoelens.

Overeenkomstig het cybernetisch model van 2.6 zullen negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel het proces van negatieve feedback kunnen ondersteunen, dat gericht is op verandering van het gedrag zodanig dat het nieuwe gedrag beter aan de norm beantwoordt dan het eerdere gedrag. Het ligt voor de hand om voor de toetsing van de theorie na te gaan in hoeverre gradaties van negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel geëigend zijn om verandering van gedrag te voorspellen. Daarbij dient de aandacht niet alleen gericht te worden op daadwerkelijke gedragsverandering, doch ook op condities die dergelijke veranderingen in gedrag kunnen bevorderen of belemmeren (zie verder sub 5.3.3).

Alvorens de te meten effecten worden besproken, wordt echter eerst de aandacht gericht op een tweetal clusters van variabelen, waarvan enerzijds verondersteld wordt, dat zij geen directe samenhang met de te meten effecten zullen vertonen, anderzijds dat zij wel bijdragen in de verklaring van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. De betreffende clusters van variabelen — persoonlijkheidskenmerken en determinanten van attributie-stijl — worden beschouwd als antecedente variabelen die gradaties van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie verklaren. Schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie worden dan opgevat als intermediërende variabelen (zie verder sub 5.3.2).

In het onderzoek wordt tevens een tweetal clusters van variabelen opgenomen, waarvan verondersteld wordt dat zij — naast schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie — eveneens bijdragen in de verklaring van de in 5.3.3 genoemde effecten, te weten: populatie-kenmerken en situationele determinanten (zie verder sub 5.3.4).

Tijdens het onderzoek werden op experimentele wijze gradaties van schuldgevoel geïnduceerd bij de proefpersonen. Het effect van de experimentele inductie van schuldgevoel wordt nader besproken in 5.3.5.

De wijze waarop de centrale variabelen — schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie — in het onderzoek getoetst worden, wordt op schematische wijze aangegeven in figuur 5.2 (zie p. 100).

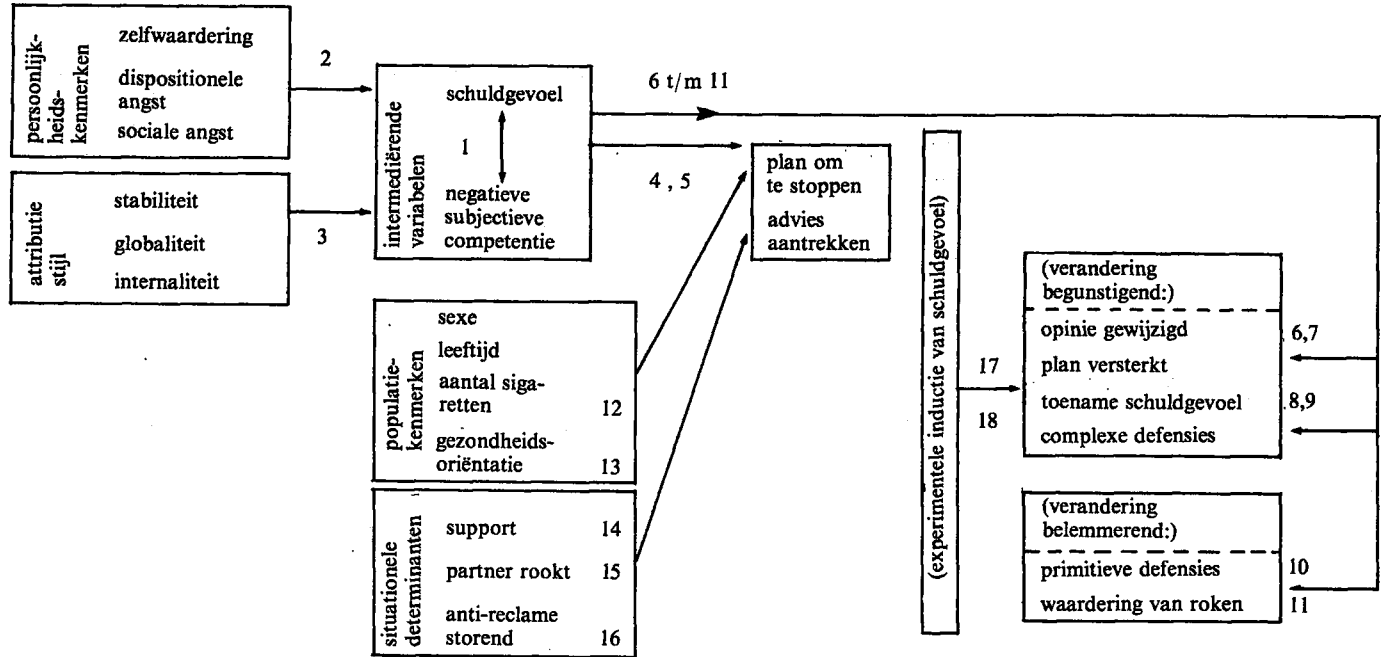
In het schema van figuur 5.2 wordt de veronderstelde samenhang gepresenteerd van de variabelen die in het onderzoek werden betrokken. Het schema geeft aan, dat de afhankelijke variabelen of effecten verklaard worden door populatie-kenmerken en situationele determinanten, en door de intermediaire variabelen — schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie —, welke laatste op hun beurt verklaard worden vanuit persoonlijkheidskenmerken en attributiestijl.

Wat betreft de centrale variabelen werd eerder aangegeven, dat op theoretische gronden een nauwe samenhang verondersteld wordt tussen schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. In het onderzoek wordt dienaangaande als eerste de volgende hypothese getoetst: *Hypothese 1*: Rokers met meer schuldgevoel over het roken vertonen meer negatieve subjectieve competentie aangaande het roken dan rokers met minder schuldgevoel. Zoals aangegeven wordt in de toelichting bij figuur 5.2 zal de hypothese — evenals de overige nog aan te kondigen hypothesen — getoetst worden op het zeer strenge criterium $p < .001$.

5.3.2. *Determinanten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie*

1. *Persoonlijkheidskenmerken*

In het licht van de bevindingen, die gerapporteerd werden in hoofdstuk 3, lijkt het waarschijnlijk, dat schuldgevoel ten nauwste samenhangt met (negatieve) *zelfwaardering* en met *dispositionele angst*, en dat schuldgevoel omtrent een specifiek gedrag in belangrijke mate verklaard wordt door deze persoonlijkheidskenmerken. Wat betreft negatieve subjectieve competentie lijkt eenzelfde veronderstelling gerechtvaardigd. Een fundamentele assumptie van de subjectieve competentie theorie is immers dat een sterkere negatieve subjectieve competentie een bedreiging vormt voor de eigenwaarde, en het individu motiveert om de bedreigde balans van subjectieve competentie te herstellen. In

Figuur 5.2. Schematisch overzicht van het onderzoeksmodel.

Toelichting: de cijfers verwijzen naar de nummering van de hypothesen, die hierna vermeld worden. De hypothesen worden getoetst op het conservatieve criterium $p < .001$. Dit houdt in dat hier in hoogstens 1 op de 1000 gevallen in principe sprake is van een toevalstreffer. Mede gelet op het grote aantal proefpersonen dat aan het onderzoek deelnam ($N = 270$) is er sprake van uitkomsten die als zeer betrouwbaar beschouwd kunnen worden. Het criterium $p < .01$ wordt gehanteerd voor exploratie.

het licht van de bevindingen die vermeld werden in 3.5.5 lijkt het waarschijnlijk, dat individuen met hoge zelfwaardering en lage dispositionele angst beter in staat zullen zijn, een dergelijke bedreiging het hoofd te bieden. Aangezien in de lijst van uitspraken aangaande subjectieve competentie ook vragen voorkomen aangaande het effect van roken op sociale contacten, leek het tevens relevant om naast dispositionele angst ook een schaal voor het meten van *sociale angst* op te nemen. Volgens Willems e.a. (1972; zie ook Defares e.a., 1978) bestaat sociale angst hierin "dat een persoon in een sociale interactie-situatie bang is negatief gewaardeerd te worden door de ander, in het bijzonder voor wat betreft de presentatie van zijn sociale vaardigheden en fysieke verschijning" (Willems e.a., 1972, p. 6). Sociale angst werd door Willems e.a. gemeten met de Sociale Angst Vragenlijst (SAV): een lijst van 24 vragen die een tweetal dimensies representeren. Enerzijds angst voor de omgang met andere mensen, anderzijds angst voor negatieve waardering. Om te komen tot een korte lijst voor het meten van sociale angst, werden uitspraken genomen uit de eerstgenoemde dimensie, die verwijst naar angst voor anderen en die het meest verwantschap vertoont met "sociale contacten" als effect van roken in de attributie-sequenties (zie 5.2.2 en bijlage 5, de items 17 t/m 24). Voor de korte lijst werden van de SAV de uitspraken genomen die in de betreffende dimensie in de factoranalyse van Willems e.a. een factorlading hadden $>.55$ (zie bijlage 8).

De hypothese, die in het onderzoek getoetst wordt, luidt: *Hypothese 2: Rokers met respectievelijk (a) lage zelfwaardering, (b) hoge dispositionele angst, (c) hoge sociale angst, hebben meer negatieve subjectieve competentie en meer schuldgevoel dan rokers met hoge zelfwaardering en lage angst.*

2. *Attributie-stijl*

Het lijkt waarschijnlijk dat naast de genoemde persoonlijkheidskenmerken ook attributie-stijl voorspellend is voor negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel. Attributie-stijl verwijst naar een bepaalde wijze van toeschrijving van het eigen falen, die door Seligman (1975) werd gekarakteriseerd als aangeleerde hulpeloosheid. Aangeleerde hulpeloosheid is een verworven persoonskenmerk, dat wordt versterkt door verleden ervaringen van non-contingentie. Non-contingentie houdt in dat het individu de indruk heeft dat de eigen inspanning niet tot resultaten leidt, of ook, dat uitkomsten niet bepaald worden door ("non contingent upon") eigen inspanningen. Het individu heeft invloedrijke ervaringen meegemaakt, waarin het zelf geen invloed had op de uitkomsten van eigen gedrag. Daardoor kan ontmoediging post vatten, die het individu bij voorbaat verhindert om mogelijkheden tot verandering realistisch te achten.

Kenmerkend voor aangeleerde hulpeloosheid is volgens Peterson en Seligman (1984) een bepaalde constellatie van een drietal dimensies. Allereerst *internaliteit* in de attributie-stijl, waarmee wordt aangegeven dat het individu het eigen falen meer aan zichzelf toeschrijft dan aan anderen of aan de buitenwereld.

Vervolgens *globaliteit*, waarmee wordt aangegeven dat het individu het falen niet beperkt ziet tot een specifieke gedraging, maar dit falen als het ware in globale zin uitstrekt tot velerlei gebieden. Tenslotte *stabiliteit*, waarmee wordt aangegeven, dat het individu het eigen falen niet beperkt ziet tot het heden, maar ook voor de toekomst verwacht dat falen het geval zal zijn. Een attributie-stijl van aangeleerde hulpeloosheid gaat gepaard met sterke schuldgevoelens en depressiviteit.

Voor de tekst van de uitspraken zie bijlage 9.

De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 3*: Rokers, die meer gekenmerkt worden door een attributie-stijl van respectievelijk (a) stabiliteit, (b) globaliteit, (c) internaliteit aangaande het eigen falen, ervaren meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie dan rokers, die minder gekenmerkt worden door een dergelijke attributie-stijl.

We moeten in dit verband aandacht geven aan een schijnbare tegenspraak. Aangeleerde hulpeloosheid wordt in het algemeen beschouwd als een ongunstige preconditionie voor effectief handelen. Schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie daarentegen worden beschouwd als begunstigend voor gedragsverandering. Hoe valt het dan te rijmen dat een grotere mate van aangeleerde hulpeloosheid — ongunstig voor gedragsverandering — zou samengaan met meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie — begunstigend voor gedragsverandering? Een recente studie van Rothbaum e.a. (1982) kan bijdragen tot een verklaring van deze schijnbare tegenspraak.

In een kritische studie over de verschijnselen "Learned helplessness" (Seligman, 1975) en "Locus of control" (Rotter, 1966) wijzen Rothbaum e.a. (1982) op een belangrijke eenzijdigheid in de gangbare theorieën over oncontroleerbaarheid. Een algemeen uitgangspunt in deze controleerbaarheidstheorieën is de aanname, dat mensen geleid worden door de motivatie tot controle, welke motivatie wordt ingegeven door de behoefte tot effectief handelen. Deze behoefte (het "effectance motive") was, zoals wij gezien hebben, een van de uitgangspunten van Bowerman (1978), die daarin aansluit bij de centrale betekenis die White (1960) toekent aan het "effectance" motief. Rothbaum e.a. kiezen voor deze motivatie en behoefte de benaming "primary control", bedoeld om de omgeving met zichzelf in overeenstemming te brengen. Daarnaast spreken zij van "secondary control", erop gericht om zichzelf met de omgeving in overeenstemming te brengen, hetgeen onder meer geschiedt door attributie aan beperkte vaardigheden, attributie aan toeval, of attributie aan machtige anderen. Dergelijke attributies worden meestal niet beschouwd als controle-attributies, maar juist als indicatie van gepercipieerde oncontroleerbaarheid. Volgens Rothbaum e.a. is hier echter wel degelijk sprake van controle en adaptatie. Met verwijzing naar de terminologie van Piaget is "primary control"

een behoefte die gerealiseerd wordt in het proces van assimilatie, terwijl "secondary control" een behoefte is die gerealiseerd wordt in processen van accommodatie.

In de lijn van de gedachtengang van Rothbaum e.a. zal de constellatie, die kenmerkend geacht wordt voor aangeleerde hulpeloosheid, niet begunstigend zijn voor "primary control", maar wordt het mogelijk geacht dat deze constellatie een vorm van "secondary control" is: een defensieve of rationaliserende opstelling, die mensen zich aangeleerd hebben om problemen, waarmee zij geconfronteerd worden, niet daadwerkelijk aan te pakken, maar zich erbij neer te leggen. In het onderhavige onderzoek zou dit kunnen impliceren dat individuen, die sterker gekenmerkt worden door stabiliteit, globaliteit en internaliteit, meer negatieve subjectieve competentie ervaren en meer schuldgevoel.

Nadat eerst de betekenis van de centrale variabelen in het onderzoeksmodel — schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie — werd toegelicht, en de aandacht op de afhankelijke variabelen die allereerst verklaard worden als schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie te verklaren, richten wij thans de aandacht op de afhankelijke variabelen die allereerst verklaard worden als effecten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie.

5.3.3. *Effecten van gradaties van negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel*

1. *Verandering van gedrag en precondities voor gedrag*

De meest overtuigende toetsing van het effect van gradaties van negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel zou gevonden worden, wanneer aangetoond wordt dat uiteenlopende gradaties van negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel tot ander *gedrag* leiden.

In het voorgaande werd reeds gesteld, dat negatieve subjectieve competentie in het geval van ongunstig gedrag een functie kan hebben vergelijkbaar met de constructieve functie die schuldgevoelens kunnen hebben. Volgens het cybernetisch model dat gepresenteerd werd in 2.6, zou dat inhouden, dat een hogere mate van negatieve subjectieve competentie, evenals sterker schuldgevoel, een sterkere negatieve feedback garandeert, zodanig dat het gedrag wordt gewijzigd om beter aan de norm te beantwoorden.

Het vaststellen van gedragsverandering is echter niet zo eenvoudig als op het eerste gezicht lijkt. Zoals door Fishbein (Ajzen en Fishbein, 1980) wordt aangegeven, wordt met "gedrag" niet alleen bedoeld op het al dan niet zich voordoende van een concrete actie op een bepaalde tijd en plaats. Vaak wordt met

"gedrag" een gedragscategorie bedoeld, die niet rechtstreeks observeerbaar is, doch waartoe geconcludeerd wordt op basis van een voldoende aantal representatieve waarnemingen.

Daar komt nog bij, dat het onderhavige onderzoek niet rechtstreeks was gericht op verandering van gedrag als zodanig. Het onderzoek was niet bedoeld om vast te stellen of rokers stoppen met roken. Een dergelijke vraag kan ook niet beantwoord worden in een eenmalige meting die nauwelijks een uur duurt.

Wanneer het rechtstreeks meten van gedragsverandering niet mogelijk is, is daarmee echter niet gezegd, dat wij niet op andere wijze de effecten van negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel op gedragsverandering zouden kunnen vaststellen. De vraagstelling in het onderzoek was, of gradaties van negatieve subjectieve competentie en van schuldgevoel een aanwijzing kunnen zijn voor het zich voordoen van condities, die beschouwd kunnen worden als belemmerend of bevorderlijk voor gedragsverandering. In de mate waarin negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel een aanduiding zijn van dergelijke condities, mag aangenomen worden dat zij indicatief zijn voor het begunstigen dan wel belemmeren van gedragsverandering.

Een belangrijke factor, die kan verklaren waarom intenties niet altijd tot gedrag leiden, is ongetwijfeld gelegen in de mate waarin de persoon over de vereiste vaardigheden beschikt. Vaardigheden voor probleemoplossing zijn onmisbaar voor het omzetten van intenties tot gedrag, en voor het uiteindelijk op gang brengen van gedragsverandering. Zoals reeds gezegd werd, was het onderzoek er echter niet op gericht om daadwerkelijke gedragsverandering vast te stellen, terwijl de onderzoekssituatie, waarbij een eenmalige meting plaatsvond, daartoe ook niet geëigend is. Het meten van vaardigheden, en het vaststellen van effecten van deze vaardigheden — de feitelijke gedragsverandering — kwam om dezelfde reden in dit onderzoek niet aan de orde. Naast het beschikken over de vereiste vaardigheden wijst Janis (1971; zie ook Janis en Mann, 1977) ook op de belangrijke betekenis van "commitment", dat wil zeggen het publiekelijk aan anderen bekend maken van een voornemen tot gedragsverandering. Bij onderzoek, waarbij primair de daadwerkelijke gedragsverandering als zodanig onderwerp van analyse is, zal ook aan de "commitment" aandacht gegeven dienen te worden.

Abstraherend van de mate van voor gedragsverandering vereiste vaardigheden, en van de functie van "commitment", werden in het onderzoek een achttal variabelen opgenomen, die samenhangen met *intenties* tot gedragsverandering, met effecten van *schuldgevoel* en van *negatieve subjectieve competentie*. Deze variabelen, die beschouwd worden als indicatief voor gedragsverandering, fungeren in het onderzoeksmodel als de afhankelijke variabelen. Daarbij is het belangrijk er nota van te nemen, dat de betreffende afhankelijke variabelen

verwijzen naar uiteenlopende theoretische paradigma's, respectievelijk het Fishbein-model van gedragsverandering (Ajzen en Fishbein, 1980), de theorie over constructieve schuldgevoelens (hoofdstuk 2) en de subjectieve competentie theorie (hoofdstuk 4). De acht variabelen worden hierna paarsgewijs besproken, te weten: de intentie om te stoppen met roken (hierna sub 2); de mate waarin een dergelijke intentie toeneemt door participatie aan het onderzoek (sub 3); variabelen die in het licht van de theorieën over schuldgevoel en subjectieve competentie beschouwd worden als bevorderend voor gedragsverandering (sub 4) en variabelen die in het licht van genoemde theorieën beschouwd worden als belemmerend voor gedragsverandering (sub 5). Wanneer op deze wijze de hypothesen gepresenteerd zijn aangaande de verklaring van genoemde afhankelijke variabelen door schuldgevoel en subjectieve competentie, zal vervolgens in 5.3.4 aandacht gegeven worden aan de wijze waarop de afhankelijke variabelen eveneens mede verklaard kunnen worden door populatiekenmerken en situationele determinanten.

2. De intentie om te stoppen

Een belangrijke begunstigende preconditionie voor gedrag, is volgens het Fishbein-model van gedragsvoorspelling gelegen in de *intentie* tot gedrag of gedragsverandering. Een intentie is weliswaar geen zekere voorspeller van gedrag. Een bekend gezegde luidt, dat de weg naar de hel geplaveid is met goede voornemens. Dit neemt niet weg dat in het algemeen aangenomen moet worden, dat daadwerkelijke gedragsverandering veelal voorafgegaan zal worden door een overeenkomstige intentie. De aanwezigheid van een dergelijke intentie is ongetwijfeld beter dan het ontbreken ervan. De intentie tot gedragsverandering kan daarom beschouwd worden als een begunstigende preconditionie voor verandering van gedrag. Bijgevolg kan gesteld worden, dat wanneer gradaties van negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel een verschil in intentie tot gedragsverandering voorspellen, negatieve subjectieve competentie en schuldgevoel beschouwd mogen worden als voorspellers van gedragsverandering. Over de intentie om te stoppen werden aan het begin van het onderzoek een tweetal vragen gesteld. Allereerst de rechtstreekse vraag, in welke mate men *plan is om te stoppen*. Daarnaast werd de intentie om te stoppen op indirecte wijze gemeten door de vraag te stellen, in welke mate men zich iets *aantrekt van adviezen* om te stoppen.

Aangaande de intentie om te stoppen met roken worden in het onderzoek de hypothesen getoetst: *Hypothese 4*: Rokers met meer negatieve subjectieve competentie (a) hebben sterker het plan om met roken te stoppen, (b) trekken zich meer aan van adviezen om te stoppen, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie.

Hypothese 5: Rokers met meer schuldgevoel (a) hebben sterker het plan om met

roken te stoppen, (b) trekken zich meer aan van adviezen om te stoppen, dan rokers met minder schuldgevoel.

3. Toename van de intentie om te stoppen

Aan het eind van het onderzoek werden een tweetal rechtstreekse vragen gesteld over de invloed van het meedoen aan het onderzoek. Allereerst een vraag aan de proefpersonen, in welke mate door de deelname hun *opinie* over het roken *gewijzigd* is. Omdat het roken in de publiciteit hoofdzakelijk afkeurend behandeld wordt, terwijl ook de uitspraken in het onderzoek vooral over negatieve implicaties van het roken handelen — niet alleen de helft van de 24 attributie-sequenties, maar vooral ook de 21 defensieve uitspraken en de teksten en opdrachten bij de inductie van schuldgevoel — mag aangenomen worden dat een gerapporteerde wijziging van de opinie doorgaans een wijziging is ten nadele van het roken en ten gunste van het stoppen.

Nog rechtstreekser was de vraag aan de proefpersonen, in hoeverre door de deelname aan het onderzoek hun eventuele *plan* om te stoppen *versterkt* was. Ten aanzien van de beide vragen over het effect van het deelnemen aan het onderzoek, geldt dezelfde argumentatie die hiervoor gegeven werd bij de bespreking van de betekenis van intenties in het algemeen. Een wijziging van opinie en een versterking van het plan om te stoppen, zijn op zichzelf geen betrouwbare indicatie voor gedragsverandering. Toename van de intentie vormt echter alleszins een betere preconditionie voor verandering dan het ontbreken van een dergelijke toename.

Aangaande de toename van de intentie om te stoppen met roken ten gevolge van de deelname aan het onderzoek, worden de hypothesen getoetst:

Hypothese 6: Bij rokers met meer negatieve subjectieve competentie wordt (a) de opinie meer gewijzigd, (b) het plan om te stoppen meer versterkt door deelname aan het onderzoek, dan bij rokers met minder negatieve subjectieve competentie.

Hypothese 7: Bij rokers met meer schuldgevoel wordt (a) de opinie meer gewijzigd, (b) het plan om te stoppen meer versterkt door deelname aan het onderzoek, dan bij rokers met minder schuldgevoel.

4. Conditie die verandering bevorderen

Naast de intentie om te stoppen (hierboven sub 2) en de toename van de intentie tot stoppen ten gevolge van deelname aan het onderzoek (sub 3), worden in het onderzoeksmodel nog een tweetal andere afhankelijke variabelen opgenomen, die eveneens geacht worden gedragsverandering te bevorderen, te weten: toename van schuldgevoel, en complexe defensies.

Volgens de theorie over constructieve schuldgevoelens (hoofdstuk 2) kan schuldgevoel de functie hebben van versterking van negatieve feedback. In het onderhavige geval betekent dit, dat schuldgevoel de roker kan stimuleren om

met roken te stoppen. Aangezien in het onderzoek de negatieve implicaties van het roken nadrukkelijk naar voren worden gebracht, kan de deelname aan het onderzoek fungeren als een stimulering van bewustwording en schuldbesef. Volgens het cybernetisch model van figuur 2.1 kan daardoor schuldgevoel toenemen. De wijze waarop de *toename van schuldgevoel* wordt berekend, zal later besproken worden in 5.3.5. Nu reeds kunnen we stellen dat verwacht wordt, dat de toename van schuldgevoel samenhangt met gradaties van het reeds aanwezige schuldgevoel.

Zoals aangegeven werd in 4.3.4, moeten *complexe defensies* beschouwd worden als minder gesloten en meer voor beïnvloeding vatbaar. Complexe defensies worden daarom opgevat als minder belemmerend, c.q. als meer bevorderlijk voor gedragsverandering. Complexe defensies kunnen berekend worden als de somscore van de elf defensie-structuren, die door de theorie als complex worden gekenmerkt. Vooruitlopend op de hierna te bespreken resultaten, kan hier reeds vermeld worden, dat bij factoranalyse van de 21 defensies een factorstructuur aan het licht kwam, waarin de eerste factor overeenstemt met complexe defensies en de tweede factor met primitieve defensies. Aangezien factorscores betrouwbaarder zijn dan somscores, zal bij de resultaten uitgegaan worden van de *factorscores* van de eerste factor als maat voor complexe defensies.

Aangaande de condities die gedragsverandering bevorderen worden de hypothesen getoetst:

Hypothese 8: Rokers met meer negatieve subjectieve competentie (a) vertonen meer complexe defensies, (b) hebben meer toename van schuldgevoel ten gevolge van deelname aan het onderzoek, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie.

Hypothese 9: Rokers met meer schuldgevoel (a) vertonen meer complexe defensies, (b) hebben meer toename van schuldgevoel ten gevolge van deelname aan het onderzoek, dan rokers met minder schuldgevoel.*

5. *Conditie die verandering belemmeren*

De afhankelijke variabelen, die getoetst worden in de hypothesen 4 t/m 9 worden alle beschouwd als begunstigend voor gedragsverandering. Daarnaast worden ook een tweetal afhankelijke variabelen opgenomen, die beschouwd moeten worden als belemmerend voor gedragsverandering.

*) In gevallen van extreem hoge schuldgevoelens is het mogelijk, dat de voor gedragsverandering bevorderlijke functie van complexe defensies wegvalt, aangezien extreem hoge schuldgevoelens verlamdend kunnen werken, waardoor het cognitief functioneren geblokkeerd wordt. Bij de formulering van de hypothesen wordt aangenomen dat in de onderzoekspopulatie dergelijke extremen zelden zullen voorkomen. Vooruitlopend op de resultaten, kan hier reeds gemeld worden, dat dit bij controle achteraf inderdaad bleek te zijn zoals verwacht werd.

Allereerst de *primitieve defensies*, die in tegenstelling tot de complexe defensies beschouwd worden als belemmerend voor gedragsverandering, gezien de overeenkomst die zij vertonen met "denial" en "stopping thinking" (zie 4.3.4). Primitieve defensies worden gemeten door de factorscores van de tweede factor in de eerder vermelde factoranalyse van de defensies.

Als belemmerend voor gedragsverandering geldt eveneens de *waardering van het roken*, die in tegenstelling tot schuldgevoelens juist bestaat in de associatie van positieve gevoelens met het roken. Deze associatie met positieve gevoelens aangaande het roken zal het stoppen met roken belemmeren. De mate, waarin mensen het roken waarderen, kan beschouwd worden als deel uitmakend van een attitude. Waardering als component van attitude — volgens Krech e.a. (1962) de belangrijkste attitude-component — kan worden opgevat als voorspeller van gedrag of gedragsintentie (Ajzen en Fishbein, 1980). Verwacht mag worden dat een positieve waardering van het roken de gedragsverandering, in casu het stoppen, belemmert. Waardering van het roken werd gemeten door een vijftal bipolaire Osgood-schalen waarin roken wordt beoordeeld via de polariteiten: eerlijk-oneerlijk, schoon-vies, slecht-goed, waardevol-waardeloos, onhartelijk-hartelijk.

Aangaande de condities die gedragsverandering belemmeren worden de hypothesen getoetst:

Hypothese 10: Rokers met meer negatieve subjectieve competentie hebben (a) minder primitieve defensies, (b) minder waardering van het roken, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie.

Hypothese 11: Rokers met meer schuldgevoel hebben (a) minder primitieve defensies, (b) minder waardering van het roken, dan rokers met minder schuldgevoel.

6. *Samenvatting*

Met verwijzing naar het Fishbein-model van gedragsvoorspelling, en naar de behandelde theorie omtrent de constructieve functie van schuldgevoelens en negatieve subjectieve competentie ter versterking van negatieve feedback, wordt de begunstiging van gedragsverandering geoperationaliseerd door een sterkere intentie tot gedragsverandering (hierboven sub 2), door een sterkere toename van deze intentie ten gevolge van deelname aan het onderzoek (sub 3) en door toename van schuldgevoel alsmede door sterkere complexe defensies (sub 4). Al deze verandering begunstigende factoren worden geacht sterker het geval te zijn bij een grotere mate van reeds aanwezig schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Daarom kan geconcludeerd worden, dat een sterker schuldgevoel over het roken en een grotere mate van negatieve subjectieve competentie gedragsverandering bevorderen.

Daarentegen worden waardering van het roken en primitieve defensies (sub 5) opgevat als operationalisatie van factoren die gedragsverandering belemmeren. Deze belemmerende condities worden in mindere mate verwacht bij personen met meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie.

5.3.4. *Populatie-kenmerken en situationele determinanten*

Zoals eerder aangegeven werd, worden naast schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie ook een aantal populatie-kenmerken en situationele determinanten in het onderzoeksmodel opgenomen ter verklaring van de onderzochte afhankelijke variabelen. Ter vermijding van overbodige redundantie zullen hierbij alléén hypothesen getoetst worden met betrekking tot de afhankelijke variabele, die als eerste van de acht genoemd werd, namelijk: het plan om te stoppen. Daarbij is het niet primair de bedoeling van het onderhavige onderzoek om het verschijnsel van (stoppen met) roken te verklaren; het betreffende gedrag fungeerde slechts als aanleiding om de centrale variabelen — schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie — te plaatsen in het kader van concreet gedrag.

1. *Populatie-kenmerken*

Alhoewel het niet a priori duidelijk is, welke hypothesen getoetst zouden kunnen worden aangaande *seks* en *leeftijd*, leek het om heuristische redenen relevant, deze variabelen in het onderzoeksmodel op te nemen.

Daarnaast wordt het waarschijnlijk geacht, dat de *hoeveelheid sigaretten*, die men gemiddeld per dag rookt, van invloed kan zijn op het plan om te stoppen, ervan uitgaande dat een grotere hoeveelheid dagelijkse consumptie een indicatie is voor de mate van verslaving.

Aangaande het aantal sigaretten dat men gemiddeld per dag rookt, wordt de hypothese getoetst: *Hypothese 12*: Rokers die minder roken hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die meer roken.

Tevens lijkt het waarschijnlijk, dat de *gezondheidsoriëntatie* van invloed zal zijn. Door Langlie (1977) werd een lijst opgesteld van dertien uitspraken voor het meten van preventief gezondheidsgedrag, waaronder te verstaan gedragingen, die gericht zijn op preventie van chronische ziekten en van ernstige ongelukken. De PHB(="Preventive Health Behavior") lijst werd in het Nederlands vertaald door Haagen (1979) en gereduceerd tot elf uitspraken. Eén van de uitspraken betreft het rookgedrag. De vraag aangaande het roken was in het onderhavige onderzoek overbodig en kon daarom weggelaten worden. Op deze wijze resulteerde een lijst van tien uitspraken (zie bijlage 9). Ervan uitgaande dat ook rokers bekend zijn met de gezondheidsrisico's van het roken, lijkt het

waarschijnlijk dat een positievere gezondheidsoriëntatie zal samengaan met de intentie om te stoppen.

Dienaangaande wordt de hypothese getoetst: *Hypothese 13*: Rokers met een positievere gezondheidsoriëntatie hebben sterker het plan om te stoppen met roken, dan rokers met een minder positieve gezondheidsoriëntatie.

2. *Situationele determinanten*

Onder de vele situationele determinanten, die van invloed kunnen zijn op het stoppen met roken, werd de keuze beperkt tot een drietal determinanten, die geacht kunnen worden van grote invloed te zijn.

Een belangrijke situationele determinant van gedrag kan worden gevonden in emotionele ondersteuning (zie onder andere Janis, 1982). Wanneer iemand steun ondervindt van mensen, met wie men zich emotioneel verbonden voelt, zal men hieraan een sterke motivatie kunnen ontleenen om gedrag dat door de ander geapprecieerd wordt te bestendigen, en om gedrag dat door de ander gedeprimeerd wordt te veranderen. Deze emotionele ondersteuning zal met name het geval zijn, wanneer men van mening is, dat de bron van emotionele ondersteuning de gedragsverandering waardeert. In het onderzoek werd de vraag gesteld in hoeverre de proefpersonen van mening zijn, dat hun partner het zou waarderen wanneer zij zouden stoppen met roken, korthedshalve in de verdere rapportage aangeduid als "*support*".

Dienaangaande wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 14: Rokers, die meer de mening toegedaan zijn dat hun partner het zou waarderen dat zij stoppen, hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die deze mening minder toegedaan zijn.

De partner geldt bij uitstek als wat door Ajzen en Fishbein (1980) "salient referents" worden genoemd. Daarbij lijkt het mogelijk, dat de aanmoediging van de zijde van de partner om te stoppen meer geloofwaardig en krachtig zal zijn, wanneer de *partner zelf niet rookt*.

Dienaangaande wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 15: Het plan om te stoppen zal sterker zijn bij rokers van wie de partner niet rookt, dan bij rokers van wie de partner rookt.

Nog een andere situationele determinant wordt ontleend aan het feit, dat roken tegenwoordig in toenemende mate wordt afgekeurd, hetgeen onder meer blijkt uit het feit dat de overheid het verplicht gesteld heeft om op sigarettenpakjes te vermelden: "roken bedreigt de gezondheid", waaraan volgens een recent besluit nog toegevoegd dient te worden: "het kan longkanker en hartklachten veroorzaken". Het lijkt waarschijnlijk dat rokers zich *ergeren aan de anti-reclame*, en dat deze ergernis weerstand uitlokt. De anti-reclame zal minder effect hebben bij hen, die zich eraan ergeren.

Dienaangaande wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 16: Rokers, die zich minder ergeren aan de anti-reclame tegen het roken, hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die zich meer ergeren aan de anti-reclame.

5.3.5. *Effecten van de experimentele inductie van schuldgevoel*

Tijdens het onderzoek vond een experimentele inductie plaats van gradaties van schuldgevoel, zoals beschreven werd in 5.2.4. Twee van de onderzochte afhankelijke variabelen — plan om te stoppen en advies aantrekken (zie 5.3.3 sub 2) — werden gemeten vóór de experimentele inductie van schuldgevoel. De overige zes afhankelijke variabelen werden gemeten na de experimentele inductie, en aan de hand van deze variabelen kunnen we nagaan in hoeverre de inductie het beoogde effect heeft.

1. *Toename van schuldgevoel*

Teneinde het effect van een experimentele conditie vast te stellen, verdient het de voorkeur om na te gaan, in hoeverre er verschil is in eenzelfde variabele, die vóór en na de manipulatie wordt gemeten. In het onderhavige onderzoek werd schuldgevoel over het roken gemeten vóór en na de manipulatie. Daarbij werd de volgende procedure gevolgd. Zoals beschreven werd in 3.3 kunnen de veertien uitspraken, die samen schuldgevoel meten, gesplitst worden in tweemaal zeven uitspraken. De twee korte lijsten, die door deze splithalvering resulteren, bevatten een gelijk aantal uitspraken van de beide factorstructuren, terwijl de lijsten onderling nauw samenhangen: een versie A bestaande uit de items 1 t/m 7 van de lijst voor het meten van schuldgevoel over het roken (bijlage 4) en een versie B, bestaande uit de items 8 t/m 14 uit dezelfde lijst. Voor de helft van de proefpersonen werd de versie A aangeboden als voormeting en versie B als nameting. Voor de andere proefpersonen in omgekeerde volgorde. Tevens werd ervoor gezorgd, dat in de drie experimentele condities een gelijk aantal proefpersonen voor iedere set zou zijn. Op deze wijze kunnen discrepantiescores worden berekend zoals aangegeven in tabel 5.3, p. 112.

In de zin waarin schuldgevoelens constructief kunnen bijdragen tot verandering van gedrag, wordt ook toename van schuldgevoel gerekend tot de factoren, die gedragsverandering bevorderen. Toename van schuldgevoel wordt daarbij berekend met de score, die voor alle proefpersonen geldt, te weten de verschillscore III.

	conditie:	N =	voormeting:	nameting:	verschilscore:
set 1	I	45			
	II	45	versie A	versie B	verschil I (B - A)
	III	45			
set 2	I	45			
	II	45	versie B	versie A	verschil II (A - B)
	III	45			
allen	I	90			
	II	90	somscores van de voormetingen	somscores van de nametingen	verschil III (na - voor)
	III	90			

Tabel 5.3. Berekeningswijze van de discrepantiescores, die toename van schuldgevoel aangeven.

2. Effecten van gradaties van geïnduceerd schuldgevoel

Bij de vraag naar het effect van het induceren zijn twee aspecten belangrijk, te weten: de sterkte van de stimulus die in de inductie geoperationaliseerd wordt, en de mate van ontvankelijkheid van de persoon, bij wie het schuldgevoel geïnduceerd wordt.

Aangaande de *sterkte van de stimulus* — in het onderzoek geoperationaliseerd als (te) zwak, middensterk en (te) sterk — wordt volgens de theorie een curvilineair verband verwacht, zodanig dat een middensterke inductie van schuldgevoel (conditie II), in vergelijking met de zwakke en sterke inductie van respectievelijk de condities I en III, het sterkste effect bewerkstelligt met betrekking tot gedragsverandering.

Aangaande de sterkte van de inductie of "boodschap" die in de experimentele condities geoperationaliseerd werd, wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 17: Vergeleken met rokers, bij wie een *te zwak* schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie I) en rokers, bij wie een *te sterk* schuldgevoel

geïnduceerd wordt (conditie III), vertonen rokers, bij wie een *middensterkte* van schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie II):

- (a) meer wijziging van de opinie
- (b) meer versterking van het plan om te stoppen
- (c) meer toename van schuldgevoel
- (d) meer complexe defensies
- (e) minder primitieve defensies
- (f) minder waardering van het roken.

Naast de sterkte van de stimulus moeten we echter ook aandacht geven aan de verschillen in het reeds aanwezig schuldgevoel bij de personen bij wie schuldgevoel geïnduceerd wordt. Met verwijzing naar Janis (1967) stelt Defares ten aanzien van dispositionele angst en zelfbeeld "dat het zelfbeeld en de dispositionele angst van invloed zijn op de strategie die voor het bereiken van optimale veranderingen noodzakelijk is. Hoe hoger de dispositionele angst, en eventueel een daarmee gepaard gaand laag zelfbeeld, des te eerder is, qua emotionele schokverwerking, het optimum bereikt. Of anders gezegd, bij het uitzenden van boodschappen, die erop gericht zijn de persoon te waarschuwen voor de gevaarlijkheid van de eigen leefwijze, zal men rekening moeten houden met deze persoonlijkheidskenmerken" (Defares, 1977, p. 446). Op dezelfde wijze als hier gesteld wordt ten aanzien van dispositionele angst en zelfbeeld, kan verwacht worden dat de schuldgevoel inducerende "boodschap" die optimaal is voor gedragsverandering, niet dezelfde zal dienen te zijn voor "ontvangers" met een verschillend reeds aanwezig schuldgevoel. Zo werd reeds eerder opgemerkt, dat extreem hoge schuldgevoelens verlamvend kunnen werken, waarbij het cognitief functioneren geblokkeerd wordt. Het betreft hier het in de literatuur vooral onderzochte aspect van de negatieve invloed van te sterke schuldgevoelens. In het verlengde van de in hoofdstuk 2 aangeboden theorie zal echter in geval van te lage schuldgevoelens eveneens sprake kunnen zijn van deficiëntie. Bij personen met een (te) laag schuldgevoel zal een schuldgevoel inducerende boodschap, die voor anderen toereikend of effectief is, niet het gewenste effect bereiken.

Aangaande de *ontvankelijkheid* van de proefpersonen voor gradaties van de schuldgevoel inducerende boodschap wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 18: Rokers met laag en hoog schuldgevoel over het roken zijn minder dan rokers met een middensterk schuldgevoel over het roken ontvankelijk voor gradaties van geïnduceerd schuldgevoel. Bij rokers met middensterk schuldgevoel zal derhalve een grotere differentiatie ten gevolge van de experimentele condities gevonden worden, dan bij rokers met laag en hoog schuldgevoel, op de afhankelijke variabelen:

- (a) wijziging van de opinie
- (b) versterking van het plan om te stoppen
- (c) toename van schuldgevoel
- (d) complexe defensies
- (e) primitieve defensies
- (f) waardering van roken.

5.4. Uitvoering van het onderzoek

5.4.1. Vooronderzoek subjectieve competentie

In 1981 werd een vooronderzoek uitgevoerd met 85 proefpersonen, en wel 61 mannen en 24 vrouwen. In een aankondiging in kantines van de Landbouwhogeschool en studentenflats in Wageningen werden vrijwilligers gevraagd om tegen een vergoeding van f. 5,— mee te doen aan een onderzoek over opinies omtrent het roken. Als proefpersonen kwamen alleen rokers in aanmerking die gemiddeld 15 sigaretten per dag roken of meer. Men werd tevens verzocht, het bericht aan anderen door te geven. De meeste proefpersonen waren studenten, daarnaast ook enkele personeelsleden van de Landbouwhogeschool.

De lijst voor het meten van subjectieve competentie omvatte in het vooronderzoek 48 uitspraken. Daarbij waren 24 uitspraken waarin de positieve actie-attributie (zie 4.2.2) werd geformuleerd als "roken", en de negatieve actie-attributie als "niet-roken". Daarnaast waren er 24 uitspraken waarin de positieve actie-attributie werd geformuleerd als "stoppen met roken", en de negatieve actie-attributie als "niet stoppen met roken". Na afloop werd met een aantal deelnemers gediscussieerd over de vragen. Het bleek dat de uitspraken over "niet-roken" en over "niet stoppen met roken" verwarrend waren, omdat zij vaak dubbele ontkenningen inhouden. De lijst van 48 uitspraken werd daarom gesplitst in twee delen: 24 uitspraken waarin "roken" geldt als positieve actie-attributie, en "stoppen met roken" als negatieve actie-attributie. Dit is de lijst die in het hoofdonderzoek werd aangewend (zie 5.2.2 en bijlage 5). De 24 andere uitspraken werden beschouwd als complementair. Bij factoranalyse van de scores op de twee lijsten afzonderlijk, bleek dat in beide lijsten eenzelfde factorstructuur aan het licht kwam, zij het dat de structuur bij de complementaire items minder sterk was. De reacties van de deelnemers en het resultaat van de factoranalyse waren argumenten om de lijst te beperken tot de 24 uitspraken van bijlage 5.

Het vooronderzoek gaf geen aanleiding om wijzigingen aan te brengen in de lijst van 21 defensies. De resultaten van het vooronderzoek (De Soomer en Defares, 1984) worden in dit kader verder niet besproken.

5.4.2. *Onderzoek schuldgevoeligheidslijst*

Zoals beschreven in 3.2 hadden in een eerder stadium de interviews plaats gevonden, waaruit 112 uitspraken werden geformuleerd, die gescoord worden op 5 puntsschalen. De lijst van 112 uitspraken was in het kader van een doctoraalscriptie (De Soomer, 1975) voorgelegd aan 44 studenten van de Sociale Academie de Aemstelhorn en 14 studenten van het Instituut voor Voortgezette Agogische Beroepsopleiding (IVABO) te Amsterdam. Het geringe aantal van 60 personen was niet toereikend voor factoranalysering van de scores op de 112 uitspraken.

In 1983 werd de lijst ingevuld door 98 groepsleiders in opleiding bij het Instituut Noorderhove in Den Helder, en door 32 studenten in Wageningen. In totaal werd de lijst ingevuld door 188 proefpersonen, verdeeld over 53 mannen en 135 vrouwen in de leeftijd tussen 18 en 54 jaar, gemiddelde leeftijd 27.037 jaar. Eerder werd beschreven op welke wijze de lijst werd gereduceerd tot een korte lijst van 14 vragen voor het meten van schuldgevoeligheid (zie 3.3).

5.4.3. *Jury-onderzoek*

De betekenis van het jury-onderzoek ($N = 72$) en de belangrijkste bevindingen werden reeds gemeld in 5.2.4. Het onderzoek vond plaats in 1983 tijdens een demonstratie-sessie in het kader van het college Sociale Psychologie aan de Landbouwhogeschool. Alle studenten waren bereid om aan het hen voorgelegde verzoek te voldoen.

5.4.4. *Hoofdonderzoek*

Het hoofdonderzoek vond plaats in 1984. In wekelijks verschijnende advertentiebladen van Wageningen (31.000 inwoners), Ede (85.000 inwoners) en Arnhem (139.000 inwoners) werd een advertentie geplaatst, waarin sigarettenrokers werden uitgenodigd om deel te nemen aan een onderzoek over opvattingen van rokers over het roken. Daartoe werden mannen en vrouwen uitgenodigd, die gemiddeld per dag 15 sigaretten of meer roken, niet jonger dan 18 jaar en niet ouder dan 55 jaar. Voor de moeite en voor eventuele reiskosten werd aan de deelnemers een vergoeding van f. 10,— toegezegd. De schriftelijke beantwoording van de vragenlijsten vond plaats op zaterdagmiddagen tussen 2 en 7 uur. In Wageningen geschiedde dit in de kantine van de Leeuwenborch, het gebouw waar de meeste maatschappij-wetenschappelijke vakgroepen van de Landbouwhogeschool gehuisvest zijn. In Ede konden de deelnemers ontvangen worden in de kantine van het Marnix-college, die daartoe gratis beschikbaar gesteld werd door de Rector. In Arnhem werden de deelnemers ontvangen in een zaal van het restaurant in het Sonsbeekpark. In totaal kwamen er 270 mensen, respectievelijk 135 uit Wageningen, 42 uit Ede en 93 uit Arnhem.

Bij binnenkomst werd aan iedere deelnemer een boekje uitgereikt met de vragenlijsten. Er waren zes versies van de boekjes; elke versie werd ingevuld door 45 proefpersonen als volgt:

1. Conditie I ("verontschuldiging") en de versie A-B voor de voor- en nameting van de lijst voor het meten van schuldgevoel over het roken.
2. Conditie I en de versie B-A.
3. Conditie II ("persoonlijke verantwoordelijkheid") en de versie A-B.
4. Conditie II en de versie B-A.
5. Conditie III ("verwerping") en de versie A-B.
6. Conditie III en de versie B-A.

Tijdens het onderzoek werd aan de deelnemers uitdrukkelijk gezegd, dat zij mochten roken. Het beantwoorden van alle vragen nam per persoon tussen drie kwartier en een uur in beslag. In totaal werden er tijdens het onderzoek 510 sigaretten gerookt. Er waren ongeveer 20 personen die tijdens het invullen niet rookten. Na afloop ontvingen alle deelnemers tien gulden, uitgezonderd één persoon, die verzocht om het geld te schenken aan het Asthma-fonds.

5.5. Resultaten

5.5.1. *Onderlinge samenhang tussen schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie*

Schuldgevoel over het roken wordt gemeten door 14 uitspraken, waarin aangegeven wordt in welke mate gevoelsnuances, die geassocieerd worden met schuldgevoel, bij rokers het geval zijn, wanneer zij stilstaan bij hun rookgedrag. De somscore over 14 uitspraken wordt omgerekend tot een 5 puntsschaal (zie 5.2.1). De gemiddelde somscore in de onderzoekspopulatie bedraagt 1.99, s.d. 0.69.

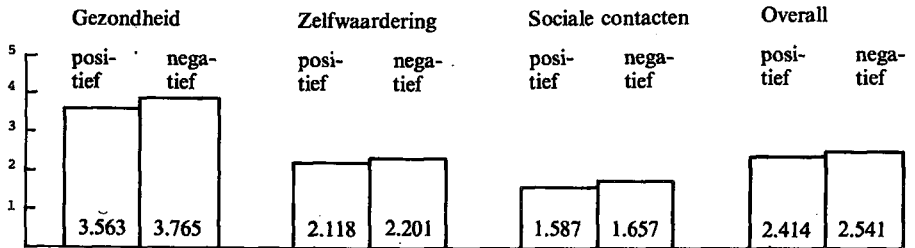
Negatieve subjectieve competentie wordt berekend als één samengestelde eindscore volgens de formule $(\sum N) \times [5 - (\sum P - \sum N)]$, waarin de uitkomsten verwerkt zijn van 24 uitspraken over de positieve en negatieve implicaties die het roken heeft voor gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten. De betekenis van deze formule werd eerder toegelicht in 4.2.6 en 4.2.7 (zie ook 5.2.2). Alhoewel bij de hierna te bespreken bevindingen uitgegaan wordt van deze eindscores, is het ook instructief, eerst even stil te staan bij de scores op de afzonderlijke uitspraken, van waaruit de eindscores berekend worden.

In tabel 5.4 worden de gemiddelde scores op de 24 attributie-sequenties vermeld. In de tabel zijn de scores gegroepeerd per gemeten effect en onderscheiden naar

Effect	Waarde van de sequentie	Actie attributie	Effect attributie	Affect attributie	Gemiddeld	s.d.	Gemiddeld per 4 scores	s.d.
gezondheid	positief	+	+	+	4.219	0.934	3.563	0.735
		+	-	-	3.814	1.250		
		-	+	-	2.211	1.334		
		-	-	+	3.907	1.232		
	negatief	+	+	-	4.093	1.072	3.765	0.835
		+	-	+	3.060	1.450		
		-	+	+	4.074	1.137		
		-	-	-	3.828	1.193		
eigenwaarde	positief	+	+	+	2.119	1.290	2.118	0.855
		+	-	-	2.658	1.362		
		-	+	-	1.377	0.922		
		-	-	+	2.305	1.340		
	negatief	+	+	-	1.651	1.046	2.201	0.810
		+	-	+	1.783	1.174		
		-	+	+	3.548	1.383		
		-	-	-	1.822	1.177		
sociale contacten	positief	+	+	+	1.560	0.893	1.587	0.725
		+	-	-	2.097	1.301		
		-	+	-	1.297	0.806		
		-	-	+	1.375	0.849		
	negatief	+	+	-	1.914	1.120	1.657	0.760
		+	-	+	1.502	0.937		
		-	+	+	1.431	0.898		
		-	-	-	1.758	1.164		

Tabel 5.4. Gemiddelde scores en somscores van 270 rokers op de uitspraken aangaande de implicaties van het roken voor gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten.

positieve en negatieve waarde van de attributie-sequenties. Voorts worden de gemiddelden genoteerd van telkens vier bij elkaar behorende scores aangaande respectievelijk de positieve en negatieve waarden van de uitspraken bij elk van de effecten. Deze laatst genoemde gemiddelden van telkens vier scores worden in figuur 5.3 weergegeven in staafdiagrammen.

Figuur 5.3. Gemiddelde somscore van 270 rokers op telkens 4 scores voor de positieve en negatieve implicaties van het roken voor gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten, alsmede de gemiddelde overall score voor de drie effecten gezamenlijk.

Naar aanleiding van de gegevens van tabel 5.4 en figuur 5.3 kan worden opgemerkt:

- Absoluut gezien zijn de implicaties voor gezondheid de hoogste scores, voor eigenwaarde minder, en voor sociale contacten het laagst. Hieruit kan afgeleid worden dat de gezondheidsimplicaties het sterkst aanspreken.
- Bij de drie effecten afzonderlijk en bij de overall score zijn de negatieve implicaties steeds sterker dan de positieve implicaties. Hieruit mag een bevestiging gezien worden van de *balans herstellende manoeuvre*, die verondersteld wordt door de subjectieve competentie theorie, en die binnen het kader van de theorie wordt geïnterpreteerd als een defensieve manoeuvre. Wanneer de eigenwaarde bedreigd wordt door negatieve implicaties, tracht het individu de eigenwaarde te beschermen door positieve implicaties in het geweer te brengen. Door de balans herstellende manoeuvre wordt bedreiging van de eigenwaarde beperkt.

Zoals gezegd werd, kunnen we ons bij de verdere rapportage beperken tot de overall eindscore, zulks mede om reden van eenvoud en overzichtelijkheid in de presentatie van de bevindingen.

Deze eindscore kan in beginsel variëren tussen minimaal 1 en maximaal 45 (zie 4.2.6). De feitelijke laagste score bedraagt 5, de feitelijke hoogste score 25 en de gemiddelde score 13.203, s.d. 3.958. Voor de goede orde wordt er nogmaals op gewezen, wat de betekenis van hogere en lagere scores is.

Een *lage score* betekent: roken is niet zo slecht voor mij (= mijn gezondheid,

mijn eigenwaarde, mijn sociale contacten), of anders gezegd: door te roken ben ik niet verantwoordelijk voor schade aan mijn gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten. Een *hoge score* betekent: roken is slecht en doordat ik rook ben ik verantwoordelijk voor schade aan mijn gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten.

Wanneer we na deze eerste gegevens omtrent de scores onze aandacht nu richten op de *onderlinge samenhang* tussen de beide intermediërende variabelen, dan blijkt dat er tussen schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie een nauwe samenhang bestaat ($r = 0.59$, $p < .001$).

Aangaande dit onderlinge verband luidde *hypothese 1*: rokers met meer schuldgevoel over het roken vertonen meer negatieve subjectieve competentie aangaande het roken dan rokers met minder schuldgevoel. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$.

Schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie zijn onderscheiden variabelen, die verwijzen naar onderscheiden theoretische gebieden, en die onafhankelijk van elkaar werden geoperationaliseerd. Bij schuldgevoel ligt het accent op de intrapsychische dynamiek en op de emotionele beleving, op het aspect van *waardering*. Bij negatieve subjectieve competentie ligt het accent op cognitieve structuren in het taxeren van de schade waarvoor men verantwoordelijk is; op datgene wat men bewerkstelligt door te roken: op het *effectief handelen* in relatie tot de fysieke en sociale omgeving. De nauwe samenhang tussen de beide variabelen rechtvaardigt echter het vermoeden, dat zij opgevat kunnen worden als componenten van één onderliggende dimensie. Het is niet onbelangrijk om hier aandacht aan te besteden, en om te trachten deze onderliggende dimensie, waarvan schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie eventueel componenten zijn, te identificeren. Volgens het zogenaamde "economisch principe" verdient het aanbeveling het logisch model van een theorie zo eenvoudig mogelijk te doen zijn. De Groot zegt hierover: "een theoretisch model moet zo economisch mogelijk zijn ten opzichte van zijn eigen empirische pretentie en toetsingsmogelijkheden" (De Groot, 1966, p. 74). De reductie van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie tot één nieuwe variabele is inderdaad een belangrijke vereenvoudiging, zoals zal blijken bij nadere toetsingen, die later via pad-analyse en Oneway variantie-analyses gepresenteerd zullen worden als secundaire analyses (zie 5.5.5).

Wanneer we trachten deze nieuwe, meer fundamentele variabele te identificeren, kunnen we dat doen naar analogie van de wijze waarop in het Fishbein-model attitudes worden berekend (Ajzen en Fishbein, 1980), namelijk door vermenigvuldiging van een score voor de waarde met een score voor het effect van de gedraging. De formule luidt bij Fishbein: $(value) \times (expected\ outcome) = attitude$. Naar analogie van deze formule kunnen we in het onderhavige

onderzoek het product van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie beschouwen als een gedifferentieerde score voor zelfbeoordeling. De betreffende zelfbeoordeling bevat de beide aspecten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie, en kan opgevat worden als de erkenning dat men op moreel laakbare wijze schade berokkent aan zichzelf, of nog korter geformuleerd: schuldige schade aan zichzelf. De formule die naar analogie van het Fishbein-model wordt voorgesteld, luidt dan: $(\text{schuldgevoel}) \times (\text{negatieve subjectieve competentie}) = \text{schuldige schade aan zichzelf}$.

Aangezien de scores op schuldgevoel kunnen variëren tussen 1 en 5, en de scores op negatieve subjectieve competentie tussen 5 en 45, kunnen de scores op "schuldige schade aan zichzelf" variëren tussen $(1 \times 5 =) 5$ en $(5 \times 45 =) 225$. De feitelijk laagste score in het onderzoek bedraagt 6 en de feitelijk hoogste score 82. De gemiddelde score bedraagt 27.837, s.d. 16.439. "Schuldige schade aan zichzelf" hangt nauw samen met schuldgevoel ($r = 0.90$) en met negatieve subjectieve competentie ($r = 0.85$).

5.5.2. *Persoonlijkheidskenmerken en attributie-stijl als determinanten van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie*

De gemiddelde score op de tot een 5 puntsschaal omgerekende lijst voor *zelfwaardering* bedraagt 3.352, s.d. 0.525; voor de tot 4 puntsschaal omgerekende lijst voor *dispositionele angst* 2.015, s.d. 0.481; voor de tot 5 puntsschaal omgerekende lijst voor *sociale angst* 2.725, s.d. 0.940. Wat betreft de schaal voor dispositionele angst kunnen de gevonden scores vergeleken worden met de bevindingen van Van der Ploeg e.a. (1980). De gemiddelde scores bedroegen in de door Van der Ploeg e.a. onderzochte populaties respectievelijk bij studenten 37 (s.d. 8.3), bij keurlingen 38 (s.d. 8.2) en bij psychiatrische patiënten tussen 51 en 60 (s.d. tussen 7 en 13). In het onderhavige onderzoek wordt, anders dan bij Van der Ploeg e.a., de somscore gedeeld door het aantal uitspraken. Onze gevonden gemiddelde somscore 2.015 is gelijk aan $20 \times 2.015 = 40.3$ in de berekeningswijze van Van der Ploeg e.a. Deze score wijkt weinig af van het gemiddelde angstniveau van de bevolking.

De gemiddelde score op de elementen, die de attributie-stijl bepalen, bedraagt respectievelijk voor *stabiliteit* 2.430, s.d. 1.316; voor *globaliteit* 2.048, s.d. 1.180; voor *internaliteit* 3.688, s.d. 1.215

Het algemene beeld van de verdeling verwijst naar relatief geringe stabiliteit en globaliteit en naar meer internaliteit. Dit betekent dat in de populatie als geheel overwegend de neiging bestaat, dat wanneer men op een bepaald moment ergens in faalt, men niet gauw het gevoel heeft, dat men later ook zal falen (geringe stabiliteit); wanneer men op een bepaald punt faalt, is men niet geneigd gauw aan te nemen dat men op andere punten ook zal falen (geringe globaliteit); en

wanneer men ergens in faalt is men geneigd de schuld daarvoor overwegend bij zichzelf te zoeken (meer internaliteit).

In tabel 5.5 worden de onderlinge samenhangen gegeven tussen de persoonlijkheidskenmerken en de elementen die bepalend zijn voor de attributie-stijl onderling, alsmede de samenhangen met schuldgevoelens en negatieve subjectieve competentie.

	dispositionele angst	sociale angst	stabiliteit	globaliteit	internaliteit	schuldgevoel	negatieve subjectieve competentie	schuldige schade aan zichzelf
zelfwaardering	-0.62*	-0.39*	-0.42*	-0.45*		-0.21*	-0.16	-0.21*
dispositionele angst		0.39*	0.41*	0.36*		0.30*	0.23*	0.29*
sociale angst			0.50*	0.38*		0.22*	0.18	0.22*
stabiliteit				0.61*		0.35*	0.27*	0.34*
globaliteit						0.29*	0.20	0.27*
internaliteit								

Tabel 5.5. Samenhang van persoonlijkheidskenmerken en determinanten van attributie-stijl onderling en met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Pearson correlaties. $N = 270$.

Legenda: Bij correlaties, voorzien van het teken *, geldt $p < .001$.

Bij correlaties die niet voorzien zijn van het teken, geldt $p < .01$.

Niet vermelde correlaties zijn niet significant op de gestelde criteria.

Wat betreft de onderlinge samenhang komt een duidelijk patroon aan het licht. Lage zelfwaardering hangt samen met sterke dispositionele angst (hetgeen reeds eerder vermeld werd in hoofdstuk 3) en met sociale angst. Lage zelfwaardering en sterke angst hangen eveneens samen met de elementen stabiliteit en globaliteit in de attributie-stijl, hetgeen overeenkomt met de bevindingen van Peterson en Seligman (1984) aangaande aangeleerde hulpeloosheid.

Opvallend is het ontbreken van significante samenhangen met internaliteit. Het is mogelijk, dat de formulering van de uitspraak voor het meten van internaliteit

hiervoor een verklaring biedt. In de uitspraak wordt expliciet melding gemaakt van "schuld zoeken bij jezelf". Schuldgevoel is echter, zoals we zagen, een getaboeëerde emotie. Het is mogelijk, dat de beantwoording van de uitspraak hierdoor beïnvloed is. Het zou wellicht beter zijn om de uitspraak: "als mij iets niet lukt, zal ik niet gauw de schuld zoeken bij anderen of bij iets anders, maar veeleer zoek ik de schuld bij mijzelf", te vervangen door de uitspraak: "als iets mij niet lukt zal ik de reden daarvoor niet gauw zoeken bij anderen of bij iets anders, maar veeleer zoek ik het bij mijzelf". Gegeven de gemelde onduidelijkheid, zullen we ons voor het verband van attributie-stijl met de andere variabelen beperken tot de gegevens betreffende stabiliteit en globaliteit.

Aangaande de samenhang van de persoonlijkheidskenmerken en de determinanten van attributie-stijl met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie, wordt een tweetal hypothesen getoetst:

Hypothese 2 luidde: Rokers met respectievelijk (a) lage zelfwaardering, (b) hoge dispositionele angst, (c) hoge sociale angst, hebben meer negatieve subjectieve competentie en meer schuldgevoel dan rokers met hoge zelfwaardering en lage angst. Blijkens de gegevens van tabel 5.5 wordt de hypothese *bevestigd*, $p < .001$. Tevens blijkt dat eenzelfde verband wordt gevonden met de nieuw geïntroduceerde variabele, "schuldige schade aan zichzelf".

Hypothese 3 luidde: Rokers, die meer gekenmerkt worden door een attributie-stijl van respectievelijk (a) stabiliteit, (b) globaliteit, (c) internaliteit aangaande het eigen falen, ervaren meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie dan rokers, die minder gekenmerkt worden door een dergelijke attributie-stijl. Blijkens de gegevens van tabel 5.5 worden de delen (a) en (b) van de hypothese *bevestigd* wat betreft schuldgevoel ($p < .001$), en wat betreft negatieve subjectieve competentie wordt deel (a) *bevestigd* ($p < .001$), terwijl deel (b) *steun* vindt op exploratief niveau ($p < .01$). De hypothese wordt *niet bevestigd* wat betreft het deel (c) aangaande internaliteit. De mogelijke verklaring van dit laatste werd reeds besproken.

5.5.3. Samenhang van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie met de afhankelijke variabelen

De gemiddelde scores op de acht afhankelijke variabelen van het onderzoeksmodel (figuur 5.2) bedragen respectievelijk:

	gemiddeld:	s.d.
- plan om te stoppen:	2.974	1.257
- advies aantrekken:	2.822	1.246
- opinie gewijzigd door deelname:	2.602	1.264
- plan versterkt door deelname:	2.282	1.304

- complexe defensies: In de rapportage van de bevindingen worden complexe en primitieve defensies berekend via factorscores (zie 5.3.3 sub 4). Wanneer complexe defensies omgerekend worden tot een 5 puntsschaal van de 11 uitspraken volgens de berekeningswijze van figuur 4.4, bedraagt de score: 3.071 0.525
- Toename van schuldgevoel: berekend als discrepantie-score (zie 5.3.5 sub 1), de scores variëren tussen -2 en 2. Gemiddeld: 0.112 0.595
- waardering van roken (5.3.3 sub 4) 2.712 0.726
- primitieve defensies: wanneer de primitieve defensies berekend worden als somscore van 10 uitspraken (figuur 4.4) bedraagt het gemiddelde: 2.902 0.570

De samenhang van de afhankelijke variabelen met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie wordt gepresenteerd in tabel 5.6, waarbij tevens de samenhang met de nieuw geconstrueerde variabele "schuldige schade aan zichzelf" is opgenomen.

	schuld- gevoel	negatieve subjectieve competentie	schuldige schade aan zichzelf
plan om te stoppen	0.45*	0.41*	0.44*
advies aantrekken	0.44*	0.35*	0.41*
opinie gewijzigd	0.43*	0.29*	0.36*
plan versterkt	0.47*	0.37*	0.45*
toename schuldgevoel	0.17		0.17
complexe defensies	0.32*	0.28*	0.32*
primitieve defensies			
waardering van roken	- 0.31*	- 0.37*	- 0.34*

Tabel 5.6. Samenhang van de afhankelijke variabelen met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Pearson correlaties. N = 270.

*Legenda: Bij correlaties, voorzien van het teken *, geldt $p < .001$.
Bij correlaties die niet voorzien zijn van het teken, geldt $p < .01$.
Niet vermelde correlaties zijn niet significant op de gestelde criteria.*

Blijkens de gegevens van tabel 5.6 kan als volgt geconcludeerd worden ten aanzien van de hypothesen, die aangaande het verband met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie getoetst worden:

Hypothese 4. Rokers met meer negatieve subjectieve competentie (a) hebben sterker het plan om met roken te stoppen, (b) trekken zich meer aan van adviezen om te stoppen, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$.

Hypothese 5. Rokers met meer schuldgevoel (a) hebben sterker het plan om te stoppen met roken, (b) trekken zich meer aan van adviezen om te stoppen, dan rokers met minder schuldgevoel. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$.

Hypothese 6. Bij rokers met meer negatieve subjectieve competentie wordt (a) de opinie meer gewijzigd, (b) het plan om te stoppen meer versterkt door deelname aan het onderzoek, dan bij rokers met minder negatieve subjectieve competentie. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$.

Hypothese 7. Bij rokers met meer schuldgevoel wordt (a) de opinie meer gewijzigd, (b) het plan om te stoppen meer versterkt door deelname aan het onderzoek, dan bij rokers met minder schuldgevoel. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$.

Hypothese 8. Rokers met meer negatieve subjectieve competentie (a) vertonen meer complexe defensies, (b) hebben meer toename van schuldgevoel ten gevolge van deelname aan het onderzoek, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie. De hypothese wordt *bevestigd* ten aanzien van (a) complexe defensies; de hypothese vindt *geen steun* ten aanzien van het verband met (b) toename van schuldgevoel.

Hypothese 9. Rokers met meer schuldgevoel (a) vertonen meer complexe defensies, (b) hebben meer toename van schuldgevoel ten gevolge van deelname aan het onderzoek, dan rokers met minder schuldgevoel. De hypothese wordt *bevestigd* wat betreft (a) complexe defensies en vindt op exploratief niveau *steun* wat betreft (b) toename van schuldgevoel.

Hypothese 10. Rokers met meer negatieve subjectieve competentie hebben (a) minder primitieve defensies, (b) minder waardering van het roken, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie. De hypothese wordt *bevestigd* wat betreft (b) waardering van het roken; de hypothese vindt *geen steun* wat betreft (a) primitieve defensies.

Hypothese 11. Rokers met meer schuldgevoel hebben (a) minder primitieve defensies, (b) minder waardering van het roken dan rokers met minder schuldgevoel. De hypothese wordt *bevestigd* wat betreft (b) waardering van het roken; de hypothese vindt *geen steun* wat betreft (a) primitieve defensies.

Alles bij elkaar genomen kan geconcludeerd worden dat een sterkere negatieve subjectieve competentie en een sterker schuldgevoel beschouwd mogen worden als begunstigend voor gedragsverandering.* Nadere inzichten dienaangaande

*) In 5.3.3 werd erop gewezen, dat hierbij geabstraheerd wordt van de mate waarin de persoon beschikt over de voor daadwerkelijke gedragsverandering vereiste vaardigheden, en van de functie van "commitment".

kunnen, zoals eerder werd opgemerkt, ontleend worden aan secundaire analyses met behulp van de nieuw geconstrueerde variabele "schuldige schade aan zichzelf". Alvorens hier aandacht aan te besteden, worden echter eerst de bevindingen gepresenteerd omtrent de populatie-kenmerken en situationele determinanten.

5.5.4. Populatie-kenmerken en situationele determinanten

Aan het onderzoek werd deelgenomen door 175 mannen en 75 vrouwen, in leeftijd variërend tussen 17 en 55 jaar, gemiddelde leeftijd 24.337 jaar, s.d. 9.260. De deelnemers roken gemiddeld 20.9 sigaretten per dag, met een standaardafwijking van 8.848, zodat zij gekenmerkt kunnen worden als gewoontokers. De gemiddelde score op de 5 puntsschaal voor *gezondheidsoriëntatie* bedraagt 3.286, s.d. 0.571. De vraag of de *partner rookt* wordt door 64 deelnemers (24%) ontkennend beantwoord; 114 deelnemers (42%) vinden dat hun partner matig rookt en 91 deelnemers (34%) vinden dat de partner stevig rookt. Op de vraag of de partner het zou waarderen als men met roken zou stoppen — in de verdere rapportage korthedshalve met "*support*" aangegeven — antwoorden 144 deelnemers (ruim 53%) dat dit zeker het geval zal zijn. Het antwoord op de 5 puntsvraag of men vindt dat er tegenwoordig teveel gehamerd wordt op stoppen — in de rapportage korthedshalve aangegeven als "*anti-reclame storend*" — luidt gemiddeld 3.622, s.d. 1.178.

Wat betreft het onderscheid naar *seks*e worden bij een tweezijdige t-toets voor onafhankelijke steekproeven geen significante verschillen tussen mannen en vrouwen gevonden wat betreft de intermediaire en afhankelijke variabelen. Ook in de leeftijd van mannen en vrouwen, in het aantal sigaretten dat zij roken, en in de gezondheidsoriëntatie, wordt geen verschil gevonden. Verschil wordt alléén gevonden bij twee van de drie persoonlijkheidskenmerken en wel zodanig dat vrouwen hoger scoren dan mannen op dispositionele angst en sociale angst. Aangezien het onderscheid naar seks niet van invloed blijkt te zijn op de intermediaire en afhankelijke variabelen, zullen we er verder geen aandacht aan besteden.

Alhoewel de te toetsen hypothesen alléén betrekking hebben op de eerste van de afhankelijke variabelen — het plan om te stoppen —, worden voor een volledig beeld van de samenhangen in tabel 5.7 ook de overige afhankelijke variabelen opgenomen, alsmede schuldgevoel, negatieve subjectieve competentie en "schuldige schade aan zichzelf".

	plan om te stoppen	advies aantrekken	opinie gewijzigd	plan versterkt	toename schuldgevoel	complexe defensies	primitieve defensies	waardering van roken	schuldgevoel	negatieve subjectieve competentie	schuldige schade aan zichzelf
leeftijd	0.15	0.17				-0.16		-0.18			
aantal sigaretten	-0.23*								-0.14	-0.15	-0.14
gezondheids-oriëntatie		0.14	0.15	0.17							
support	0.43*	0.22*	0.19	0.24*				-0.35*	0.31*	0.34*	0.32*
partner rookt											
anti-reclame storend											

Tabel 5.7. Samenhang van populatiekenmerken en situationele determinanten met de afhankelijke variabelen, alsmede met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Pearson correlaties. $N = 270$.

Legenda: Bij correlaties, voorzien van het teken *, geldt $p < .001$.

Bij correlaties, die niet voorzien zijn van het teken, geldt $p < .01$.

Niet vermelde correlaties zijn niet significant op de gestelde criteria.

Aangaande het aantal sigaretten dat men gemiddeld per dag rookt, wordt de hypothese getoetst: *hypothese 12*. Rokers die minder roken hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die meer roken. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$.

Opmerkelijk is hierbij, dat ditzelfde verband *niet* gevonden wordt bij de overige afhankelijke variabelen. Wel wordt gevonden dat zij, die meer roken, minder schuldgevoel hebben over het roken en minder negatieve subjectieve competentie ($p < .01$). We kunnen hierin indirect een bevestiging zien voor de voor gedragsverandering begunstigende functie van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie: gedragsverandering is meer te verwachten bij hen die meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie hebben, en deze personen worden gevonden onder hen die minder roken.

Aangaande de *gezondheidsoriëntatie* wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 13. Rokers met een positievere gezondheidsoriëntatie hebben sterker het plan om te stoppen met roken, dan rokers met een minder positieve gezondheidsoriëntatie. De hypothese vindt *geen steun*. Anders dan het geval was bij het aantal sigaretten hangt een positievere gezondheidsoriëntatie wel samen met een drietal andere afhankelijke variabelen ($p < .01$), terwijl geen samenhang gevonden wordt met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Een verklaring voor het opvallend verschijnsel dat gezondheidsoriëntatie niet samenhangt met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie, zou wellicht gevonden kunnen worden in het feit, dat de proefpersonen gemiddeld relatief hoog scoren op de negatieve attributie-sequenties, zoals we reeds zagen in tabel 5.4. Dit houdt in — vooral gezien het ontbreken van een significante samenhang tussen gezondheidsoriëntatie en negatieve subjectieve competentie — dat ook de rokers met een minder positieve gezondheidsoriëntatie ervan overtuigd zijn, dat het roken de gezondheid schaadt. De vraag kan gesteld worden of hierin een aanwijzing gevonden wordt om te veronderstellen dat de gezondheidswaarschuwingen tegen het roken aan kracht inboeten door een gewinningseffect of door activering van verzet in de vorm van "reactance" (Brehm, 1972). In de nabeschouwing (zie hierna 5.6.2) komen we hierop terug.

De gegevens omtrent de *leeftijd* verwijzen naar een ambivalentieconflict bij de ouderen. De ouderen hebben sterker het plan om te stoppen, zij trekken zich meer aan van advies om te stoppen, en zij hebben een minder positieve waardering van het roken. Deze bevindingen wijzen erop, dat ouderen meer geneigd zijn tot gedragsverandering. Daar staat tegenover, dat de ouderen minder complexe defensies vertonen, terwijl complexe defensies volgens de subjectieve competentie theorie juist bevorderend zijn voor gedragsverandering. Het hierdoor gesuggereerde ambivalentieconflict bij de ouderen wordt nog onderstreept door de bevindingen bij de onderlinge samenhang van de populatie-kenmerken. Enerzijds roken de ouderen gemiddeld meer sigaretten ($r = 0.30$, $p < .001$), hetgeen, zoals we zagen, verwijst naar een ongunstig uitgangspunt voor gedragsverandering. Anderzijds hebben de ouderen een positievere gezondheidsoriëntatie ($r = 0.35$, $p < .001$), hetgeen, zoals we zagen, de gedragsverandering bevordert.

Aangaande "*support*" wordt de hypothese getoetst: *Hypothese 14.* Rokers, die meer de mening toegedaan zijn, dat hun partner het zou waarderen, dat zij stoppen met roken, hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die deze mening minder toegedaan zijn. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$. Daarnaast blijkt eenzelfde verband gevonden te worden met een drietal andere factoren, die gedragsverandering bevorderen, en een negatief verband met de verandering belemmerende waardering van roken. Tevens wordt bij deze personen meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie

gevonden. Blijkens de gegevens kan de waardering van de partner voor het stoppen een belangrijke bijdrage zijn tot gedragsverandering. Overigens zal een dergelijke waardering gezien moeten worden in het licht van de later te bespreken bevindingen omtrent de effecten van gradaties van inductie van schuldgevoel, die optimaal geacht moeten worden voor gedragsverandering.

Aangaande het *rookgedrag van de partner* wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 15. Het plan om te stoppen zal sterker zijn bij rokers, van wie de partner niet rookt, dan bij rokers van wie de partner rookt. De hypothese vindt *geen steun*, terwijl ook geen verband gevonden wordt met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Het feitelijk rookgedrag van de partner, op de wijze zoals gemeten werd, is blijkbaar van weinig invloed.

Aangaande de mate waarin de *anti-reclame storend* gevonden wordt, wordt de hypothese getoetst:

Hypothese 16. Rokers die zich minder ergeren aan de anti-reclame tegen het roken, hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die zich meer ergeren aan de anti-reclame. De hypothese vindt *geen steun*, terwijl ook geen samenhang gevonden wordt met de andere afhankelijke variabelen en met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Wel valt het op dat de gemiddelde score relatief hoog is: 3.622 op een 5 puntsschaal. De rokers blijken zich over het algemeen flink te ergeren aan de anti-reclame. Wanneer we daarbij met name geen samenhang vinden met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie, kan de vraag gesteld worden of dit wellicht verklaard moet worden uit het feit, dat de anti-reclame in onvoldoende mate beantwoordt aan de voorwaarden van een optimale stimulus voor gedragsverandering.

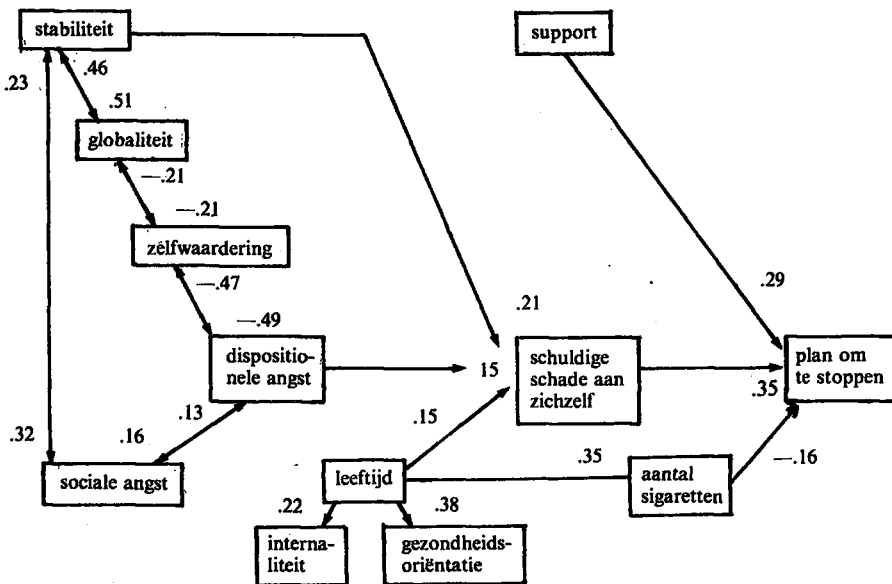
Zoals eerder opgemerkt werd, zijn de populatie-kenmerken en de situationele determinanten, evenals het roken als zodanig niet het voornaamste thema van het onderzoek. Waar het primair om te doen is, zijn de centrale variabelen: schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. We zullen daarom niet nader ingaan op verklaringen omtrent populatie-kenmerken en situationele determinanten, maar ons opnieuw richten tot schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie met het oog op enkele secundaire analyses.

5.5.5. Schuldige schade aan zichzelf: secundaire analyses

Nadat in het voorafgaande de toetsing van de hypothesen 1 t/m 16 werd weergegeven, is er reden om de besproken samenhangen in het onderzoeksmodel nogmaals nader te inspecteren. Met behulp van de formule (schuldgevoel) x (negatieve subjectieve competentie) = "schuldige schade aan zichzelf" (zie 5.5.1) kunnen de twee centrale variabelen van het onderzoeksmodel gereduceerd

worden tot één variabele die de beide componenten omvat. Op deze wijze kunnen we gebruik maken van nieuwe toetsingsmogelijkheden in secundaire analyses.

Allereerst werd een *pad-analyse* verricht, waarin de functie van "schuldige schade aan zichzelf" als intermedieërende variabele op overzichtelijke wijze gedemonstreerd kan worden. Voor deze *pad-analyse* werd — ter vermijding van versluiserende complexiteit — slechts één afhankelijke variabele genomen, en wel dezelfde variabele, die ook als enige afhankelijke variabele werd getoetst in de hypothesen 12 t/m 16, te weten: het plan om te stoppen. Het plan om te stoppen is de variabele, die op de meest rechtstreekse wijze de intentie meet, die — *ceteris paribus* — volgens Ajzen en Fishbein (1980) de meest directe voorspeller is van gedrag en gedragsverandering.

Figuur 5.4. Schematisch overzicht van de samenhang van de antecedente en intermedieërende variabelen voor de verklaring van het plan om te stoppen. Pad-analyse. N = 270.

Legenda: De in het schema vermelde cijfers verwijzen naar significante beta-waarden, $p < .001$. Beta-waarden staan voor de standaard-partiële regressie-coëfficiënt. "Partieel" geeft daarbij aan, dat de effecten van de andere variabelen dan de variabele, die aan de orde is, constant gehouden worden. "Standaard" geeft aan, dat de betreffende regressie-coëfficiënt geldt voor het geval alle variabelen een standaard vorm (gelijke standaarddeviatie) zouden aannemen (zie Kerlinger, 1973, p. 624).

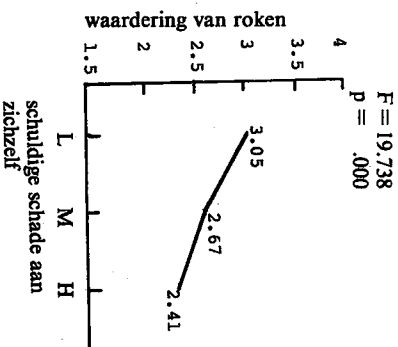
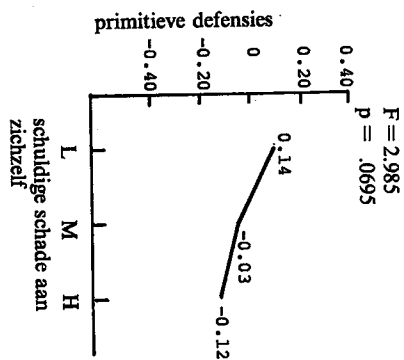
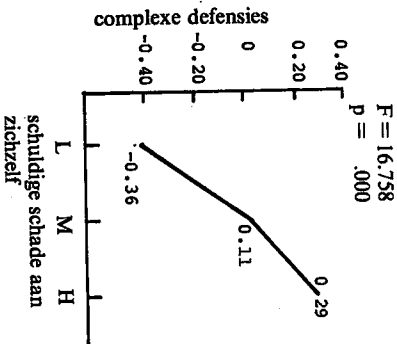
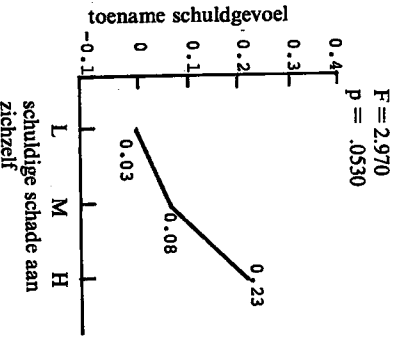
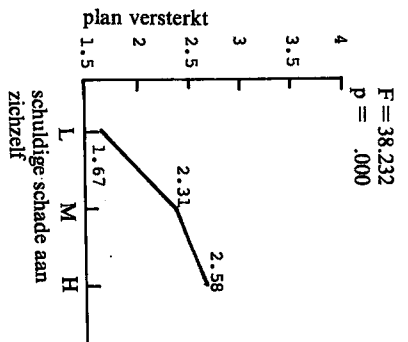
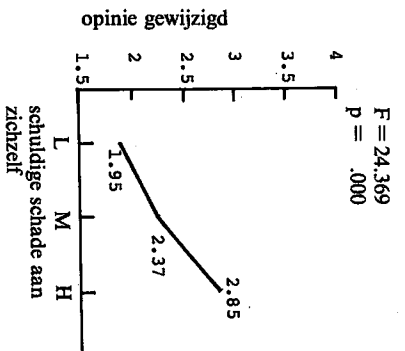
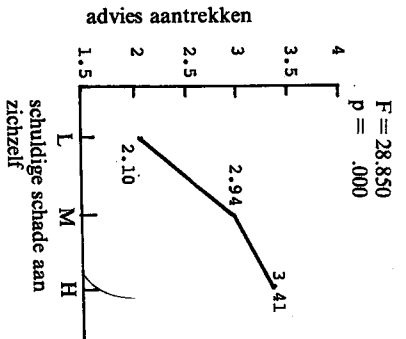
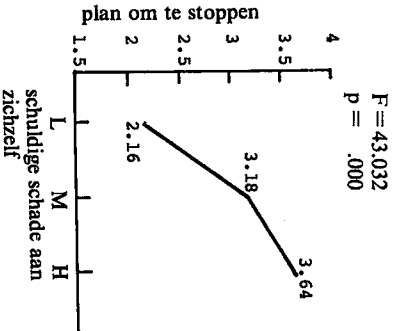
In figuur 5.4 wordt het resultaat van de pad-analyse weergegeven. Het resultaat van de pad-analyse bevestigt de theoretische verwachting, dat schuldgevoel, negatieve subjectieve competentie en "schuldige schade aan zichzelf" opgevat mogen worden als intermediaire variabelen, die aan de verklaring van de afhankelijke variabele een dimensie toevoegen, welke niet verklaard wordt door de gemeten persoonlijkheidskenmerken en determinanten van attributie-stijl. Overigens mogen we aan de pad-analyse geen conclusies verbinden over causale relaties, indachtig de waarschuwing van De Leeuw: "bij pad-analyse worden — dat moet heel duidelijk zijn — geen theoretische verbanden afgeleid: er worden *bestaande* theoretische modellen op houdbaarheid getoetst. De juistheid van een causaal model wordt echter nooit *bewezen*; er wordt hoogstens steun voor gevonden" (De Leeuw, 1983, p. 55).

De pad-analyse, die wordt weergegeven in figuur 5.4 bevestigt, dat de onderzochte centrale variabelen - naast "support" en "aantal sigaretten" - een sterke verklarende kracht hebben ten aanzien van de afhankelijke variabele.

Doordat schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie gereduceerd kunnen worden tot één samengestelde variabele, kan met behulp van deze nieuwe variabele op rechtstreekse wijze de waarschijnlijkheid van de afhankelijke variabelen getoetst worden met de krachtige toets van een *Oneway variantie-analyse*. Daartoe worden de proefpersonen ingedeeld in drie groepen van respectievelijk lage, midden en hoge scores op "schuldige schade aan zichzelf". Vervolgens wordt voor elk van de groepen de gemiddelde score berekend op de afhankelijke variabelen.

Blijkens de gegevens van figuur 5.5 is een sterkere mate van "schuldige schade aan zichzelf" — meer schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie — meer bevorderlijk voor gedragsverandering. Bij vijf van de zes afhankelijke variabelen, die beschouwd worden als *bevorderlijk* voor verandering, wordt de voorspelde samenhang gevonden met hoge F-waarden op het significantieniveau $p < .001$. Bij de zesde variabele in het cluster van variabelen die gedragsverandering bevorderen — toename van schuldgevoel — wordt weliswaar de voorspelde richting gevonden, maar de F-waarde is niet significant op het gestelde strenge criterium ($p = .053$). Bij de variabelen, die verandering *belemmeren*, blijkt dat de waardering voor het roken significant lager is bij de groep proefpersonen met meer erkenning van schade. Bij de primitieve defensies wordt weliswaar dezelfde richting gevonden, maar de F-waarde is niet significant op het gestelde strenge criterium ($p = .0695$).

Figuur 5.5. Verschil in scores op acht afhankelijke variabelen voor drie groepen met respectievelijk de laagste (N = 93), de midden (N = 87) en de hoogste (N = 90) scores op "schuldige schade aan zichzelf". Oneway variantie-analyse. N = 270.

In 5.5.1 werd beargumenteerd dat "schuldige schade aan zichzelf" opgevat mag worden als een samengestelde variabele, die een geïntegreerde maat is voor schuldgevoel, waarbij het accent ligt op het belevingsaspect, en negatieve subjectieve competentie, waarbij het accent ligt op cognitief functioneren. Uit de nadere inspectie van de bevindingen ten aanzien van de afhankelijke variabelen kan geconcludeerd worden als volgt. Blijkens de pad-analyse kan "schuldige schade aan zichzelf" opgevat worden als een intermedieërende variabele, die verklaard wordt door persoonlijkheidskenmerken en attributie-stijl, en wel als volgt: rokers met lagere zelfwaardering, hogere angst en een attributie-stijl, die indicaties verschafft voor aangeleerde hulpeloosheid, zijn meer geneigd tot schuldgevoel en tot erkenning van de schade die zij door het roken aan zichzelf toebrengen. Ook "schuldige schade aan zichzelf" is een variabele, die een nieuwe dimensie toevoegt aan de voorspelbaarheid van gedragsverandering — een dimensie die niet verklaard wordt door de persoonlijkheidskenmerken en attributie-stijl — en wel: meer "schuldige schade aan zichzelf" vormt een gunstige preconditionie voor verandering van gedrag, zoals blijkt uit de Oneway variantie-analyses.

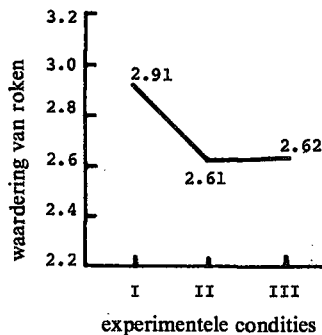
5.5.6. *Effecten van de inductie van gradaties van schuldgevoel*

Waren in 5.5.5 secundaire analyses aan de orde naar aanleiding van de nieuwe dimensie "schuldige schade aan zichzelf", thans keren we terug naar de hypothese-toetsing in strikte zin voor de hypothesen 17 en 18. Tijdens het onderzoek wordt bij de proefpersonen schuldgevoel over het roken geïnduceerd (zie 5.2.4). Een deel van de proefpersonen wordt geconfronteerd met een opdracht, die te zwak geacht wordt om schuldgevoel te induceren (conditie I, "verontschuldiging"). Bij een andere groep vindt een confrontatie plaats, die te hard geacht wordt om schuldgevoel te induceren (conditie III, "verwerping"). Daarnaast is er een groep (conditie II, "persoonlijke verantwoordelijkheid"), waarbij de confrontatie het meest geschikt geacht wordt om schuldgevoel te induceren.

Aangaande het effect van de experimentele inductie van schuldgevoel worden een tweetal hypothesen getoetst betreffende de verwachting dat het effect van de inductie van schuldgevoel een functie is respectievelijk van de sterkte van de stimulus (hypothese 17) en van de mate van aanwezig schuldgevoel (hypothese 18). *Hypothese 17* luidde: Vergeleken met rokers, bij wie een *te zwak* schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie I) en met rokers bij wie een *te sterk* schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie III), vertonen rokers, bij wie een *middensterkte* van schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie II):

- (a) meer wijziging van de opinie
- (b) meer versterking van het plan om te stoppen
- (c) meer toename van schuldgevoel
- (d) meer complexe defensies
- (e) minder primitieve defensies
- (f) minder waardering van het roken.

De hypothese werd getoetst door middel van Oneway variantie-analyse. Daartoe worden de proefpersonen verdeeld in drie groepen overeenkomstig de experimentele conditie waarin zij zich bevinden. Voor iedere groep wordt de gemiddelde score op de afhankelijke variabelen berekend. Blijkens de uitkomsten van de Oneway variantie-analyse zijn de verschillen ten aanzien van de effecten (a) t/m (e) niet significant. Ten aanzien van (f) — waardering van het roken — is het verschil significant (zie figuur 5.6).

Figuur 5.6 Verskil in scores voor waardering van het roken in drie experimentele condities. Oneway variantie-analyse. N = 270. F = 5.117; p = .0066.

Blijkens de gegevens van figuur 5.6 wordt het significant verschil tussen conditie II en I gevonden zoals verwacht werd. Daarentegen wordt geen verschil gevonden tussen de condities II en III, maar wel een verschil tussen III en I van dezelfde aard als het verschil tussen II en I. Een verklaring voor de overeenkomst van de verschillen van respectievelijk de condities II en III met conditie I kan

ontleend worden aan de bevindingen van het eerder gerapporteerde jureringsonderzoek (zie 5.2.4). Naar het oordeel van de jury was de geschiktheid van de condities II en III om schuldgevoel te induceren niet significant verschillend in de zin zoals beoogd werd met de operationalisatie. Wel was de geschiktheid van beide condities significant beter dan van conditie I. Het gevonden effect, dat gepresenteerd wordt in figuur 5.6, stemt overeen met de door de jury beoordeelde geschiktheid. Alles bij elkaar genomen blijkt dat de oorspronkelijke hypothese 17 *geen steun* vindt in de bevindingen.

Hypothese 18 luidde: Rokers met laag en rokers met hoog schuldgevoel over het roken zijn minder dan rokers met middensterk schuldgevoel over het roken ontvankelijk voor gradaties van geïnduceerd schuldgevoel. Bij rokers met middensterk schuldgevoel zal derhalve een grotere differentiatie ten gevolge van de experimentele condities gevonden worden dan bij rokers met laag en hoog schuldgevoel, op de afhankelijke variabelen:

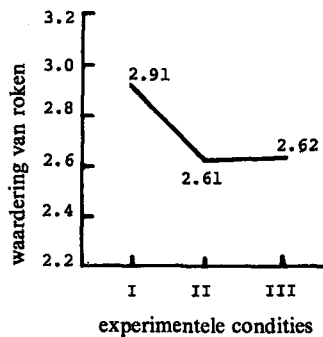
- (a) wijziging van de opinie
- (b) versterking van het plan om te stoppen
- (c) toename van schuldgevoel
- (d) complexe defensies
- (e) primitieve defensies
- (f) waardering van het roken.

Voor hypothese 18 wordt enige steun gevonden. In figuur 5.6 (betreffende hypothese 17) werden de bevindingen gepresenteerd van een Oneway variantie-analyse waarin de verschillen in "waardering van het roken" berekend worden voor alle proefpersonen *gezamenlijk*. Wanneer deze verschillen nu voor de toetsing van hypothese 18 afzonderlijk worden geanalyseerd voor groepen van respectievelijk laag, midden en hoog schuldgevoel, dan vinden we de uitkomsten die gepresenteerd worden in figuur 5.7.

In figuur 5.7 worden de bevindingen van de Oneway variantie-analyse van figuur 5.6 opnieuw opgenomen met daarbij tevens de nieuwe toetsingsgegevens via Oneway variantie-analyses voor de groepen van laag, midden en hoog schuldgevoel. Allereerst blijkt dat de waardering voor het roken over het algemeen *hoger* is bij proefpersonen met *laag* schuldgevoel en *lager* bij proefpersonen met *hoog* schuldgevoel. Tevens blijkt dat het effect van de experimentele condities bij deze groepen niet significant is. Uit deze bevindingen kunnen we afleiden, dat de proefpersonen met laag schuldgevoel een hogere waardering voor het roken hebben dan de proefpersonen met hoog schuldgevoel. Dit verschil was ons echter reeds bekend uit de in 5.5.3 besproken samenhangen. De nieuwe informatie in de gegevens van figuur 5.7 is, dat het effect van de experimentele condities bij de groepen van *laag* en *hoog* schuldgevoel niet significant verschillend is.

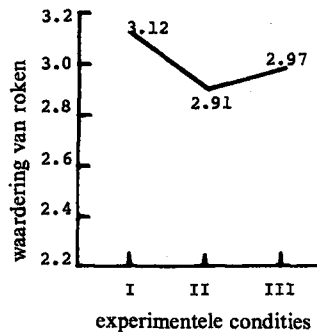
Alle proefpersonen
N = 270

F = 5.117
p = .0066

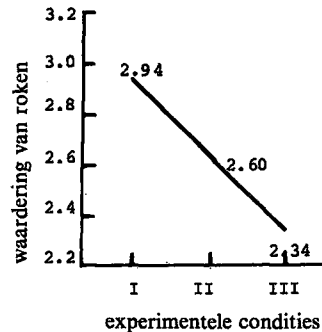
Proefpersonen met laag
schuldgevoel
N = 94

F = 0.812
n.s.

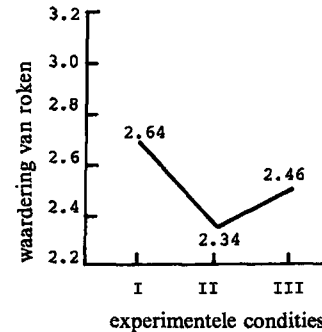
Proefpersonen met midden
schuldgevoel
N = 98

F = 6.348
p = 0.0026

Proefpersonen met hoog
schuldgevoel
N = 78

F = 1.206
n.s.

(herhaling van figuur 5.6)

Figuur 5.7 Verschil in scores op waardering van roken in de drie experimentele condities, berekend voor alle proefpersonen, en apart berekend voor groepen van respectievelijk laag, midden en hoog schuldgevoel. Oneway variantie-analyse.

Het effect van de experimentele condities is daarentegen *wel* significant verschillend bij de proefpersonen met een middenniveau van schuldgevoel. In het kader van de onderzochte theorie is dit een belangrijke bevinding. Aan het einde van hoofdstuk I werd de vraag gesteld, welke de voordelen kunnen zijn van een middenniveau van schuldgevoeligheid, vergeleken met een (te) lage en (te) hoge mate van schuldgevoeligheid. De gegevens van figuur 5.7 mogen beschouwd worden als een indicatie, dat individuen met het middenniveau van schuldgevoel meer gedifferentieerd reageren op de stimulus die gegeven werd in de experimentele condities, anders gezegd: individuen met een middenniveau van schuldgevoel zijn meer ontvankelijk voor de constructieve functie van schuldgevoel, dan individuen met laag en hoog schuldgevoel. Het belang van deze bevinding voor de theorie over constructieve schuldgevoelens is vooral hierin gelegen, dat het middenniveau van schuldgevoel een betere preconditionie lijkt te zijn van ontvankelijkheid voor invloeden tot gedragsverandering, blijkens de bevinding dat het effect van de experimentele condities alléén in de groep van midden-schuldgevoel op significante wijze differentiërend is. Hypothese 18 vindt *steun* wat betreft de afhankelijke variabele (f) waardering van het roken.

In een *secundaire analyse* kunnen we tenslotte nog nadere aanwijzingen vinden voor het gegeven, dat de experimentele conditie II meer differentiërend is dan de condities I en III. Bij de toetsing van de hypothesen 17 en 18 werden de proefpersonen ingedeeld in groepen overeenkomstig de experimentele conditie, waarin zij zich bevonden, en deze analyse werd daarna herhaald voor respectievelijk laag, midden en hoog schuldgevoel (figuur 5.7). We kunnen langs een andere ingang de proefpersonen eerst indelen in groepen van laag, midden en hoog schuldgevoel, en de analyse van de effecten daarna opnieuw uitvoeren voor elk van de experimentele condities apart. In tabel 5.8 worden de resultaten gepresenteerd van laatstgenoemde analyses, eerst voor alle proefpersonen gezamenlijk, daarna voor elk van de experimentele condities apart.

De gegevens van tabel 5.8 geven aan, dat er bij twee variabelen geen significant verschil optreedt, te weten bij *primitieve defensies* en *toename van schuldgevoel*. Bij een tweetal andere variabelen — "*opinie gewijzigd*" en "*plan versterkt*" — blijkt dat het effect, dat gevonden wordt voor alle proefpersonen gezamenlijk, eveneens gevonden wordt in elk van de condities. Bij de variabele "*waardering van het roken*" blijkt, dat het significante verband, dat gevonden wordt bij alle proefpersonen gezamenlijk, niet gevonden wordt in conditie I, maar wel bij de condities II en III, hetgeen we reeds zagen. Interessant is vooral de resterende variabele: *complexe defensies*. Voor de gezamenlijke proefpersonen wordt gevonden, dat een hogere mate van schuldgevoel leidt tot meer complexe defensies. Bij de afzonderlijke condities wordt gevonden, dat dit effect alléén significant is in de als optimaal beschouwde conditie, doch niet in de condities van te zwakke en te sterke inductie van schuldgevoel.

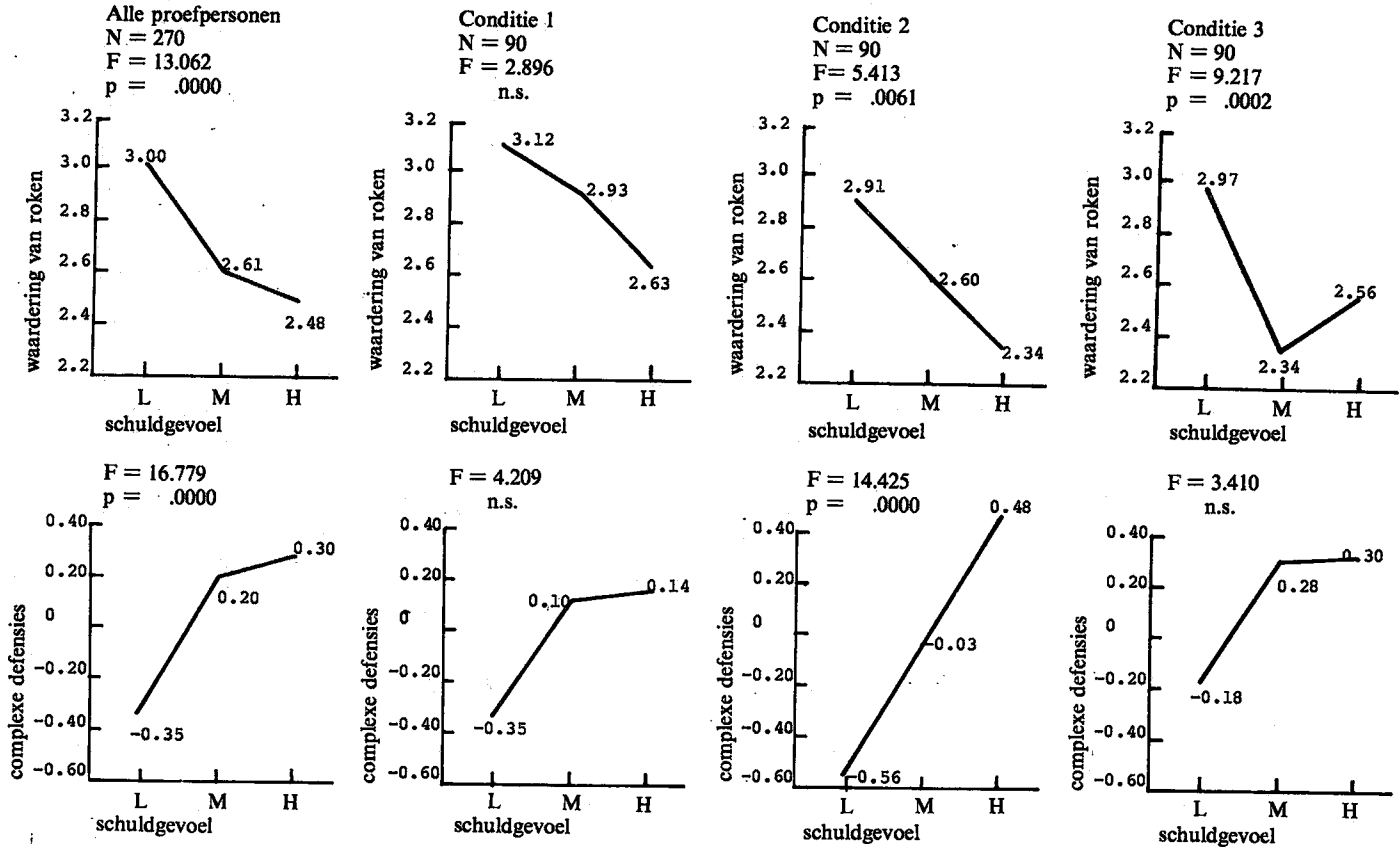
	Alle proef- personen N = 270	Conditie I N = 90	Conditie II N = 90	Conditie III N = 90
opinie gewijzigd	34.372*	4.973	19.792*	14.549*
plan versterkt	42.021*	7.244*	25.634*	13.898*
toename schuldgevoel				
complexe defensies	16.799*		14.425*	
primitieve defensies				
waardering van roken	13.062*		5.413	9.317*

Tabel 5.8. Verschil in scores op zes afhankelijke variabelen voor groepen van respectievelijk laag, midden en hoog schuldgevoel, berekend voor alle proefpersonen gezamenlijk, en apart berekend voor elk van de drie experimentele condities. Oneway variantie-analyse. N = 270.

*Legenda: F-waarden voorzien van het teken * zijn significant op het niveau $p < .001$. F-waarden, niet voorzien van het teken * zijn significant op het niveau $p < .01$. Niet vermelde F-waarden zijn niet significant op de gestelde criteria.*

De bevindingen van genoemde analyses worden in figuur 5.8 gedetailleerd weergegeven voor de twee laatstgenoemde variabelen: waardering van het roken en complexe defensies, zie p. 138.

De gegevens van de figuur illustreren, dat de effecten, die gevonden worden voor de gezamenlijke proefpersonen, vooral in conditie II het meest differentiërend zijn: meer schuldgevoel leidt tot geringere waardering van roken en tot meer complexe defensies. Aangezien waardering van roken beschouwd moet worden als belemmerend voor gedragsverandering, en complexe defensies als begunstigend voor gedragsverandering, blijkt uit de gepresenteerde gegevens, dat een sterkere mate van schuldgevoel een begunstigende preconditionie voor gedragsverandering kan zijn, terwijl dit effect het duidelijkst naar voren komt wanneer de proefpersonen geconfronteerd worden met de middensterkte van schuldgevoel-inductie.

Figuur 5.8. Verschil in scores op waardering van roken en complexe defensies voor groepen van laag, midden en hoog schuldgevoel, berekend over alle proefpersonen gezamenlijk, en apart berekend voor elk van de drie experimentele condities. Oneway variantie-analyse.

5.5.7. Overzicht van hypothesen en bevindingen

Hypothesen:

Bevindingen:

1. Rokers met meer schuldgevoel over het roken vertonen meer negatieve subjectieve competentie aangaande het roken, dan rokers met minder schuldgevoel.	Bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.1)
2. Rokers met respectievelijk (a) lage zelfwaardering, (b) hoge dispositionele angst, (c) hoge sociale angst, hebben meer negatieve subjectieve competentie en meer schuldgevoel dan rokers met hoge zelfwaardering en lage angst.	a. bevestigd, $p < .001$
b. bevestigd, $p < .001$
c. bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.2)
3. Rokers, die meer gekenmerkt worden door een attributie-stijl van respectievelijk (a) stabiliteit, (b) globaliteit, (c) internaliteit aangaande het eigen falen, ervaren meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie dan rokers, die minder gekenmerkt worden door een dergelijke attributie-stijl.	a. bevestigd, $p < .001$
b. bevestigd, $p < .001$
c. geen steun.
(zie 5.5.2)
4. Rokers met meer negatieve subjectieve competentie (a) hebben sterker het plan om te stoppen, (b) trekken zich meer aan van adviezen om te stoppen, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie.	a. bevestigd, $p < .001$
b. bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.3)
5. Rokers met meer schuldgevoel (a) hebben sterker het plan om te stoppen, (b) trekken zich meer aan van adviezen om te stoppen, dan rokers met minder schuldgevoel.	a. bevestigd, $p < .001$
b. bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.3)
6. Bij rokers met meer negatieve subjectieve competentie wordt (a) de opinie meer gewijzigd, (b) het plan om te stoppen meer versterkt door deelname aan het onderzoek, dan bij rokers met minder negatieve subjectieve competentie.	a. bevestigd, $p < .001$
b. bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.3)
7. Bij rokers met meer schuldgevoel wordt (a) de opinie meer gewijzigd, (b) het plan om te stoppen meer versterkt door deelname aan het onderzoek, dan bij rokers met minder schuldgevoel.	a. bevestigd, $p < .001$
b. bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.3)
8. Rokers met meer negatieve subjectieve competentie (a) vertonen meer complexe defensies, (b) hebben meer toename van schuldgevoel ten gevolge van deelname aan het onderzoek, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie.	a. bevestigd, $p < .001$
b. geen steun
(zie 5.5.3)
9. Rokers met meer schuldgevoel (a) vertonen meer complexe defensies, (b) hebben meer toename van schuldgevoel ten gevolge van deelname aan het onderzoek, dan rokers met minder schuldgevoel.	a. bevestigd, $p < .001$
b. steun, $p < .01$
(zie 5.5.3)
10. Rokers met meer negatieve subjectieve competentie hebben (a) minder primitieve defensies, (b) minder waardering van het roken, dan rokers met minder negatieve subjectieve competentie.	a. geen steun
b. bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.3)
11. Rokers met meer schuldgevoel hebben (a) minder primitieve defensies, (b) minder waardering van het roken, dan rokers met minder schuldgevoel.	a. geen steun
b. bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.3)

12. Rokers, die minder roken, hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die meer roken.	bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.4)
13. Rokers met een positievere gezondheidsoriëntatie hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers met een minder positieve gezondheidsoriëntatie.	geen steun
(zie 5.5.4)
14. Rokers, die meer de mening toegedaan zijn, dat hun partner het zou waarderen dat zij stoppen, hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die deze mening minder toegedaan zijn.	bevestigd, $p < .001$
(zie 5.5.4)
15. Het plan om te stoppen zal sterker zijn bij rokers, waarvan de partner niet rookt, dan bij rokers, waarvan de partner rookt.	geen steun
(zie 5.5.4)
16. Rokers, die zich minder ergeren aan de anti-reclame tegen het roken, hebben sterker het plan om te stoppen, dan rokers die zich meer ergeren aan de anti-reclame.	geen steun
(zie 5.5.4)
17. Vergeleken met rokers, bij wie een te zwak schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie I) en met rokers bij wie een te sterk schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie III), vertonen rokers, bij wie een midden-sterkte van schuldgevoel geïnduceerd wordt (conditie II):
(a) meer wijziging van de opinie
(b) meer versterking van het plan om te stoppen
(c) meer toename van schuldgevoel
(d) meer complexe defensies
(e) minder primitieve defensies
(f) minder waardering van het roken. | geen steun; wel enige aanwijzing in secundaire analyse

(zie 5.5.6) |
| 18. Rokers met laag en rokers met hoog schuldgevoel over het roken zijn minder dan rokers met middensterk schuldgevoel over het roken ontvankelijk voor gradaties van geïnduceerd schuldgevoel. Bij rokers met middensterk schuldgevoel zal derhalve een grotere differentiatie ten gevolge van de experimentele condities gevonden worden, dan bij rokers met laag en hoog schuldgevoel, op de afhankelijke variabelen:
(a) wijziging van de opinie
(b) versterking van het plan om te stoppen
(c) toename van schuldgevoel
(d) complexe defensies
(e) primitieve defensies
(f) waardering van het roken. | a t/m e geen steun;
ad f: steun, $p < .01$;
wel aanwijzing in secundaire analyse
(zie 5.5.6) |

5.6. Nabeschuiving

Aan het begin van hoofdstuk 5 werd gewezen op de wetenschappelijke relevantie en de maatschappelijke relevantie van het onderzoek naar schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie bij sigarettenrokers. Na de gedetailleerde rapportage van de operationalisatie en de resultaten van het onderzoek vatten we tot slot de bevindingen vanuit deze gezichtspunten samen.

5.6.1 Wetenschappelijke relevantie

Het onderzoek wordt beschouwd als een kritisch onderzoek voor toetsing van theoretische gedachten die ontwikkeld werden in hoofdstuk 2 over schuldgevoel en in hoofdstuk 4 over subjectieve competentie. *Schuldgevoel* wordt in de gedragswetenschappen veelal eenzijdig bestudeerd. De aandacht gaat vooral uit naar de destructieve werking van neurotische schuldgevoelens. Een mogelijk constructieve functie van schuldgevoelens komt daarbij in het gedrang. Toch zijn er aanwijzingen dat schuldgevoelens een constructieve functie kunnen hebben. Het onderzoek werd vooral ingegeven door de behoefte, deze constructieve functie van schuldgevoelens nader te bestuderen. Een eerste stap daartoe was het ontwikkelen van een schaal voor het meten van schuldgevoel.

Het lijkt aannemelijk dat schuldgevoelens zich zullen voordoen, wanneer mensen het gevoel hebben, dat zij falen in het realiseren van doelen, die voor hen als persoon belangrijk zijn en die hun waarde als persoon betreffen. Het begrip subjectieve competentie werd gekozen om dit aspect nader te onderzoeken. Competentie verwijst volgens de ook door Bowerman geciteerde White naar het vermogen van het organisme om zichzelf te handhaven en te ontplooiën. Wanneer mensen het gevoel hebben, dat zij door eigen handelen hun waarde als persoon schade toebrengen, zullen zij over dat eigen handelen negatief oordelen. We spreken in dit geval van *negatieve subjectieve competentie*, daarmee aangevend dat het individu de schade ten gevolge van de handelwijze aan zichzelf toeschrijft.

Teneinde na te gaan in welke zin schuldgevoelens en negatieve subjectieve competentie een *constructieve functie* hebben, werden gradaties van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie gerelateerd aan factoren, die beschouwd moeten worden als begunstigend of belemmerend voor gedragsverandering. De theorie werd toegepast op het regelmatig roken van sigaretten. De bevindingen van het onderzoek wijzen erop, dat schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie nauw met elkaar samenhangen; zozeer, dat we kunnen spreken van een overwegend belevingsaspect en een overwegend cognitief aspect van wat we genoemd hebben "schuldige schade aan zichzelf". Daarbij blijkt eveneens, dat er inderdaad aanwijzingen zijn voor een in de theorie voorspelde constructieve functie van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie voor gedragsverandering.

In het onderzoek werden naast schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie ook andere (sociaal)psychologische concepten ingebracht. De bevindingen dienaangaande kunnen als volgt worden samengevat.

1. Schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie gelden als *intermediërende variabelen*. Zij worden verklaard door persoonlijkheidskenmerken en

door een attributie-stijl van aangeleerde hulpeloosheid, welke weinig verklaring bieden voor effecten, die door schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie verklaard worden. Hierbij doet zich een opvallend verschijnsel voor. Lage zelfwaardering, hoge angst en indicaties voor aangeleerde hulpeloosheid verwijzen blijkens de bevindingen van ons onderzoek naar een sterkere mate van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Dit stemt overeen met de gangbare literatuur over zelfwaardering, angst en aangeleerde hulpeloosheid. Maar terwijl in ons onderzoek schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie gunstige precondities voor gedragsverandering blijken te zijn, is de algemene aanname in de literatuur, dat met name aangeleerde hulpeloosheid een ongunstig uitgangspunt vormt voor effectief handelen. In dit kader werd gewezen op de kritiek van Rothbaum e.a. (1982) ten aanzien van de literatuur over controleerbaarheid. Controle wordt volgens Rothbaum e.a. eenzijdig geïnterpreteerd als het vermogen om de omgeving aan zichzelf aan te passen. Rothbaum e.a. kiezen daarvoor de benaming "primary control", in betekenis verwant aan Piaget's assimilatie. Daarnaast spreken zij van "secondary control", in betekenis verwant met Piaget's accommodatie. Verwarring treedt op, wanneer datgene wat hier "secondary control" wordt genoemd, niet onder de noemer "control" wordt gevat. De schijnbare tegenstrijdigheid dat aangeleerde hulpeloosheid (ongunstig voor verandering) samengaat met schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie (gunstig voor verandering) geldt alleen wanneer aangeleerde hulpeloosheid uitsluitend wordt opgevat in termen van "primary control". Wanneer echter "secondary control" tevens wordt opgevat als een effectieve wijze van controle, en aangeleerde hulpeloosheid ook wordt opgevat in termen van "secondary control", is het mogelijk dat een bepaalde vorm van aangeleerde hulpeloosheid een gunstige preconditie kan zijn voor gedragsverandering. Welke precieze mechanismen hierbij een rol spelen, laten we buiten beschouwing.

2. Het onderzoek werd uitgevoerd op zodanige wijze, dat een meting van daadwerkelijke gedragsverandering en van vaardigheden, die voor gedragsverandering vereist zijn, niet kon worden gerealiseerd. Nu is roken een hardnekkige gewoonte. Zij, die de gewoonte hebben, laten deze niet gauw los, en zij, die de gewoonte loslaten, volharden daar niet altijd in. Aangezien in het onderzoek geen gedragsverandering gemeten kon worden, moesten we ons beperken tot *factoren die verandering bevorderen of belemmeren*.

Met verwijzing naar het Fishbein-model van gedragsvoorspelling werd de *intentie om te stoppen* opgevat als een belangrijke indicatie voor gedragsverandering. Fishbein verbindt echter een moeilijk bruikbare voorwaarde aan de voorspellende kracht van intenties. "Since intentions can change over time, it is important to measure the intention as close as possible to

the behavioral observation in order to obtain an accurate prediction” (Ajzen en Fishbein, 1980, p.47). Ongetwijfeld is een intentie, gemeten vlak vóór de gedragsobservatie, een betere voorspeller dan een intentie aangaande gedrag op een onbepaald tijdstip. Maar de laatstgenoemde intenties zijn talrijk en kunnen relevant zijn. Over de waarde van dergelijke intenties werd gezegd: hun aanwezigheid is een betere preconditionie voor verandering van gedrag dan het ontbreken ervan.

Daarnaast biedt de subjectieve competentie theorie een instrument, dat een belangrijke aanvulling geeft voor wat in het Fishbein-model ontbreekt, namelijk de differentiatie tussen *primitieve en complexe defensies*. Volgens de subjectieve competentie theorie moeten primitieve defensies worden opgevat als een belemmering van gedragsverandering, aangezien zij erop wijzen dat het individu zich afsluit voor beïnvloeding. Complexe defensies daarentegen zijn bevorderlijk voor gedragsverandering. Het is een belangrijke bevestiging van de subjectieve competentie theorie, dat door factoranalyse van de 21 defensieve uitspraken twee factoren aan het licht kwamen, die juist deze aan elkaar tegengestelde soorten defensies weergeven. De resultaten van het onderzoek geven aan, dat rokers met meer schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie minder gekenmerkt worden door primitieve defensies en meer door complexe defensies. Dat betekent, dat zij minder gesloten en meer ontvankelijk zijn voor beïnvloeding, die gericht is op gedragsverandering.

3. Tijdens het onderzoek werd bij de proefpersonen *schuldgevoel geïnduceerd* in drie gradaties. De conditie die getypeerd werd als *“verontschuldiging”*, wordt geacht te zwak te zijn om schuldgevoel te induceren. De conditie, die getypeerd werd als *“verwerping”*, wordt geacht te sterk te zijn om schuldgevoel te induceren. De conditie, die getypeerd werd als *“persoonlijke verantwoordelijkheid”*, en die de middensterkte aangeeft, wordt geacht de beste conditie te zijn voor beïnvloeding door inductie van schuldgevoel. Naar het oordeel van een jury was het verschil tussen de twee laatstgenoemde condities onvoldoende scherp, wel echter het verschil tussen de twee laatstgenoemde condities en de eerstgenoemde.

Optimaliteit wordt echter niet uitsluitend bepaald door de sterkte van de stimulus. Optimaliteit wordt mede bepaald door de mate van ontvankelijkheid van de persoon bij wie de inductie van schuldgevoel plaatsvindt. Aan de bevindingen kunnen aanwijzingen ontleend worden, dat matig schuldgevoeligen het meest ontvankelijk lijken voor gedragsbeïnvloeding op basis van schuldgevoel. Het lijkt belangrijk, deze bevinding nader te toetsen in verder onderzoek.

5.6.2. Maatschappelijke relevantie

Aan het begin van hoofdstuk 5 werd verwezen naar de door Leventhal en Cleary (1980) gesignaleerde behoefte om voor het stoppen met roken nieuwe benaderingswijzen op te sporen, die emotionele structuren betreffen. De vraag kan gesteld worden, in hoeverre de bevindingen van ons onderzoek nieuw licht kunnen werpen op de problematiek van het (stoppen met) roken. In hoeverre kunnen rokers, die willen stoppen, aan de gerapporteerde bevindingen nieuwe impulsen ontleen? In hoeverre kunnen zij, die het roken van anderen een halt trachten toe te roepen, nieuwe argumenten of strategieën ontdekken?

Onder de in het onderzoek opgenomen variabelen, die de intentie om te stoppen met roken verklaren, zijn er drie, die een bijzondere plaats innemen: de sterkste verklarende kracht is gelegen in "schuldige schade aan zichzelf", bestaande uit de componenten schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Daarnaast is een belangrijke verklaring gelegen in "support", dat wil zeggen de mate waarin men de mening toegedaan is, dat de partner het stoppen zou waarderen. En tenslotte blijkt een krachtige contra-indicatie voor stoppen gelegen te zijn in de hoeveelheid sigaretten die men rookt (zie figuur 5.4, de resultaten van de pad-analyse). De beste preconditionie voor het stoppen wordt dan gevormd door een grotere mate van "schuldige schade aan zichzelf", een krachtiger support voor het stoppen, en minder zwaar roken.

Kunnen we op grond van deze bevindingen stellen, dat een nieuwe benaderingswijze om rokers te doen stoppen met roken hierin bestaat, dat krachtige sociale referenten — met name de partner — bij de rokers het schuldgevoel en de negatieve subjectieve competentie aangaande het roken moeten versterken? Zonder nadere nuancering kan dit niet als een algemeen advies gelden. Het is wel duidelijk, dat een verontschuldigende benadering niet bevorderlijk is voor het stoppen. Een harde, verwerpende benadering daarentegen, zal eveneens niet tot het gewenste effect leiden, maar kan in voorkomende gevallen leiden tot "reactance" (Brehm, 1972) of ook tot isolement in gevallen van "compliance" (Kelman, 1958) — bij voorbeeld "stiekum roken" wanneer de beoordelende ander niet aanwezig is. Hoe wordt dan het beoogde effect bereikt door inductie van schuldgevoel of van negatieve subjectieve competentie?

Wat betreft de *stimulus* of boodschap zal het beste effect bereikt worden door bewustmaking van de eigen verantwoordelijkheid. Het succes van deze methode is echter mede afhankelijk van de ontvanger van de boodschap. Wat betreft de *ontvanger* van de boodschap zal het beoogde effect het best bereikt worden bij rokers met een middensterk schuldgevoel. Uit de literatuur is bekend dat overgevoeligheid voor schuld een ongunstig uitgangspunt is voor gedragsverandering. De bevindingen van ons onderzoek geven aan dat ongevoeligheid

voor schuld eveneens een ongunstig uitgangspunt vormt. Bij rokers die zich te zeer schuldig voelen, kan een niet al te zware prikkel reeds effectief zijn. Bij rokers die ongevoelig zijn voor schuld, is een harde boodschap geïndiceerd. Naast de sterkte van de boodschap en de mate van ontvankelijkheid, zal tenslotte de persoon die schuldgevoel *induceert*, volgens de theorie van overreding en sociale beïnvloeding, onder meer geloofwaardig dienen te zijn, deskundig, sympathiek en voldoende machtig (zie Hovland e.a., 1953; zie ook Bandura en Walters, 1973).

De mate waarin een inductie van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie het stoppen met roken bevordert, is een functie van (1) de sterkte van de boodschap, (2) de mate van reeds aanwezig schuldgevoel bij de roker, en (3) kwaliteiten van de persoon of instantie die het schuldgevoel of de negatieve subjectieve competentie induceert.

Een belangrijke bevinding van het onderzoek betreft het onderscheid tussen complexe en primitieve defensies. Complexe defensies zijn beïnvloedbaar, primitieve defensies zijn niet voor rechtstreekse beïnvloeding vatbaar. Primitieve defensies impliceren ontkenning of verdringing, in de vakliteratuur getypeerd als "denial" en "stopping thinking". Primitieve defensies gaan gepaard met ongevoeligheid voor schuld. Wanneer men wil bereiken, dat rokers met roken stoppen, lijkt een effectieve bestrijding of ontmanteling van primitieve defensies niet eenvoudig realiseerbaar. Tegenover primitieve defensies bij rokers zouden zij, die willen dat er niet gerookt wordt, het best op vriendelijke doch duidelijke wijze te kennen kunnen geven, dat er niet gerookt hoort te worden, minstens niet in het bijzijn van anderen die het niet willen. Het argument moet dan niet zijn, dat het voor de roker ongezond is, maar dat het voor de niet-roker onaanvaardbaar is.

Tegenover complexe defensies kunnen daarentegen argumenten gehanteerd worden. In dit kader kunnen we de vraag stellen, wat het effect is van een reclame, waarin "een groot aantal rokers" min of meer klagerig vraagt of het niet wat minder kan. Een klagerige toon is volgens Horney (1970) niet geschikt om constructieve schuldgevoelens op te roepen die tot gedragsverandering leiden. Een klagerige toon, zegt Horney met een voor ons onderwerp toepasselijke beeldspraak, leidt tot neurotische schuldgevoelens, die een "rookgordijn leggen".

Ten aanzien van argumenten, waarvoor complexe defensies ontvankelijk zijn, vinden we in ons onderzoek misschien nog een interessante aanwijzing. De argumenten tegen het roken betreffen veelal de gezondheid, op korte of lange termijn. Een opvallend gegeven zagen we in figuur 5.3, waar de positieve en negatieve implicaties, die het roken heeft, naast elkaar staan. Rokers zijn

blijkbaar overtuigd van de negatieve implicaties die het roken heeft voor de gezondheid. De gemiddelde score van 3.765 op een 5 puntsschaal zou men zo kunnen opvatten, dat er niet veel "rek" zit in de mogelijkheden om die score van negatiefheid nog te vergroten. Die rek en ruimte is wel aanwezig bij de scores op de negatieve implicaties van het roken voor de eigenwaarde en voor sociale contacten, respectievelijk gemiddeld 2.201 en 1.657.

Een nieuwe benaderingswijze voor het stoppen met roken — de door Leventhal en Cleary gesignaleerde behoefte — zou daarom eerder dienen te liggen op het waarde-gebied van eigenwaarde en/of van sociale contacten; dit laatste juist ook vanwege de hinder, die het roken bij vele niet-rokers oproept. Uit het gerapporteerde onderzoek blijkt, dat rokers ontvankelijk zijn voor schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie, ook ten aanzien van deze waarde-gebieden. Zij zijn daarvoor ontvankelijk in verschillende gradaties, en naar het zich laat aanzien is een middensterkte van schuldgevoel de meest geschikte preconditionie voor gedragsverandering. Het nader ontwikkelen van adequate strategieën en methoden tot het induceren van schuldgevoel — in het gerapporteerde onderzoek geen thema van aandacht — verdient derhalve aanbeveling.

In hoofdstuk 7 zullen we nader ingaan op de vraag, in hoeverre de bevindingen aangaande gradaties van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie bij rokers over het roken gegeneraliseerd zouden kunnen worden tot uitspraken over het effect van gradaties van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie op andere gedragingen. Eerst wordt echter in hoofdstuk 6 nog een tweede operationalisatie gerapporteerd van de theorie, eveneens op het waarde-gebied van de gezondheid, namelijk: negatieve subjectieve competentie ten aanzien van overmatig eetgedrag.

HOOFDSTUK 6

ONDERZOEK NAAR NEGATIEVE SUBJECTIEVE COMPETENTIE AANGAANDE OVERMATIG EETGEDRAG

6.1. Psychologische determinanten van overmatig eetgedrag

6.1.1. Onderzoek naar overgewicht

Bij de bestudering van de oorzaken naar overgewicht of obesitas wordt uitgegaan van de gedachte, dat overgewicht in belangrijke mate het gevolg is van overmatig eten. Naast strikt medische en fysiologische verklaringen wordt tevens onderzocht, in hoeverre ook het psychologisch functioneren een verklaring kan bieden. In het project "Onderzoek naar Overgewicht" (ONNO) bij de vakgroep Humane Voeding van de Landbouwhogeschool worden in dit verband een drietal eetpatronen onderzocht, waarbij psychologische processen een verklaring kunnen bieden voor het optreden van overgewicht. Elk van deze eetpatronen wordt beschouwd als riskant eetgedrag, dat tot overgewicht kan leiden. De reden waarom, en de mate waarin individuen blootstaan aan de geneigdheid tot overmatig eetgedrag, wordt bij elk van de eetpatronen op andere theoretische gronden ingevuld. De drie eetpatronen met de bijbehorende theoretische overwegingen en empirische bevindingen worden uitvoerig beschreven door Van Strien (1986). (zie ook Van Strien e.a., 1984; Van Strien e.a., ter perse).

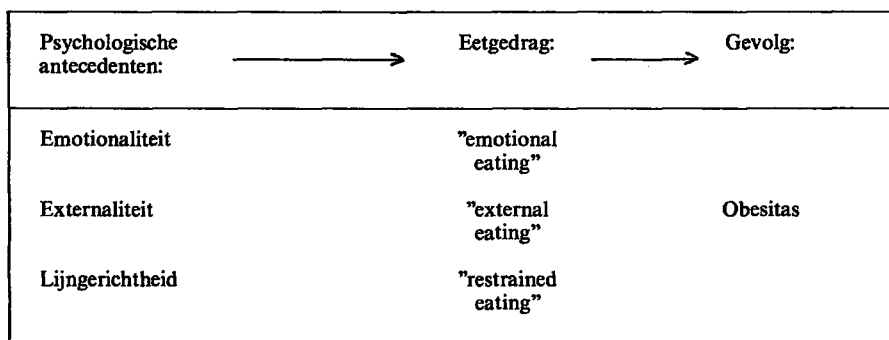
De zogenaamde "psychodynamische theorie" verklaart overmatig eetgedrag vooral vanuit het eetpatroon dat wordt aangeduid als "*emotional eating*", waarbij de reden van overmatig eetgedrag vooral wordt gezocht in enigerlei onbewust intrapsychisch conflict, dat mensen tot overmatig eten uitlokt.

De zogenaamde "Externality theory" verklaart overmatig eetgedrag vooral uit verschillen in de mate van ontvankelijkheid voor externe (vooral smaak- en geur-)prikkelers die het individu verleiden tot "*external eating*": overmatig toegeven aan het eten dat zo lekker ruikt of er zo heerlijk uitziet.

De "Restrained Eating theory" verklaart overmatig eetgedrag vooral uit een paradoxaal lijkende consequentie van "*restrained eating*" of lijngericht dieetgedrag. Uitgaande van een veronderstelde homeostase zou er een optimaal

natuurlijk lichaamsgewicht bestaan. Wanneer het lichaamsgewicht beneden dit natuurlijke optimum komt, treedt een mechanisme in werking om de natuurlijke balans te herstellen. Afname van gewicht is het gevolg van bewuste beperking en zelfcontrole. Wanneer het individu door dieet-gedrag onder het "natuurlijke" gewicht komt, en condities zich voordoen die zelfcontrole desinhiberen, kan een tegenregulatie optreden met overmatig eetgedrag als gevolg.

Overmatig eetgedrag wordt beschouwd als een belangrijke determinant van obesitas. In de genoemde theorieën wordt overmatig eetgedrag verklaard vanuit psychologische kenmerken van het individu, respectievelijk emotionaliteit, externaliteit en het reactie-patroon bij lijngerichtheid, dat gestuurd wordt door de veronderstelde homeostase. Teruggebracht tot essentialia, kan het verklaringmodel van deze theorieën schematisch worden weergegeven als in figuur 6.1.

Figuur 6.1. Vereenvoudigd verklaringmodel van obesitas volgens de beschreven theorieën.

Het onderzoek van Van Strien was erop gericht, dit verklaringmodel te toetsen, met daarbij als belangrijke vraag, of er een hiërarchie van verklarende kracht kan worden opgesteld voor de drie psychologische antecedenten. Ongeacht de bevindingen van het onderzoek van Van Strien omtrent de hiërarchie van verklarende kracht, kan daarnaast de vraag gesteld worden, in hoeverre mensen de betreffende gedragingen — en overmatig eetgedrag als zodanig — als ongunstig beschouwen. In de mate waarin zij het gedrag als ongunstig beschouwen, en zij zichzelf ervaren als de actor aan wie het gedrag moet worden toegeschreven, beschouwen zij *zichzelf als verantwoordelijk* voor de ongunstige gevolgen van overmatig eetgedrag.

Dit is een belangrijke vraag. Overmatig eetgedrag wordt, evenals roken,

alcoholisme en druggebruik, getypeerd als verslavingsgedrag. "Eetverslaving" is de titel van de handleiding van Verkuil (1984), die in Nederland de specifieke benaderingswijze introduceerde van Orbach (1978) voor met name obese vrouwen. Bij verslavingsgedrag geldt dat de persoon op irrationele gronden niet competent is om het problematisch gedrag onder controle te krijgen of te houden. De moeite en de grote financiële bedragen, die geïnvesteerd worden om verslavingen te bestrijden, rechtvaardigen alleszins de pogingen om nader inzicht te verwerven in vragen omtrent verslaving in het algemeen, en van eetverslaving in het bijzonder.

Eetproblemen zijn niet alleen een medische of lichamelijke aangelegenheid. Het januari-nummer 1984 van het tijdschrift "Psychologie" handelt onder meer over psychologische aspecten bij eetproblemen, zowel bij overgewicht (Van Strien e.a., 1984) als bij magerzucht (De Raad, 1984). En niet alleen is het om psychologische redenen moeilijk voor té dikke mensen om af te slanken, en voor té magere mensen om in lichaamsgewicht toe te nemen. Het probleem ligt nog dieper. Er kunnen krachtige psychologische mechanismen werkzaam zijn, waardoor het voor mensen bemoeilijkt wordt om het probleem zelf te erkennen of te onderkennen. Het probleem is dan niet (of niet alleen) dat het individu misschien onvoldoende competent zou zijn om een ongezond leef- of eetpatroon te veranderen. Het probleem is (tevens), dat het individu door een psychologische manoeuvre het problematisch karakter van het betreffende leefpatroon kan wegduwen of ontwijken, en er op die manier minder last van heeft of lijkt te hebben. Voorlichters, adviseurs, helpers of therapeuten die een dergelijke psychologische manoeuvre niet onderkennen, zien hun advies of hulp om voor hen onverklaarbare redenen falen.

In de periode waarin Van Strien het boven genoemde onderzoek verrichtte werd ook het onderzoek naar subjectieve competentie verricht, dat hiervoor beschreven werd in hoofdstuk 5. In gezamenlijke discussies leek het mogelijk om ook de door Van Strien onderzochte eetpatronen op te vatten als "acties" in attributie-sequenties, waarmee gradaties van negatieve subjectieve competentie gemeten kunnen worden, zoals beschreven in hoofdstuk 4. Enerzijds kan hierdoor een tweede toetsing van de subjectieve competentie theorie gerealiseerd worden, naast het onderzoek bij sigarettenrokers, dat beschreven werd in hoofdstuk 5.

Anderzijds kan op deze wijze de subjectieve competentie theorie een bijdrage leveren aan het onderzoek naar overgewicht. Gradaties van negatieve subjectieve competentie kunnen immers beschouwd worden — zoals reeds aangegeven werd in de voorgaande hoofdstukken — als voorspellers van de mate van bereidheid om gedrag te veranderen, alsmede voor vormen van defensiviteit die gedragsverandering kunnen bevorderen of belemmeren.

6.1.2. Schuld en subjectieve competentie

Het valt niet te betwijfelen, dat ook schuldgevoel en gevoelens van negatieve subjectieve competentie kunnen bijdragen tot de verklaring voor overmatig eetgedrag. In hoofdstuk 2 werd gewezen op de dominante aandacht die in de psychologie uitgaat naar de negatieve en destructieve invloed van schuldgevoelens. In hoofdstuk 4 werd aangegeven dat incompetentie en negatieve subjectieve competentie eveneens weinig aandacht kregen in de psychologie. De anti-dieet handleiding voor eetverslaafden van Orbach (1978) werkt de negatieve invloed van schuld en incompetentie uit, in haar verklaring van overmatig eetgedrag bij vrouwen. Op de omslag van het boek wordt aangegeven, dat het boek "in de eerste plaats bedoeld is voor vrouwen, die aan de slag willen om voortaan zonder schuldgevoelens plezierig te eten, en zonder op dieet te gaan te willen vermageren". De benadering, die door de auteur als een psychoanalytische en feministische benadering wordt getypeerd, gaat ervan uit, "dat dik-zijn een symbolische afwijzing inhoudt van de beperkte rol van de vrouw, een methode die veel vrouwen bezigen in hun benarde pogingen om een eigen zelfstandig leven te leiden binnen de grenzen van hun maatschappelijke functie" (o.c., p. 25). In een van de uitgewerkte case-beschrijvingen wordt helder samengevat: "In Barbara's geval had haar dikheid twee duidelijke, alhoewel enigszins tegenstrijdige functies. Eerstens voorzag het dik-zijn in een manier om haar competentie t.o.v. haar werk tot uitdrukking te brengen, en in de tweede plaats gaf ze haar overmatige gewicht de schuld van eventuele mislukkingen in werk- en liefdessituaties" (o.c., p. 45).

De benadering van Orbach is een duidelijk voorbeeld van de overtuiging dat schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie een destructieve functie hebben voor obese vrouwen. Volgens de gedachtengang die eerder ontwikkeld werd in de hoofdstukken 2 en 4, is het echter ook mogelijk om aan schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie een constructieve functie toe te kennen. In hoofdstuk 5 werd deze theorie getoetst voor de situatie van sigarettenrokers. In dit hoofdstuk wordt dezelfde theorie getoetst voor overmatig eetgedrag. Voorafgaand aan de beschrijving van het onderzoek, is het van belang om eerst te wijzen op enkele belangrijke verschillen in de beide onderzoeken.

1. In het onderzoek bij sigarettenrokers werd de toegepaste schaal voor het meten van schuldgevoel gebruikt. In het onderzoek naar overmatig eetgedrag werd de *algemene schuldgevoeligheidslijst* gebruikt. Dit is een belangrijk verschil. Met de algemene schuldgevoeligheidslijst wordt niet vastgesteld of mensen zich schuldig voelen over een bepaald gedrag — de vraag die bij Orbach diërende variabele, samen met negatieve subjectieve competentie — hetgeen het algemeen schuldig voelen. Deze andere vraagstelling heeft tot gevolg, dat schuldgevoeligheid in het onderzoeksmodel niet wordt opgevat als interme-

diërende variabele, samen met negatieve subjectieve competentie — hetgeen het geval was met schuldgevoel over het roken in hoofdstuk 5 — doch als een persoonlijkheidskenmerk, dat evenals angst en zelfwaardering wordt beschouwd als antecedente conditie voor negatieve subjectieve competentie (zie hierna 6.3.2).

2. Zoals reeds eerder opgemerkt werd, is overmatig eetgedrag geen dichotome variabele zoals dat het geval is bij roken, doch een continue variabele. In het onderzoek over roken waren een aantal uitspraken zodanig geformuleerd, dat zij niet of nauwelijks als zinvolle uitspraken konden worden voorgelegd aan niet-rokers. Overmatig eetgedrag daarentegen is een gedraging die mensen — obesen zowel als niet-obesen — in meerdere of mindere mate kunnen vertonen. De uitspraken in het onderzoek worden zodanig geformuleerd, dat zij voorgelegd kunnen worden aan obesen en niet-obesen. Daardoor is het mogelijk om ook het al dan niet obese zijn op te nemen als populatie-kenmerk.

3. In het onderzoek over rookgedrag vond een manipulatieve inductie van schuldgevoel plaats. In het onderzoek aangaande overmatig eetgedrag vond een dergelijke *inductie* van schuldgevoel *niet* plaats. Enerzijds was het niet gewenst om in dit onderzoek schuldgevoel op te roepen. Het feit dat obesen zich in storende zin vaak schuldig voelen, zoals terecht door Orbach wordt geïllustreerd, maakt het ongewenst om het schuldgevoel van de proefpersonen — onder wie zich obesen bevonden — te manipuleren. Anderzijds is een manipulatie van schuldgevoel ook niet functioneel in het onderzoeksmodel. In het onderzoek werd immers niet het schuldgevoel over het eetgedrag gemeten, doch schuldgevoeligheid in algemene zin. Algemene schuldgevoeligheid dient te worden gezien als een zogenaamde "trait"-variabele, die relatief weinig beïnvloed wordt door situationele of momentane toestanden zoals de deelname aan het onderzoek.

6.2. Operationalisatie van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag

6.2.1. Actie, effect en affect als elementen van een attributie-sequentie

De structuur van de attributie-sequentie

De specifieke wijze, waarop uitspraken aangaande subjectieve competentie geanalyseerd worden volgens de subjectieve competentie theorie, werd uiteengezet in hoofdstuk 4. In de actie-attributie wordt een actie toegeschreven aan een actor. In het onderhavige onderzoek is het oordelend subject zelf actor van de betreffende actie: de uitspraken gaan over acties en niet-acties van de proefpersonen. In de effect-attributie wordt het al dan niet zich voordoen van een

effect toegeschreven aan de actie of niet-actie. In de affect-attributie wordt een emotionele implicatie toegeschreven aan het al dan niet zich voordoen van het effect. De score voor subjectieve competentie wordt berekend vanuit de scores van een achttal uitspraken, die elk één van de structuren van de attributie-sequentie weergeven (zie tabel 4.1).

Negatieve subjectieve competentie geeft aan in welke mate het oordelend individu van mening is, dat de ongunstige einduitkomst van de acht uitspraken wordt toegeschreven aan het oordelend individu als zijnde de actor. In het onderhavige onderzoek waren de navolgende overwegingen leidraad voor de formulering van de uitspraken.

Drie acties van overmatig eetgedrag

Aansluitend bij het in gang zijnde ONNO-onderzoek werden de drie eerder genoemde eetpatronen gekozen als acties in de te construeren attributie-sequenties. In overleg met Van Strien van het ONNO-project, werd voor ieder eetpatroon een representatief item uitgezocht, dat op twee wijzen geformuleerd kan worden: als positief bij actie en als negatief bij niet-actie. Als representatief voor de actie "*emotional eating*" wordt gezien: "iets extra's eten omdat je je gespannen voelt". En als representatief voor de niet-actie: "niet extra eten wanneer je je gespannen voelt".

Als representatief voor de actie "*external eating*" wordt gezien: "toegeven aan de verleiding om iets extra's te eten dat zo heerlijk ruikt of er zo lekker uitziet". En als representatief voor de niet-actie: "de verleiding weerstaan om iets extra's te eten, dat zo heerlijk ruikt of er zo lekker uitziet".

Als representatief voor de actie "*restrained eating*" wordt gezien: "Steeds opletten hoeveel en wat je eet". En als representatief voor de niet-actie: "niet opletten hoeveel en wat je eet".

Drie effecten van overmatig eetgedrag

Als effecten van overmatig eetgedrag werd gekozen voor dezelfde effecten als in het eerder beschreven onderzoek bij sigarettenrokers: gezondheid, zelfwaardering en sociale contacten.

Overmatig eetgedrag kan tot overgewicht leiden, en overgewicht vormt een ernstige bedreiging van de *gezondheid*. De gezondheidsrisico's van overgewicht zijn veelvuldig onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. De overheidsvoorlichting aangaande gezonde voeding heeft ertoe geleid, dat tegenwoordig algemeen bekend is, dat overgewicht leidt tot vermoeidheid en lusteloosheid, terwijl ook het gevaar van hypertensie en van hart- en vaatziekten ten gevolge van overgewicht bekend is.

De implicaties van overgewicht — en daarmee ook van overmatig eetgedrag — voor *eigenwaarde* zijn eveneens duidelijk. Bij de eerder geciteerde Orbach (1978) komt het beschamende van dik-zijn veelvuldig ter sprake. "Met lichte walging aan je eigen lichaam denken" (o.c., p. 14). "Dik-zijn betekent je schamen dat je bestaat" (o.c., p. 38).

Daarnaast kan overmatig eetgedrag ook implicaties hebben voor *sociale contacten*. Goede sociale contacten worden vaak onderstreept met gezellig eten en drinken, waarbij dieet-voorschriften al snel vergeten worden. Maar ook ten aanzien van sociale contacten heeft overgewicht negatieve implicaties. "Dik-zijn betekent jezelf en je vrienden voortdurend in verlegenheid brengen. Dik-zijn betekent uitgesloten worden van het hedendaagse leven en van rekreatieve bezigheden" (Orbach, 1978, p. 38).

Affect-attributie

Om te komen tot eenduidige uitspraken, worden de drie effecten (gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten) zodanig geformuleerd, dat aangenomen mag worden, dat de meeste mensen een dergelijk effect emotioneel eenduidig positief of eenduidig negatief opvatten.

Zo is bij de uitspraken over *gezondheid* de aanname, dat gezondheid positief wordt gewaardeerd, evenals het voorkómen van ongezondheid; daarentegen zal ongezondheid, of het belemmeren van gezondheid negatief gewaardeerd worden.

Bij de uitspraken over *eigenwaarde* is de aanname, dat het gevoel van eigenwaarde positief is, evenals het voorkómen dat je je waardeloos zou voelen. Negatief gewaardeerd wordt het gevoel van waardeloosheid, of ook het belemmeren van een gevoel van eigenwaarde.

Bij de uitspraken over *sociale contacten* is de aanname, dat goede sociale contacten met vrienden positief gewaardeerd worden, evenals het voorkómen dat vrienden je zouden afwijzen. Negatief gewaardeerd wordt het afgewezen worden door vrienden, of het belemmeren van goede contacten.

6.2.2. Attributie-sequenties voor het meten van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag

Voor het meten van negatieve subjectieve competentie aangaande één bepaald effect van één bepaalde actie, worden acht uitspraken geformuleerd volgens het schema van figuur 4.1. In het onderhavige onderzoek wordt uitgegaan van drie effecten — gezondheid, eigenwaarde, sociale contacten — bij elk van de drie eetgedragingen of acties — "emotional eating", "external eating", "restrained eating". Zodoende worden $3 \times 3 \times 8 = 72$ uitspraken geformuleerd. Uitgaande van de positieve en negatieve waarden van de deel-attributies, en de daaruit resulterende waarden van de attributie-sequenties, worden de implicaties van "emotional eating" voor *gezondheid* geformuleerd in de acht uitspraken, die schematisch zijn weergegeven in tabel 6.1. De volledige tekst van de uitspraken wordt gegeven in bijlage 11.

	waarde van		waarde van		waarde van		waarde van
	actie-attributie		effect-attributie		affect-attributie		attributie-sequentie
	het <i>gedrag</i> of het <i>niet-gedrag</i> wordt toegeschreven aan de <i>actor</i>		het <i>effect</i> of het <i>niet-effect</i> wordt toegeschreven aan de <i>actie</i>		<i>affectieve</i> kwaliteit van het <i>effect</i>		
1.	emotional eating	(+)	bewerkt	(+)	gezond	(+)	+
2.	emotional eating	(+)	voorkomt	(-)	ongezond	(-)	
3.	niet-emotional eating	(-)	bewerkt	(+)	ongezond	(-)	
4.	niet-emotional eating	(-)	voorkomt	(-)	gezond	(+)	
5.	emotional eating	(+)	bewerkt	(+)	ongezond	(-)	-
6.	emotional eating	(+)	voorkomt	(-)	gezond	(+)	
7.	niet-emotional eating	(-)	bewerkt	(+)	gezond	(+)	
8.	niet-emotional eating	(-)	voorkomt	(-)	ongezond	(-)	

Tabel 6.1. Schematische weergave van de waarden van deel-attributies en van attributie-sequenties van positieve en negatieve subjectieve competentie betreffende de actie "emotional eating" en het effect "gezondheid".

Mutatis mutandis zijn voorts acht uitspraken opgenomen aangaande implicaties van "emotional eating" voor eigenwaarde en voor sociale contacten. Daarnaast zijn er 24 uitspraken aangaande de implicaties van "external eating" en tenslotte 24 uitspraken aangaande de implicaties van "restrained eating". Wat deze laatste uitspraken betreft, wordt niet uitgegaan van de voor de leek paradoxaal lijkende hypothese van de "Restrained Eating" theorie, dat lijngerichtheid tot overmatig eetgedrag kan leiden, doch van de voor de proefpersonen voor de hand liggende gedachte dat "lijnen" overgewicht tegengaat. Bij de berekening van de eindscore wordt "niet-lijnen", evenals "emotional eating" en "external eating" opgevat als

actie van overmatig eetgedrag; "lijnen" daarentegen wordt, evenals niet-"emotional eating" en niet-"external eating" opgevat als niet-actie van overmatig eetgedrag. Een overzicht van de wijze waarop de 72 uitspraken gegroepeerd worden, wordt gegeven in tabel 6.2.

		actie-attributie effect-attributie affect-attributie	attributie-sequentie	attributie-sequenties betreffende			betekenis van deel-scores voor negatieve subjectieve competentie
				emotional eating item nr.	external eating item nr.	restrained eating item nr.	
gezondheid	positief	+++ = + + - - = + - + - = + - - + = +	1. 2. 3. 4.	25. 26. 27. 28.	49. 50. 51. 52.	overmatig eetgedrag schaadt de gezondheid	
	negatief	+ + - = - + - + = - - + + = - - - - = -	5. 6. 7. 8.	29. 30. 31. 32.	53. 54. 55. 56.		
eigenwaarde	positief	+++ = + + - - = + - + - = + - - + = +	9. 10. 11. 12.	33. 34. 35. 36.	57. 58. 59. 60.	overmatig eetgedrag schaadt de eigenwaarde	
	negatief	+ + - = - + - + = - - + + = - - - - = -	13. 14. 15. 16.	37. 38. 39. 40.	61. 62. 63. 64.		
sociale contacten	positief	+++ = + + - - = + - + - = + - - + = +	17. 18. 19. 20.	41. 42. 43. 44.	65. 66. 67. 68.	overmatig eetgedrag schaadt sociale contacten	
	negatief	+ + - = - + - + = - - + + = - - - - = -	21. 22. 23. 24.	45. 46. 47. 48.	69. 70. 71. 72.		
betekenis van deel-scores voor negatieve subjectieve competentie			emotional eating schaadt de persoon	external eating schaadt de persoon	restrained eating schaadt de persoon	Totaalscore: overmatig eetgedrag schaadt de persoon	

Tabel 6.2. Waarde van de attributies en van de 72 attributie-sequenties voor de berekening van somscores voor negatieve subjectieve competentie (de nummering van de items verwijst naar de systematische volgorde van items, zie bijlage 11).

Zoals afgelezen kan worden uit het overzicht van tabel 6.2, kunnen somscores voor negatieve subjectieve competentie op verschillende manieren worden berekend. Een score voor negatieve subjectieve competentie wordt berekend volgens de formule $(\Sigma N) \times [5 - (\Sigma P - \Sigma N)]$ (zie 4.2.6), waarbij ΣP en ΣN somscores zijn voor uitspraken van respectievelijk positie en negatieve waarden aangaande de implicaties voor een bepaald effect. Zo zijn er in totaal 24 uitspraken, die aangeven, in welke mate men van mening is, dat men verantwoordelijk is voor schade aan de gezondheid. Daarbij zijn acht uitspraken, die aangeven in welke mate men de gezondheid schaadt door "emotional eating", acht uitspraken, die aangeven in welke mate men de gezondheid schaadt door "external eating", en acht uitspraken, die aangeven in welke mate men de gezondheid schaadt door niet-lijnen. De score voor negatieve subjectieve competentie, die uit deze 24 uitspraken berekend wordt, kunnen we korthedshalve aanduiden als: *overmatig eetgedrag schaadt de gezondheid*. Mutatis mutandis kunnen zo ook scores berekend worden, die aangeven respectievelijk: *overmatig eetgedrag schaadt de eigenwaarde*, en: *overmatig eetgedrag schaadt sociale contacten*.

Op een andere wijze gegroepeerd zijn er 24 uitspraken, die aangeven in welke mate "emotional eating" schadelijk is voor de persoon, te weten acht uitspraken die aangeven in welke mate "emotional eating" schadelijk is voor de gezondheid; acht uitspraken die aangeven in welke mate "emotional eating" schadelijk is voor de eigenwaarde; en acht uitspraken die aangeven in welke mate "emotional eating" schadelijk is voor sociale contacten. De score voor negatieve subjectieve competentie, die uit deze 24 uitspraken berekend wordt, kunnen we korthedshalve aanduiden als *"emotional eating is schadelijk voor de persoon"*. Mutatis mutandis kunnen zo ook scores berekend worden, die aangeven respectievelijk: *"external eating is schadelijk voor de persoon"*, en: *"niet-lijnen is schadelijk voor de persoon"*.

Tenslotte kunnen alle 72 uitspraken samengevat worden in één samengestelde eindscore, waarin uitgedrukt wordt: de implicaties van overmatig eetgedrag ("emotional eating" + "external eating" + niet-lijnen) voor de persoon (voor gezondheid + eigenwaarde + sociale contacten).

Korthedshalve noemen we deze eindscore: *overmatig eetgedrag schaadt de persoon*. De minimale waarde van de aldus berekende scores voor negatieve subjectieve competentie bedraagt steeds 1 (= geringe negatieve subjectieve competentie) en de maximale score bedraagt 45 (= sterke negatieve subjectieve competentie) (zie 4.2.6).

6.2.3. Cognitieve defensies

Bij de behandeling van de subjectieve competentie theorie in hoofdstuk 4 werd gewezen op het specifieke instrumentarium van de theorie om cognitieve

defensiviteit te diagnosticeren. Een fundamentele assumptie van de theorie is, dat mensen zullen trachten een gepercipieerde negatieve einduitkomst van subjectieve competentie te verkleinen, hetgeen in de theorie opgevat wordt als cognitieve defensie. De gelding van een attributie-sequentie met negatieve waarde kan worden afgezwakt door een andere betekenis toe te kennen aan één of meer van de zeven constituerende elementen van de attributie-sequentie — actor, actie, effect, affect; actie-attributie, effect-attributie, affect-attributie (zie 4.3.3). Een dergelijke betekenis-verandering kan geschieden respectievelijk door toeschrijving van het element aan een andere oorsprong, door ontkenning van het element, of door benadrukking van andere, minder schadelijke, gevolgen van het betreffende element. Op deze wijze zijn er $3 \times 7 = 21$ manieren waarop een attributie-sequentie afgezwakt kan worden. Deze 21 defensies kunnen onderscheiden worden in twee categorieën, die door Bowerman genoemd werden: primitieve defensies en complexe defensies, zoals aangegeven werd in figuur 4.3. Om praktische redenen — de lengte van het onderzoek en de herhaling van inhouden, die reeds in andere vragen aan de orde geweest waren — werd in het onderhavige onderzoek deze gedetailleerde meting niet uitgevoerd. In plaats daarvan werd gekozen voor een beperkt aantal uitspraken die representatief geacht worden voor primitieve en complexe defensies.

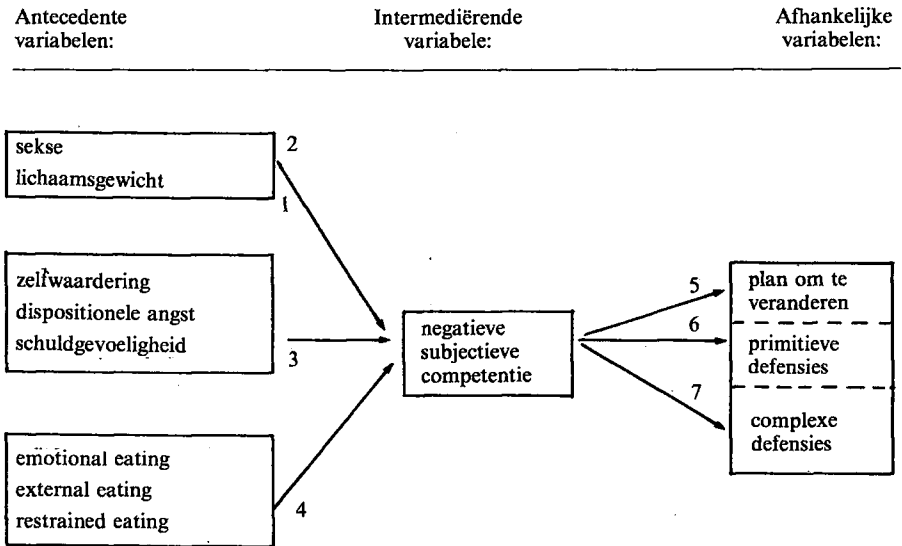
Primitieve defensies vertonen, zoals we eerder zagen, verwantschap met wat door Hardyck en Kardush (1968) werd aangeduid als "stopping thinking": een meer primitieve wijze van ontkenning, waarbij de bedreigende condities niet tot het bewustzijn worden toegelaten. Uitgaande van de drie in het onderzoek gemeten effecten van overmatig eetgedrag — gezondheid, eigenwaarde, sociale contacten — werden drie uitspraken gekozen, waarin het subject zichzelf verantwoordelijk acht voor de schadelijke gevolgen van overmatig eetgedrag voor respectievelijk gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten (zie bijlage 12). Om verwarring in de presentatie te voorkomen, worden de scores gehercodeerd, zodat een somscore berekend kan worden zodanig, dat een *hogere* score verwijst naar *meer primitieve defensies*.

De complexe defensies vertonen verwantschap met wat in de dissonantie-theorie wordt aangeduid als herstructurering van cognities, waarbij een meer gecompliceerde rationalisatie of rechtvaardiging het geval is. Typerend voor complexe defensies is onder meer, dat de onaangename uitkomst van de attributie-sequentie wordt toegeschreven aan de verantwoordelijkheid van iets of iemand anders dan het subject. Een zestal uitspraken werd gekozen, waarin de verantwoordelijkheid voor de negatieve implicaties van overmatig eetgedrag voor gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten buiten het oordelend individu wordt gelegd (zie bijlage 12). Een *hogere* score op deze uitspraken verwijst naar *meer complexe defensies*.

6.3. Onderzoeksmodel voor empirische toetsing

6.3.1. Toetsing van negatieve subjectieve competentie als intermediërende variabele

Op soortgelijke wijze als in het eerder beschreven onderzoek bij rokers, wordt negatieve subjectieve competentie opgevat als een intermediërende variabele, zoals schematisch wordt weergegeven in figuur 6.2.

Figuur 6.2. Schematisch overzicht van de veronderstelde samenhang van de variabelen in het onderzoeksmodel.

De cijfers in het schema verwijzen naar de volgorde van de hierna te behandelen hypothesen. Toetsing van de hypothesen vindt plaats aan de hand van de overall eindscore van negatieve subjectieve competentie. Voor toetsing van de hypothesen wordt - op dezelfde wijze als in het onderzoek aangaande het roken - uitgegaan van het strenge toetsingscriterium, waarbij $p < .001$, terwijl op exploratief niveau geldt $.01 > p > .001$.

Verwacht wordt dat gradaties van negatieve subjectieve competentie bepaald worden door antecedente condities, waaronder te verstaan populatiekenmerken, persoonlijkheidskenmerken en gedragsgewoonten. De te verwachten samenhang van de antecedente condities met negatieve subjectieve competentie worden nader uitgewerkt in 6.3.2.

Negatieve subjectieve competentie geldt als een indicatie voor de mate, waarin

individuen de verantwoordelijkheid voor ongunstig gedrag aan zichzelf toeschrijven, hetgeen negatieve feedback kan versterken (zie 2.6). Daarom wordt een hogere score op negatieve subjectieve competentie geacht een gunstige preconditionie te vormen voor gedragsverandering, gepaard gaand met een structuur van cognitieve defensiviteit, die bevorderlijk is voor verandering van gedrag. De te verwachten effecten van negatieve subjectieve competentie worden nader uitgewerkt in 6.3.3.

Wat betreft de berekening van de score voor negatieve subjectieve competentie is wellicht een herhaling van de uitleg nuttig. Een samengestelde score voor negatieve subjectieve competentie volgens de formule $(\sum N) \times [5 - (\sum P - \sum N)]$ (zie 4.2.6) kan reeds berekend worden vanuit de scores op 8 attributie-sequenties. Zo is het mogelijk om een score voor negatieve subjectieve competentie te berekenen vanuit de acht attributie-sequenties, die als voorbeeld werden uitgewerkt in tabel 6.1. In dit geval verwijst de score naar negatieve subjectieve competentie aangaande de implicaties van één van de drie onderzochte vormen van overmatig eetgedrag — te weten "emotional eating" — voor één van de drie onderzochte effect-gebieden — te weten: gezondheid. Uitgaande van de drie acties en de drie effecten, die geoperationaliseerd worden, zouden op deze wijze negen samengestelde scores berekend kunnen worden voor negatieve subjectieve competentie, elk uitgaande van 8 attributie-sequenties.

Bij de toelichting op tabel 6.2 werd aangegeven, dat samengestelde scores ook berekend kunnen worden in een drietal scores, die verwijzen naar de implicaties van *overmatig eetgedrag* (= emotional eating + external eating + niet-lijnen) voor respectievelijk gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten, of ook een drietal scores die verwijzen naar de effecten *voor de persoon* (= gezondheid + eigenwaarde + sociale contacten) van respectievelijk "emotional eating", "external eating" en niet-lijnen. Elk van deze samengestelde scores wordt berekend vanuit de scores op 24 attributie-sequenties.

Tenslotte kan een overall score berekend worden voor de implicaties van (drie patronen van) *overmatig eetgedrag* voor (drie effect-gebieden van) *de persoon*. Deze laatste score wordt berekend vanuit de scores op 72 attributie-sequenties.

Voor de hypothese-toetsing zullen we ons beperken tot deze laatst genoemde overall score. Het onderzoek is gericht op de analyse van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag. Het onderscheid tussen de drie eetpatronen, en specifieke implicaties van deze eetpatronen zijn daartoe niet rechtstreeks van belang. Daarom lijkt het in ons onderzoek geoorloofd om de drie eetpatronen samen te voegen onder de noemer "overmatig eetgedrag". Daarnaast is het eveneens geoorloofd om de effect-gebieden gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten samen te brengen onder de noemer van

”centrale waarde-gebieden voor de persoon”, volgens de rationale die dienaangaande reeds gepresenteerd werd in hoofdstuk 5.

6.3.2. *Factoren die bepalend zijn voor gradaties van negatieve subjectieve competentie*

Zoals eerder werd opgemerkt bij het onderzoek naar roken (5.3.3), geldt ook bij het onderhavige onderzoek, dat de condities, die bepalend zijn voor negatieve subjectieve competentie — of ook voor gradaties van veranderbaarheid en defensiviteit — in beginsel talrijk kunnen zijn. Naast een tweetal populatiekenmerken — sekse en lichaamsgewicht — worden in het onderzoek ook de eetpatronen van overmatig eetgedrag betrokken, alsmede een drietal persoonlijkheidskenmerken.

6.3.2.1. Populatie-kenmerken

Lichaamsgewicht lijkt een belangrijke determinant van negatieve subjectieve competentie. Het is waarschijnlijk te achten dat overgewicht meer problematisch zal zijn voor hen die te zwaar zijn en er te dik uitzien. Lichaamsgewicht is echter geen absoluut gegeven, maar een relatieve grootheid. Mensen die naar algemene maatstaven te dik zijn, kunnen van zichzelf vinden dat het nogal meevalt. En mensen die naar algemene maatstaven een redelijk of goed gewicht hebben, kunnen zich te dik vinden. De homeostase-hypothese van M. Cabanac (1970) lijkt in dit verband een moeilijk hanteerbaar criterium. Volgens deze hypothese, die een belangrijke rol speelt in de ”Restrained Eating theory”, zou er een natuurlijk optimum van lichaamsgewicht bestaan. Wanneer mensen door lijngericht dieet-gedrag zodanig vermageren, dat hun lichaamsgewicht onder het optimum komt, zou een homeostatisch mechanisme in werking treden. Factoren die het controlemechanisme beïnvloeden, kunnen dan desinhibitie tot gevolg hebben waardoor het paradoxale effect van ”restrained eating” ingeluid wordt.

Deze op zich genomen plausibele redenering kampt met de moeilijkheid, dat het veronderstelde optimum moeilijk exact kan worden aangegeven. Bovendien is het niet uit te sluiten dat de beleving van het eventuele optimale lichaamsgewicht onderhevig is aan gewenningsstoornissen. Het kritische punt, waarbij het homeostatisch mechanisme triggert, zou dan verplaatsbaar zijn. Ideaal lichaamsgewicht moet dan ook niet als een absoluut gegeven worden gezien, doch als relatief. Dat neemt niet weg dat overgewicht (wat het ook precies is) algemeen beschouwd wordt als ongunstig. En mensen die overgewicht ongunstig vinden, zullen ook overmatig eetgedrag ongunstig vinden.

De mate van lichaamsgewicht, waarbij gesproken wordt van obesitas, wordt in

het onderzoek berekend volgens de zogenaamde quetelet-index (QI): W/H^2 , waarbij W = gewicht in kilogrammen en H = lengte in meters, met twee decimalen. Als operationele definitie voor obesitas wordt in het onderzoek uitgegaan van $W/H^2 = 26^*$.

De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 1*: Obesen ervaren meer negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag dan niet-obesen.

Een tweede belangrijk populatie-kenmerk betreft de *seks*. De eerder genoemde studies van Orbach (1978) en Verkuil (1984) beschouwen overgewicht en overmatig eetgedrag als een specifiek vrouwenprobleem. Talrijke berichten in dagbladen en populaire tijdschriften alsmede de propaganda voor afslankmiddelen, suggereren eveneens dat overgewicht speciaal voor vrouwen problematisch is. Het onderzoek van Van Strien (1986) bevestigt deze suggestie. Het lijkt daarom waarschijnlijk, dat negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag bij vrouwen meer van gelding is dan bij mannen. De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 2*: vrouwen ervaren meer negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag dan mannen.

6.3.2.2. Persoonlijkheidskenmerken

In hoofdstuk 3 werd gewezen op de onderlinge samenhang tussen zelfwaardering, angst en schuldgevoeligheid. *Dispositionele angst* wordt gemeten met de trait-versie van de STAI (Van der Ploeg e.a., 1980; zie ook 5.3.3 en bijlage 2). Zoals reeds werd aangegeven zullen angstige individuen een situatie, die falen of een bedreiging van de eigenwaarde impliceert, als meer bedreigend ervaren. Het besef dat men zelf verantwoordelijk is voor ongunstige effecten van overmatig eetgedrag — hetgeen gemeten wordt door negatieve subjectieve competentie — impliceert een dergelijke bedreiging van de eigenwaarde. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat angstige personen meer negatieve subjectieve competentie ervaren.

Zelfwaardering wordt gemeten met de Zelfwaarderings-vragenlijst (zie bijlage 3). Vanuit de overwegingen die eerder werden genoemd in 5.3.3, wordt het waarschijnlijk geacht dat een lage zelfwaardering, die samengaat met meer dispositionele angst, verwijst naar meer negatieve subjectieve competentie.

Schuldgevoeligheid wordt gemeten met de algemene schuldgevoeligheidsschaal (zie 3.3 en bijlage 1). Schuldgevoeligheid geeft aan in welke mate individuen in

*) Het Advies inzake Adipositas van de Gezondheidsraad van 15 november 1984, tekent daarbij aan dat een QI 26 weliswaar over het algemeen gebruikt wordt als indicatie voor obesitas; het Advies vestigt er echter de aandacht op, dat QI 30 dient te gelden als indicatie voor een zodanige mate van obesitas, dat sprake is van verhoogde sterftekansen.

het algemeen ontvankelijk zijn voor schuldgevoel. In het kader van therapieën in een kliniek voor gewichtsafname wijzen Quinlan en Janis (1982) erop, dat schuldgevoel een krachtige motivatiebron kan zijn met name voor het volgen van dieet en voor stoppen met roken. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat individuen die in het algemeen meer ontvankelijk zijn voor schuldgevoel, in sterkere mate negatieve subjectieve competentie over eigen ongunstig gedrag ervaren.

De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 3*: individuen met respectievelijk (a) lage zelfwaardering, (b) hoge dispositionele angst, (c) sterke schuldgevoeligheid ervaren meer negatieve subjectieve competentie dan individuen met respectievelijk hoge zelfwaardering, lage dispositionele angst, lage schuldgevoeligheid.

6.3.2.3. Overmatig eetgedrag

Gradaties van negatieve subjectieve competentie zullen eveneens voorspeld kunnen worden vanuit de eetgewoonten van individuen. Met betrekking tot lichaamsgewicht en obesitas werd reeds opgemerkt dat het daarbij gaat om relatieve grootheden. Eens te meer is dat het geval bij de eetpatronen die door Van Strien onderzocht werden: "emotional eating", "external eating", "restrained eating". De eetpatronen worden gemeten met de "Dutch Eating Behaviour Questionnaire" (DEBQ) (zie ook Van Strien e.a., 1986 en bijlage 13). Een hogere score op de DEBQ geeft aan dat het individu de eigen eetgewoonte meer als overmatig eetgedrag karakteriseert. Het lijkt waarschijnlijk dat een dergelijke zelfbeoordeling samen zal gaan met het oordeel over de schade, die men zichzelf aandoet door overmatig eetgedrag, zoals gemeten wordt door negatieve subjectieve competentie.

De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 4*: individuen, die gekenmerkt worden door meer overmatig eetgedrag in de zin zoals gemeten wordt door de DEBQ, vertonen meer negatieve subjectieve competentie dan individuen, die minder gekenmerkt worden door overmatig eetgedrag.

6.3.3. *Effecten van negatieve subjectieve competentie*

1. *Plan om te veranderen*

Aangezien het onderzoek plaats vond in een tweetal kort op elkaar volgende contacten met de proefpersonen — zie hierna 6.3.4 — was het niet mogelijk om betrouwbare metingen te verrichten voor gewichts- of gedragsverandering. In het onderhavige onderzoek wordt dezelfde redenering gevolgd die eerder gegeven werd bij de beschrijving van het onderzoek bij rokers, waar eenzelfde

probleem zich voordeed. Kortheidshalve moge thans volstaan worden met een verwijzing naar de gedachtengang, die uiteengezet werd in 5.3.2. De conclusie van de redenering was, dat het mogelijk is om de bereidheid tot verandering van gedrag te meten, die een indicatie vormt voor daadwerkelijke verandering, waarbij de sterkte van een dergelijke bereidheid kan worden voorspeld vanuit gradaties van negatieve subjectieve competentie.

De bereidheid tot verandering van eetgedrag wordt gemeten door een tweetal vragen:

1. Maakt u wel eens plannen in verband met uw gezondheid om anders te gaan eten? De vraag wordt beantwoord op een 5 puntsschaal van 1 (= zelden of nooit) tot 5 (= heel vaak).
2. Wanneer u dergelijke plannen maakt, om anders te gaan eten, houdt u dat lang vol? De vraag wordt beantwoord op een 5 puntsschaal van 1 (= dat lukt me niet) tot 5 (= daar wijk ik niet van af).

Het is niet uitgesloten dat een positief antwoord op de eerste vraag gegeven kan worden door iemand die de tweede vraag in negatieve zin beantwoordt. Vanuit de scores op de 1e en 2e vraag werd daarom een gewogen score berekend, namelijk het product van de scores op de vragen 1 en 2. Deze score, die we aanduiden als "Gewogen Plan" om te veranderen is het product van de frequentie van veranderingsplannen (vraag 1) en het volhouden van plannen (vraag 2). Om steeds vergelijkbare cijfers te verkrijgen wordt voor de berekeningen de wortel getrokken uit dit produkt, zodat de score voor "Gewogen Plan" varieert tussen 1 (= geen plan) en 5 (= sterk plan). Het "gewogen plan" wordt beschouwd als de intentie om het eetgedrag te veranderen.

De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 5*: individuen met meer negatieve subjectieve competentie hebben sterker het gewogen plan om het eetgedrag te veranderen dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie.

2. Primitieve defensies

De wijze, waarop primitieve defensies worden berekend, kwam reeds ter sprake in 6.2.3. De drie vragen (zie bijlage 12) worden elk beantwoord op een 5 puntsschaal. De scores op de drie vragen worden bij elkaar opgeteld en gedeeld door 3. Zoals werd aangegeven in 6.2.3, verwijst een hogere score naar meer primitieve defensies. Primitieve defensies — het zij nogmaals expliciet benadrukt — verwijzen daarbij naar het afwijzen van de eigen verantwoordelijkheid voor ongunstige gevolgen van overmatig eetgedrag, en worden beschouwd als een ongunstige preconditionie voor verandering van gedrag (zie 4.3.4).

De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 6*: individuen met meer negatieve subjectieve competentie vertonen minder primitieve defensies dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie.

3. *Complexe defensies*

De wijze waarop complexe defensies worden gemeten kwam eveneens al ter sprake in 6.2.3. De zes betreffende vragen (zie bijlage 12) worden beantwoord op 5 puntsschalen. De scores worden bij elkaar opgeteld en gedeeld door 6. De aldus berekende somscore kan variëren van 1 (= geringe complexe defensies) tot 5 (= sterke complexe defensies). Complexe defensies verwijzen naar rationalisaties of rechtvaardigingen die beïnvloedbaar zijn. Complexe defensies worden daarom beschouwd als een begunstigende preconditionie voor verandering van gedrag (zie 4.3.4).

De hypothese, die getoetst wordt, luidt: *Hypothese 7*: individuen met meer negatieve subjectieve competentie vertonen meer complexe defensies dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie.

6.3.4. *Uitvoering van het onderzoek*

Door een nauwe samenwerking met het ONNO-project was het mogelijk tijdelijk een medewerker aan te stellen voor organisatie en uitvoering van een *gecombineerd onderzoek*. Niet alleen de hierboven genoemde vragenlijsten werden aan de proefpersonen voorgelegd, doch ook vragenlijsten van ONNO-medewerkers betreffende gewichtshistorie en vragen van medische aard; voor het invullen werden de proefpersonen in groepen van 20 ontvangen op een drietal avonden. Daarnaast werden zij individueel ontvangen voor een experimentele zitting, waarin een psycho-fysiologische probleemstelling was geoperationaliseerd (zie Brandjes e.a., 1986). Het voorliggende verslag beperkt zich tot de probleemstelling aangaande de eerder genoemde variabelen.

De *proefpersonen* werden geworven via een adreslijst van het ONNO-project. Het waren personen die eerder hadden deelgenomen aan ander onderzoek bij het ONNO-project. Het betrof steeds personen met "eetklachten".

Aan deze personen werd een brief gestuurd waarin werd medegedeeld op welke wijze zij hun adres kenden. Daarna werd het verzoek gedaan om deel te nemen aan een nieuw onderzoek. In een eerste bijeenkomst zouden zij met anderen te zamen worden ontvangen voor het invullen van lijsten; in een tweede bijeenkomst zouden zij individueel worden ontvangen voor een experimentele zitting, waarin ook lichamelijke metingen zouden worden verricht. Medegedeeld werd voorts, dat elk van de beide bijeenkomsten één à anderhalf uur in beslag zou nemen, en dat wij in de gelegenheid waren een vergoeding van f. 25,— aan te bieden voor hun bereidwilligheid en moeite. Van de 120 uitnodigingsbrieven, die verzonden werden, bleken er 23 onbestelbaar te zijn en bleven er 14 onbeantwoord; 19 aangeschrevenen gaven te kennen niet te kunnen deelnemen om uiteenlopende redenen, zodat uiteindelijk 64 proefpersonen deelnamen aan het onderzoek.

6.4. Resultaten

Bij de presentatie van de resultaten wordt het model van figuur 6.2 genomen als leidraad. Analoog aan het onderzoek naar negatieve subjectieve competentie bij sigarettenrokers (hoofdstuk 5) wordt nagegaan, in hoeverre negatieve subjectieve competentie ten aanzien van overmatig eetgedrag beschouwd kan worden als een intermediaire variabele. Daartoe wordt allereerst nagegaan in hoeverre gradaties van negatieve subjectieve competentie verklaard worden uit verschillen in sekse en lichaamsgewicht (6.4.1) en uit persoonlijkheidskenmerken en eetpatronen (6.4.2). Daarna werd aangegeven in hoeverre gradaties van negatieve subjectieve competentie een indicatie vormen voor de intentie tot gedragsverandering en voor vormen van defensiviteit (6.4.3). Na de presentatie van de resultaten wordt in 6.4.4 een overzicht gegeven van de hypothesen en de voornaamste bevindingen.

6.4.1. Verschillen in negatieve subjectieve competentie op grond van sekse en lichaamsgewicht

Aan het onderzoek werd deelgenomen door 64 personen; 4 van hen vulden de kolom "sekse" niet in, de overigen waren 16 mannen en 44 vrouwen, in leeftijd variërend tussen 19 en 58 jaar, met een gemiddelde leeftijd van 34,4 jaar, met een standaardafwijking van 7.358. Op basis van het criterium $W/H^2 > 26$ (zie 6.3.2.1) worden 9 mannen en 25 vrouwen beschouwd als obese. De laagste quetelet-score bedraagt 19, de hoogste 34, met een gemiddelde van 26.1 en een standaardafwijking van 4.44. De gemiddelde score op negatieve subjectieve competentie, die kan variëren van minimaal 1 tot maximaal 45 (zie 4.2.6), bedraagt 14.351, met een standaardafwijking van 4.745.

Blijkens de uitkomst van een tweezijdige t-toets voor onafhankelijke steekproeven zijn de gemiddelde scores van obesen en niet-obesen op negatieve subjectieve competentie niet significant verschillend.

Hypothese 1 luidde: obesen ervaren meer negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag dan niet-obesen. De hypothese wordt *niet bevestigd*.

Blijkens de uitkomst van een tweezijdige t-toets voor onafhankelijke steekproeven wordt wel een significant verschil in negatieve subjectieve competentie gevonden tussen mannen en vrouwen ($T = -2.69$, $p < .01$).

Hypothese 2 luidde: vrouwen ervaren meer negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag dan mannen. De hypothese vindt *steun* op het criterium dat gesteld werd ter exploratie: $p < .01$.

Secundaire analyse:

Zoals eerder werd aangekondigd, worden de hypothesen getoetst aan de hand

van de overall eindscore van negatieve subjectieve competentie, die berekend wordt vanuit de scores op 72 attributie-sequenties. Daarnaast is het illustratief om ook een blik te werpen op verschillen in de zes somscores, die elk berekend worden uit 24 attributie-sequenties (zie 6.3.1). Waar bij toetsing van de hypothesen geen significante verschillen gevonden werden op grond van lichaamsgewicht, doch wel op grond van sekse, lijkt het tevens zinvol om in de analyse ook te betrekken de verschillen tussen enerzijds obese vrouwen en anderzijds alle overige proefpersonen, te weten de mannen en de niet-obese vrouwen. De gevonden verschillen worden gepresenteerd in tabel 6.3.

Bij de toetsing van hypothese 1 werd gevonden, dat obesen en niet-obesen niet significant verschillend scoren op de overall score "overmatig eetgedrag schaadt

	man (N=16)	vrouw (N=44)	niet- obees (N=26)	obees (N=34)	obese vrouwen (N=25)	overigen (N=35)
overmatig eetgedrag schaadt gezondheid	19.98	21.71	19.91	22.28	23.02	20.00
overmatig eetgedrag schaadt eigenwaarde	10.72	* 17.88	14.39	17.18	20.05	* 13.06
overmatig eetgedrag schaadt sociale contacten	6.7	7.76	7.09	7.76	8.3	6.88
"emotional eating" schaadt de persoon	10.15	+ 13.46	11.2	13.62	14.92	+ 10.9
"external eating" schaadt de persoon	12.71	14.76	13.32	14.89	16.04	12.91
niet-lijnen schaadt de persoon	13.48	+ 17.61	15.94	16.94	18.61	+ 15.01
overmatig eetgedrag schaadt de persoon	11.91	+ 15.12	13.22	14.99	16.34	+ 12.78

Tabel 6.3. Verschil tussen mannen en vrouwen, niet-obesen en obesen, obese vrouwen en overige proefpersonen op deelscores en op de overall eindscore van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag. T-toetsen voor onafhankelijke steekproeven.

Legenda: T-waarden waarbij $p < .001$ worden aangegeven met het teken *

T-waarden waarbij $p < .01$, worden aangegeven met het teken +.

De overige verschillen zijn niet significant op de gemelde criteria. Voor de betekenis van de onderscheiden scores voor negatieve subjectieve competentie, zie tabel 6.2.

de persoon” (de onderste rij in tabel 6.3). De gegevens van de zes deelscores voor negatieve subjectieve competentie laten zien, dat bij elk van de deelscores de scores van de obese proefpersonen weliswaar hoger zijn dan van de niet-obesen, doch niet significant verschillend.

Bij toetsing van hypothese 2 zagen we, dat vrouwen hoger scoren dan mannen op de overall score. Uit de gegevens van tabel 6.3 blijkt, dat vrouwen hoger scoren dan mannen op elk van de zes deelscores. Bij een tweetal deelscores is het verschil significant op het niveau $p < .01$, en bij de deelscore "overmatig eetgedrag schaadt de eigenwaarde" op het niveau $p < .001$. Uit de meest rechtse kolom van de tabel blijkt, dat bij obese vrouwen versus alle overige proefpersonen dezelfde verschillen worden gevonden als tussen mannen en vrouwen.

Aan deze gegevens van tabel 6.3 kunnen we achteraf een empirische ondersteuning ontleenen voor de aanname dat het geoorloofd is, om de toetsing van de hypothesen te beperken tot de overall eindscore, aangezien de gedetailleerde scores geen belangrijke nieuwe informatie toevoegen.

Een ander interessant punt, dat ontleend kan worden aan de gegevens van tabel 6.3, betreft de drie deelscores, die aangeven dat overmatig eetgedrag schadelijk is voor respectievelijk gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten. Gemiddeld scoren de proefpersonen — zowel alle proefpersonen gezamenlijk als ook volgens de gemaakte indeling in groepen — in absolute zin hoger op schade aan de gezondheid en lager op schade voor sociale contacten. Hier staat tegenover dat de scores van mannen en vrouwen op negatieve subjectieve competentie ten aanzien van de eigenwaarde significant verschillen, $p < .001$. De gegevens aangaande schade aan de gezondheid, eigenwaarde en sociale contacten zullen nog nader aan de orde komen bij de nabeschouwing in 6.5.2.

6.4.2. *Verskil in negatieve subjectieve competentie op grond van persoonlijkheidskenmerken en eetpatronen*

De gemiddelde scores op de persoonlijkheidskenmerken en op de patronen van overmatig eetgedrag bedragen respectievelijk:

	gemiddeld:	s.d.
Zelfwaardering (5 puntsschaal)	3.297	0.554
dispositionele angst (4 puntsschaal)	2.016	0.597
schuldgevoeligheid (5 puntsschaal*)	2.840	0.842
"emotional eating" (5 puntsschaal)	2.869	0.939
"external eating" (5 puntsschaal)	2.844	0.597
"restrained eating" (5 puntsschaal)	3.016	0.968

*) De lijst "schuldgevoeligheid" werd door 50 proefpersonen ingevuld, de overige lijsten door 64 personen.

	man (N 16)	- vrouw (N 44)	niet obees (N 26)	- obees (N 34)	obese vrouwen (N 25)	- overigen (N 35)
dispositionele angst		- 1.76		- 0.94		2.03
zelfwaardering		0.93		1.73		3.16*
schuldgevoeligheid		- 2.69+		- 0.56		1.91
emotional eating		- 2.89+		- 2.96+		3.99*
external eating		- 1.35		- 1.39		1.72
restrained eating		- 3.90*		- 3.44*		4.63*

Tabel 6.4. Verschillen in persoonlijkheidskenmerken en eetpatronen op grond van sekse en lichaamsgewicht. Tweezijdige t-toets voor onafhankelijke steekproeven. $N = 60$.

*Descriptieve analyse waarbij gebruik gemaakt wordt van dezelfde criteria voor significantie als bij toetsing van de hypothesen. Het teken * geeft aan: $p < .001$. Het teken + geeft aan: $p < .01$. T-waarden, die niet voorzien zijn van een teken, zijn niet significant op de gestelde criteria.*

Wanneer we op *descriptief niveau* eerst kijken naar verschillen in persoonlijkheidskenmerken en eetpatronen tussen de groepen, waarin de populatie werd ingedeeld in tabel 6.3, dan blijkt uit de gegevens van tabel 6.4, dat de vrouwen schuldgevoeliger zijn dan de mannen: de verschillen in dispositionele angst en zelfwaardering zijn echter niet significant. Tussen obesen en niet-obesen worden geen duidelijke verschillen gevonden in de gemeten persoonlijkheidskenmerken. Bij de eetpatronen blijkt dat de vrouwen hoger scoren dan de mannen, en de obesen hoger dan de niet-obesen op "restrained eating" en op "emotional eating", doch niet verschillend op "external eating". Wanneer we, evenals in tabel 6.3, ook het verschil tussen obese vrouwen en de overige proefpersonen in de beschouwing betrekken, vinden we eveneens een krachtig verschil.

De *onderlinge samenhang* tussen de persoonlijkheidskenmerken en de drie eetpatronen kan worden afgeleid uit de gegevens van tabel 6.5. Tussen de persoonlijkheidskenmerken onderling bestaat een duidelijke samenhang van "emotional eating" zowel met "external eating" als met "restrained eating". De samenhang tussen "external eating" en "restrained eating" is minder duidelijk ($p < .05$).

	dispositio- nele angst	schuld- gevoeligheid	emotional eating	external eating	restrained eating	negatieve subjectieve competentie
zelfwaardering	-0.61*	-0.58*	-0.49*			-0.40*
dispositionele angst		0.60*	0.33			
schuldgevoeligheid			0.51*			0.44*
emotional eating				0.50*	0.45*	0.41*
external eating						0.35
restrained eating						0.37*

Tabel 6.5. Samenhang tussen persoonlijkheidskenmerken en eetpatronen onderling (descriptief) en met negatieve subjectieve competentie (hypothese toetsend). Pearson correlaties. $N = 64$.

Legenda: r -waarden voorzien van het teken * zijn significant op het niveau $p < .001$. De overige r -waarden zijn significant op het niveau $p < .01$. Niet vermelde r -waarden zijn niet significant op de gestelde criteria.

Lage zelfwaardering, hoge dispositionele angst en schuldgevoeligheid gaan samen vooral met meer "emotional eating" en in minder duidelijke mate met "external eating" en "restrained eating" ($p < .05$).

Samenvattend kan gezegd worden, dat overmatig eetgedrag in de zin zoals dat gemeten wordt door de DEBQ, meer gevonden wordt bij individuen met lage zelfwaardering, hoge angst en meer schuldgevoeligheid. Wat betreft angst en zelfwaardering stemt deze bevinding overeen met de bevindingen van Van Strien (1986).

Wat betreft de eigenlijke *toetsing van de hypothesen* komt in de meest rechtse kolom van tabel 6.5, de samenhang naar voren van de persoonlijkheidskenmerken en de eetpatronen met de score voor negatieve subjectieve competentie.

Hypothese 3 luidde: individuen met respectievelijk (a) lage zelfwaardering, (b) hoge dispositionele angst, (c) hoge schuldgevoeligheid ervaren meer negatieve subjectieve competentie dan individuen met respectievelijk hoge zelfwaardering, lage dispositionele angst, lage schuldgevoeligheid. De

hypothese wordt *bevestigd* voor wat betreft (a) zelfwaardering en (c) schuldgevoeligheid, $p < .001$. De hypothese vindt *geen steun* voor wat betreft (b) dispositionele angst.

Hypothese 4 luidde: individuen, die gekenmerkt worden door meer overmatig eetgedrag in de zin zoals gemeten wordt door de DEBQ, vertonen meer negatieve subjectieve competentie dan individuen die minder gekenmerkt worden door overmatig eetgedrag. De hypothese wordt *bevestigd* voor wat betreft "emotional eating" en "restrained eating" ($p < .001$), terwijl de hypothese *steun* vindt op descriptief niveau voor wat betreft "external eating" ($p < .01$).

Secundaire analyse

Teneinde de hiërarchie vast te stellen in de verklarende kracht van de persoonlijkheidskenmerken en eetpatronen ter voorspelling van negatieve subjectieve competentie, werden een drietal multiple regressie analyses uitgevoerd, waarvan de resultaten worden gepresenteerd in tabel 6.6.

A. Negatieve subjectieve competentie, verklaard door drie persoonlijkheidskenmerken:

F = 8.09840	Relatieve F-waarden:	
p < .001	dispositionele angst:	F = 0.012
df 3.46	zelfwaardering	8.886
MR = 0.53	schuldgevoeligheid	0.956
R ² = 0.35		

B. Negatieve subjectieve competentie, verklaard door drie patronen van overmatig eetgedrag:

F = 6.20735	Relatieve F-waarden:	
p < .001	emotional eating:	2.297
df 3.60	external eating	2.077
MR = 0.49	restrained eating	3.140
R ² = 0.24		

C. Negatieve subjectieve competentie, verklaard door drie persoonlijkheidskenmerken en drie patronen van overmatig eetgedrag:

F = 5.60381	Relatieve F-waarden:	
p < .001	dispositionele angst	0.062
df 6.43	zelfwaardering	4.730
MR = 0.66	schuldgevoeligheid	1.246
R ² = 0.44	emotional eating	0.093
	external eating	0.182
	restrained eating	4.035

Tabel 6.6. Mate van negatieve subjectieve competentie, verklaard door gradaties van drie persoonlijkheidskenmerken en drie patronen van overmatig eetgedrag. Multiple regressie analyse. N = 64.

Terwijl de F-waarde in de drie multiple regressie analyses steeds significant is ($p < .001$), blijkt wat de hiërarchie betreft bij de persoonlijkheidskenmerken de sterkste verklarende kracht gevonden te worden in zelfwaardering, en bij eetpatronen in "restrained eating". Concluderend kan in het algemeen gezegd worden, dat de schade, die men aan de persoon toebrengt, het meest onderkend wordt door personen, die meer overmatig eetgedrag vertonen, vooral in de zin van "external eating", en wat betreft de persoonlijkheidskenmerken vooral door individuen met lage zelfwaardering, en in mindere mate ook door individuen met hoge schuldgevoeligheid.

6.4.3. *Effecten van negatieve subjectieve competentie*

In het voorafgaande werd nagegaan, welke factoren een indicatie geven voor gradaties van negatieve subjectieve competentie. De volgende vraag is dan — nog steeds volgens het onderzoeksmodel van figuur 6.2 — in hoeverre gradaties van negatieve subjectieve competentie een indicatie geven voor bepaalde effecten. In het kader van de subjectieve competentie theorie worden met name twee effecten gemeten, te weten: de intentie tot gedragsverandering, en vormen van defensiviteit.

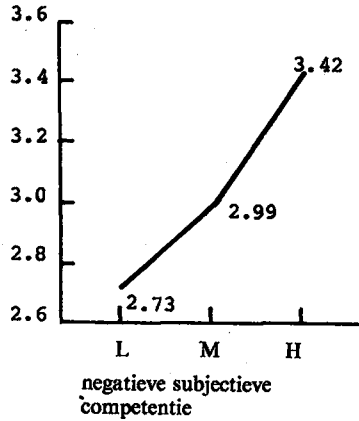
De *intentie* tot gedragsverandering werd gemeten door een tweetal uitspraken. Op de 5 puntsschaal met de vraag of men *vaak* plannen maakt om anders te gaan eten, is de gemiddelde score 3.172 met een standaardafwijking van 1.340. Op de vraag of men dergelijke plannen lang *volhoudt*, is de score gemiddeld 3.098 met een standaardafwijking van 0.907. Het frequent maken van plannen is op zichzelf geen voldoende garantie voor het uitvoeren ervan. Doordat ook gevraagd wordt, in welke mate men dergelijke plannen volhoudt, is het mogelijk een *gewogen score* te berekenen voor plannen om het eetgedrag te veranderen. Deze gewogen score wordt berekend met de formule:

Gewogen plan = $\sqrt{(\text{frequentie van plannen}) \times (\text{volhouden})}$ (zie 6.3.3).

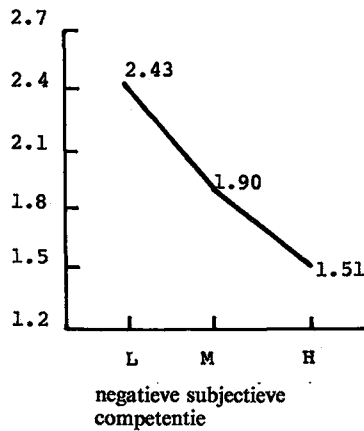
De gemiddelde score op dit gewogen plan — dat beschouwd mag worden als een intentie tot gedragsverandering — bedraagt 3.059 met een standaardafwijking van 0.709.

Blijkens de resultaten van de Oneway variantie analyse, die gepresenteerd wordt in figuur 6.3 (zie p. 172) is het gewogen plan sterker bij hogere scores op negatieve subjectieve competentie.

Hypothese 5 luidde: individuen met meer negatieve subjectieve competentie hebben sterker de intentie om het eetgedrag te veranderen dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie. De hypothese vindt *steun* op exploratief niveau, $p < .01$.

Figuur 6.3. Verschillen in "gewogen plan" om het eetgedrag te veranderen bij groepen van lage ($N=21$), midden ($N=21$) en hoge ($N=22$) negatieve subjectieve competentie. Oneway variantie analyse. $N=64$. $F=5.696$; $p<.01$.

Figuur 6.4. Verschillen in primitieve defensies bij groepen van lage ($N=21$), midden ($N=21$) en hoge ($N=22$) negatieve subjectieve competentie. Oneway variantie analyse. $N=64$. $F=8.337$; $p<.001$.

Primitieve defensies worden in het onderzoek gemeten door een drietal vragen, die aangeven dat men de eigen verantwoordelijkheid over ongunstige gevolgen van overmatig eetgedrag afwijst (zie 6.3.3 en bijlage 12). De scores op de drie vragen worden bij elkaar opgeteld en omgezet in een 5 puntsschaal, die wordt gehercodeerd zodanig dat een lage score verwijst naar minder primitieve defensies en een hoge score naar meer primitieve defensies. De gemiddelde score op primitieve defensies bedraagt 1.969, met een standaardafwijking van 0.587.

Een Oneway variantie analyse, waarvan de resultaten worden gepresenteerd in figuur 6.4, toont aan, dat primitieve defensies afnemen bij toenemende negatieve subjectieve competentie.

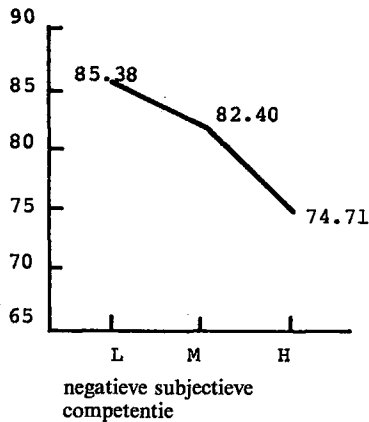
Hypothese 6 luidde: individuen met meer negatieve subjectieve competentie vertonen minder primitieve defensies dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie. De hypothese wordt *bevestigd*, $p < .001$.

Complexe defensies worden in het onderzoek gemeten door een zestal vragen waarin de verantwoordelijkheid voor de ongunstige gevolgen van overmatig eetgedrag wordt toegeschreven aan iets of iemand anders dan het subject (zie 6.3.3 en bijlage 12). De scores op de zes vragen worden bij elkaar opgeteld en omgezet in een 5 puntsschaal. De gemiddelde score op complexe defensies bedraagt 3.031, met een standaardafwijking van 0.753. Een Oneway variantie analyse, uitgevoerd op de wijze als hierboven vermeld bij primitieve defensies, brengt geen significante verschillen aan het licht.

Hypothese 7 luidde: individuen met meer negatieve subjectieve competentie vertonen meer complexe defensies dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie. De hypothese vindt *geen steun* in de bevindingen.

Secundaire analyse

Volgens de subjectieve competentie theorie worden primitieve defensies beschouwd als een vorm van defensiviteit, die ongunstig is voor gedragsverandering. De bevindingen aangaande primitieve defensies stemmen daarom overeen met de eerder gemelde bevindingen aangaande de intentie tot verandering van eetgedrag: een hogere mate van negatieve subjectieve competentie duidt op een sterkere intentie tot gedragsverandering en een mindere mate van primitieve defensies. Externe validiteit voor de aanname, dat een hogere mate van negatieve subjectieve competentie verwijst naar een minder ongunstig patroon van defensiviteit, kan worden ontleend aan een bevinding bij de fysiologische gegevens van het onderzoek (zie Brandjes e.a., 1986), die overigens in deze rapportage verder niet aan de orde komen.

Figuur 6.5. Verschillen in hartslagfrequentie per minuut bij groepen van lage (N=13), midden (N=15) en hoge (N=14) negatieve subjectieve competentie. Oneway variantie analyse. N = 42. F = 3.789; p < .05.

In figuur 6.5 worden de resultaten gegeven van een Oneway variantie analyse, waarin wordt nagegaan in hoeverre gradaties van negatieve subjectieve competentie voorspellend zijn voor de hartslagfrequentie. De analyse betreft hierbij slechts 42 proefpersonen, aangezien voor de andere proefpersonen geen betrouwbare gegevens over de hartslagfrequentie beschikbaar zijn (Brandjes e.a., 1986). Blijkens de gegevens van figuur 6.5 hebben individuen met lagere negatieve subjectieve competentie een hogere hartslagfrequentie dan individuen met hogere negatieve subjectieve competentie. Het gevonden verschil is slechts in exploratieve zin van betekenis, gelet op het significantie-niveau $p < .05$, doch zeker waard te vermelden. In de literatuur wordt erop gewezen, dat een hoge hartslagfrequentie met name aangetroffen wordt bij personen, die behoren tot het type van de onderdrukkers met ingehouden agressie (zie ook Moos, 1974; Orlebeke e.a., 1985).* Voor zover de hartslagfrequentie kenmerkend is voor onderdrukking en ontkenning, wordt door de bevinding van figuur 6.5 aangegeven, dat lage negatieve subjectieve competentie als een ongunstig preconditionie voor gedragsverandering beschouwd moet worden.

*) De problematiek betreffende ingehouden agressie - "anger-in" versus "anger-out" - is zeer actueel (Spielberger e.a., 1985), in het bijzonder in relatie tot hypertensie. Blijkens de gegevens van Spielberger, die een nieuwe schaal ontwikkeld heeft voor het meten van deze vormen van boosheid, wordt een samenhang gevonden tussen "anger-in" en hypertensie. De genoemde schaal wordt thans in Nederland bewerkt door de werkgroep Gezondheidspsychologie onder leiding van Dr. S. Maes van de Katholieke Hogeschool Tilburg.

Negatieve subjectieve competentie als intermediërende variabele

In hoofdstuk 5 werd ingegaan op de status van intermediërende variabele voor negatieve subjectieve competentie aangaande het roken. Ook ten aanzien van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag wordt de vraag gesteld, in hoeverre negatieve subjectieve competentie beschouwd kan worden als een intermediërende variabele, die verklaard wordt uit antecedente variabelen, en die aan de verklaring van de effecten een nieuwe dimensie toevoegt, die niet verklaard wordt door de antecedente variabelen.

De persoonlijkheidskenmerken — zelfwaardering, dispositionele angst, en schuldgevoeligheid — verklaren 35% van de variantie van negatieve subjectieve competentie (zie 6.4.2) en kunnen daarom beschouwd worden als goede voorspellers van negatieve subjectieve competentie. De persoonlijkheidskenmerken vertonen echter geen duidelijke samenhang met het "gewogen plan" (geen correlaties waarbij $p < .01$), terwijl negatieve subjectieve competentie een valide voorspeller is voor het "gewogen plan". We vinden hierin een bevestiging van de status van negatieve subjectieve competentie als intermediërende variabele, waarbij de persoonlijkheidskenmerken gelden als antecedente variabelen. De mate, waarin men zich verantwoordelijk acht voor de ongunstige gevolgen van overmatig eetgedrag, wordt mede bepaald door de eerder aangegeven constellatie van zelfwaardering, angst en schuldgevoeligheid.

Anders ligt het ten aanzien van de drie patronen van overmatig eetgedrag, die gemeten worden door de DEBQ. Alhoewel zij 25% van de variantie van negatieve subjectieve competentie verklaren (zie 6.4.2) hangen zij eveneens duidelijk samen met het "gewogen plan" (correlaties, waarbij $p < .001$). Om die reden lijkt het beter om de betreffende eetpatronen niet te beschouwen als antecedente variabelen voor de intermediërende variabele negatieve subjectieve competentie. Wel blijkt uit de gegeven uitkomsten, dat in de eetpatronen van de DEBQ impliciet zelfbeoordelingselementen zijn opgenomen.

6.4.4. Overzicht van de hypothesen en bevindingen

<i>Hypothesen:</i>	<i>Bevindingen:</i>
1. Obesen ervaren meer negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag dan niet-obesen.	geen steun (zie 6.4.1)
2. Vrouwen ervaren meer negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag dan mannen.	steun, $p < .01$ (zie 6.4.1)

3. Individuen met respectievelijk (a) lage zelfwaardering, (b) hoge dispositionele angst, (c) hoge schuldgevoeligheid, ervaren meer negatieve subjectieve competentie dan individuen met respectievelijk hoge zelfwaardering, lage dispositionele angst, lage schuldgevoeligheid.	<p>a. bevestigd, $p < .001$
b. geen steun
c. bevestigd, $p < .001$
(zie 6.4.2)</p>
4. Individuen, die gekenmerkt worden door meer overmatig eetgedrag in de zin zoals gemeten wordt door de DEBQ, vertonen meer negatieve subjectieve competentie dan individuen die minder gekenmerkt worden door overmatig eetgedrag.	<p>bevestigd w.b. "emotional eating" en "restrained eating", $p < .001$.
steun w.b. "external eating", $p < .01$
(zie 6.4.2)</p>
5. Individuen met meer negatieve subjectieve competentie hebben sterker de intentie om het eetgedrag te veranderen, dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie.	<p>steun, $p < .01$
(zie 6.4.3)</p>
6. Individuen met meer negatieve subjectieve competentie vertonen minder primitieve defensies dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie.	<p>bevestigd, $p < .001$
(zie 6.4.3)</p>
7. Individuen met meer negatieve subjectieve competentie vertonen meer complexe defensies, dan individuen met minder negatieve subjectieve competentie.	<p>geen steun
(zie 6.4.3)</p>

6.5. Nabeschuwing

Voor drie vormen van overmatig eetgedrag werd nagegaan, in hoeverre mensen zich verantwoordelijk voelen voor de schade, die zij zichzelf met dergelijk eetgedrag berokkenen, hetgeen gemeten wordt met schalen voor negatieve subjectieve competentie. Op dezelfde wijze als gedaan werd bij de nabeschuwing van het onderzoek naar schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie aangaande het roken (5.6), worden tot slot de bevindingen samengevat en geëvalueerd op het punt van wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie.

6.5.1. Wetenschappelijke relevantie

Na het relatief succesvolle onderzoek naar negatieve subjectieve competentie aangaande het roken, werd een tweede operationalisatie van negatieve subjectieve competentie ondernomen, teneinde de *toetsing van de subjectieve competentie theorie* breder te onderbouwen. In het kader van het Onderzoek naar Overgewicht werd de theorie toegepast op negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag. Blijkens de gerapporteerde bevindingen is het mogelijk om met behulp van de subjectieve competentie theorie voorspellingen te doen over de mate van bereidheid tot gedragsverandering en over gradaties van een vorm van defensiviteit, die gedragsverandering belemmert. Evenals bij het onderzoek naar negatieve subjectieve competentie aangaande het roken, vinden we opnieuw dat een hogere mate van negatieve subjectieve competentie beschouwd kan worden als een gunstige preconditionie voor gedragsverandering. Bij het onderhavige onderzoek werd geen aanwijzing gevonden voor de verandering-begunstigende functie van complexe defensies. De verklaring hiervoor zou mede gelegen kunnen zijn in het feit dat complexe defensies in dit deel-onderzoek geoperationaliseerd werden op een wijze, die minder volledig aansluit bij de oorspronkelijke operationalisatie van de subjectieve competentie theorie. Daar staat tegenover, dat externe validering van het defensiviteitsbegrip ten dele kan worden ontleend aan de bevindingen aangaande de hartslagfrequentie.

De schade, die door overmatig eetgedrag wordt berokkend aan de persoon — in deze bewoordingen werd het theoretisch concept "negatieve subjectieve competentie" vertaald — wordt duidelijker onderkend door personen, die hoger scoren op de DEBQ-schalen. De DEBQ-schalen en de lijst voor het meten van negatieve subjectieve competentie zijn zelf-beoordelingen aangaande het eigen gedrag en de negatieve implicaties daarvan. Voor het diagnosticeren van psychologische problemen bij obesitas en overmatig eetgedrag, voegen dergelijke beoordelingen nieuwe informatie toe, die belangrijke aanvullende nuanceringsverschaffen ten aanzien van de metingen door de quetelet-formule.

Negatieve subjectieve competentie impliceert de erkenning, dat men door eigen gedrag zichzelf schade berokkent. In hoofdstuk 4 werd als doelstelling van het onderzoek aangegeven, dat — evenals bij schuldgevoelens — nagegaan kan worden in hoeverre dergelijke op zichzelf genomen onaangename cognities *constructief* kunnen zijn voor *gedragsverandering*. In hoeverre kunnen schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie een functie hebben ter ondersteuning van negatieve feedback, die gericht is op verandering van het gedrag, zodanig dat het beter beantwoordt aan de norm, in casu de norm voor het bewerkstelligen van de eigen gezondheid? De bevinding, dat negatieve subjectieve competentie — duidelijk verwant met schuldgevoel over het eigen gedrag — bevorderlijk kan

zijn voor gedragsverandering, stemt overeen met de eerder aangehaalde bevinding van Quinlan en Janis (1982), dat schuldgevoel een krachtige motivatiebron kan zijn met name voor het volgen van dieet en voor het stoppen met roken.

In het onderzoek bij rokers werd de toegepaste lijst voor het meten van schuldgevoel over het roken gebruikt. In het onderzoek aangaande overmatig eetgedrag werd *de algemene schuldgevoeligheidslijst* gebruikt. Deze algemene lijst verwijst niet naar de mate van feitelijk bestaande schuldgevoelens over het betreffende gedrag, doch naar de mate van ontvankelijkheid voor schuldgevoel. Een belangrijke bevinding van het in dit hoofdstuk gerapporteerde onderzoek is, dat ook schuldgevoeligheid in algemene zin of ontvankelijkheid voor (de erkenning van) schuldgevoel een gunstige preconditionie kan zijn voor negatieve subjectieve competentie, die tot gedragsverandering kan bijdragen. Naar aanleiding van de inductie van gradaties van schuldgevoel bij rokers werd geconcludeerd, dat de constructieve functie van schuldgevoel het meest verwacht kan worden wanneer er sprake is van een inductie van middensterk schuldgevoel bij personen die niet extreem schuldgevoelig zijn, noch extreem ongevoelig. Op soortgelijke wijze moet men ten aanzien van schuldgevoeligheid eveneens verwachten, dat een te geringe zowel als een te grote schuldgevoeligheid niet de gunstige preconditionies voor gedragsverandering zijn, doch vooral de middensterkte van schuldgevoeligheid.

6.5.2. *Maatschappelijke relevantie*

Tot slot kan de vraag gesteld worden, in hoeverre de bevindingen van het onderzoek naar negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag nieuwe informatie oplevert, die van belang is voor de kennis en de beïnvloeding van psychologische determinanten van overmatig eetgedrag.

De gegevens van ons onderzoek lijken de veel gehoorde gedachte te bevestigen, dat problemen aangaande obesitas en overmatig eetgedrag door vrouwen sterker worden ervaren dan door mannen. In dit geval betreft het de mate waarin mensen zich verantwoordelijk voelen voor de schade, die zij zichzelf berokkenen door overmatig eetgedrag. De vrouwen en met name de obese vrouwen scoren hoger op negatieve subjectieve competentie; zij scoren ook hoger op de DEBQ-schalen: zij geven meer dan de mannen te kennen, dat hun eetgedrag beïnvloed wordt door met name emotionaleiteit en lijngerichtheid. De constatering, dat de problematiek van obesitas en overmatig eetgedrag sterker leeft bij vrouwen dan bij mannen, geeft op zichzelf nog geen indicatie over de oorzaak van dit verschil. Orbach (1978) lanceert hierover een tweetal suggesties. Enerzijds stelt zij, dat vrouwen zich wat hun uiterlijk betreft conformeren aan de culturele norm, die inhoudt dat vrouwen slank behoren te zijn: "we weten dat

iedere vrouw graag slank wil zijn, en onze voorstelling van vrouwelijkheid is dan ook bijna synoniem aan slankheid... We zullen dan bewonderd worden en er heel mooi uitzien" (o.c., p. 69). Anderzijds wijst zij erop dat dik-zijn onbewust een functie kan hebben om onvrede over achterstelling te verbergen. Zo wordt in de beschrijving van de therapie van een lijdster aan obesitas gezegd, dat zij begon "in te zien dat ze door dik te worden een persoonlijke aanpassing zocht om een moeilijke situatie het hoofd te bieden" (o.c., p. 45).

Men kan zich afvragen waarom de beide door Orbach gegeven suggesties niet eveneens voor mannen van toepassing zouden kunnen zijn. Het populaire ideaalbeeld van mannen in de reclame is eveneens slank; daarnaast is het niet duidelijk waarom dik-zijn bij mannen niet eveneens verband zou kunnen houden met onvrede of ingehouden agressie. Aan de gegevens van ons onderzoek kan hierover geen uitsluitsel worden ontleend. Wel vinden we een duidelijke aanwijzing, dat de problematiek van overmatig eetgedrag samenhangt met eigenwaarde en schuldgevoeligheid. Wat betreft de implicaties van overmatig eetgedrag hebben we gezien, dat de mannen en de vrouwen, de obese vrouwen en de overige proefpersonen gemiddeld in gelijke mate van mening zijn, dat overmatig eetgedrag sterke negatieve implicaties heeft voor de gezondheid en zwakke negatieve implicaties voor sociale contacten. Overmatig eetgedrag heeft ook relatief sterke negatieve implicaties voor de eigenwaarde, en op dit punt vinden we een duidelijk verschil tussen de mannen en de vrouwen. De schade, die overmatig eetgedrag aan de eigenwaarde toebrengt, wordt door de vrouwen sterker ervaren dan door de mannen. De vrouwen blijken ook schuldgevoeliger te zijn dan de mannen. Het is dan niet bevreemdend dat de meer schuldgevoeligen meer ontvankelijk zijn voor eventuele bedreigingen van eigenwaarde. In hoeverre de verschillen in schuldgevoeligheid verklaard zouden kunnen worden door algemene sekse-verschillen op het punt van emotionaliteit, is een vraag, die in ons onderzoek niet aan de orde komt.

De bevinding van ons onderzoek luidt, dat een grotere mate van schuldgevoeligheid een gunstige preconditionie is voor een grotere mate van negatieve subjectieve competentie, terwijl een grotere mate van negatieve subjectieve competentie een gunstige preconditionie is voor gedragsverandering, die tot doel heeft het gedrag beter te doen beantwoorden aan de norm. Wanneer de reclame en de culturele norm door het ideaal-beeld van slank-zijn een appèl doen op schuldgevoeligheid, dan kan een dergelijk appèl gezien worden als een inductie van constructief schuldgevoel. Daarbij geldt echter steeds de herhaaldelijk gesignaleerde curvilineariteit van de functie van schuldgevoeligheid en van schuldgevoel. Extreme schuldgevoeligheid zal verlamvend kunnen werken. Extreme ongevoeligheid voor schuld lijkt eveneens niet gunstig voor gedragsverandering. De bevinding van Quinlan en Janis (1982) dat schuldgevoel een krachtige motivatiebron kan zijn voor gedragsverandering, kan daarom

nader genuanceerd worden als: matig schuldgevoel kan in het bijzonder voor matig schuldgevoeligen een krachtige motivatiebron zijn voor gedragsverandering.

Toegepast op schuldgevoeligheid als persoonlijkheidskenmerk kan aanvullend gezegd worden, dat bij hen die overgevoelig zijn voor schuld een geringere inductie van schuldgevoel zal dienen plaats te vinden, bij hen die te weinig schuldgevoelig zijn is daarentegen een sterkere inductie vereist. De boodschap, die in de inductie vervat wordt, kent gradaties van sterkte. De ontvanger van de boodschap kent gradaties van schuldgevoeligheid. De sterkte van de boodschap dient afgestemd te worden op de mate van schuldgevoeligheid van de ontvanger. De functie van de sterkte van de boodschap en van de mate van ontvankelijkheid voor schuldgevoel komen nog nader aan de orde in het volgende hoofdstuk, waarin tot slot aangegeven wordt op welke wijze de bevindingen van de gerapporteerde empirische onderzoeken van de hoofdstukken 5 en 6 een aanzet kunnen leveren voor verder onderzoek ten aanzien van andere gedragingen.

HOOFDSTUK 7

IMPLICATIES VAN DE GETOETSTE THEORIE VOOR SOCIALISATIEPROCESSEN

7.1. Toepassingen van de theorie

De probleemstelling van het gerapporteerde onderzoek luidde in hoofdstuk 1: In hoeverre voelen mensen zich schuldig wanneer zij een probleem niet kunnen oplossen, en in hoeverre kan dergelijk schuldgevoel bijdragen tot het streven naar oplossingen? Schuld, zo zagen we in hoofdstuk 2, is gerelateerd aan normen. Schuld is een ongeoorloofde afwijking van een morele norm, die voor de beoordelaar een centrale betekenis heeft. Schuldgevoel is een onaangename emotionele beleving, en schuldbesef is een onaangename cognitie. Dat neemt niet weg, dat deze onaangename emoties en cognities functioneel kunnen zijn voor verandering en verbetering van het eigen gedrag van een persoon die zich schuldig voelt, en die zich schuld bewust is. Wanneer we daarbij in de probleemstelling in zeer algemene termen spreken van schuld over het niet (kunnen) oplossen van problemen, die van centrale betekenis zijn, dan zal de norm die in deze probleemstelling onuitgesproken geïmpliceerd is, in algemene zin ongeveer als volgt luiden: het is voor mensen een plicht om, waar mogelijk, de problemen zodanig op te lossen, dat het eigen functioneren, welzijn, groei of welbevinden bevorderd worden. Deze algemene formulering vertoont in een bepaald opzicht een overeenkomst met de eerder aangehaalde definitie van "competentie", waarin op meer descriptieve wijze — abstraherend van moraliteit — gesproken wordt over de geschiktheid of vaardigheid om zodanig met de omgeving om te gaan, dat men zichzelf handhaaft, dat men groeit en tot bloei komt (White, 1960, p. 100).

Deze probleemstelling en de daarin geïmpliceerde norm zijn in algemene bewoordingen gesteld, en het is onontkoombaar, dat een dergelijke algemene formulering vaag is wat betreft de implicaties voor concrete gedragingen. Teneinde de algemene probleemstelling hanteerbaar te maken voor empirisch onderzoek, werd gekozen voor een concrete toepassing op het gebied van de gezondheid. Daarbij wordt aangenomen, dat een goede gezondheid door alle mensen beschouwd wordt als een belangrijke waarde, en dat de norm, die stelt dat men de gezondheid niet mag schaden, algemeen erkend wordt. Het model

van de subjectieve competentie theorie maakt het mogelijk om duidelijk afgebakende gedragingen te kiezen als acties, die aan de actor toegeschreven worden met dien verstande, dat de verantwoordelijkheid voor de effecten van de betreffende acties aan de actor wordt toegeschreven. Binnen het ruime gebied van gedragingen, die relevant zijn voor de gezondheid, werd gekozen voor het roken van sigaretten, en overmatig eetgedrag, omdat de schadelijkheid van deze gedragingen algemeen erkend wordt, ook door mensen, die dit schadelijk gedrag feitelijk vertonen.

De uitkomsten van de in de hoofdstukken 5 en 6 gerapporteerde onderzoeken bevestigen de theorie. Zij, die meer overtuigd zijn van de schade, die zij zichzelf door het betreffende gedrag aandoen, voelen zich daarover ook meer schuldig (hoofdstuk 5), en schuldgevoeligheid als persoonlijkheidskenmerk blijkt een gunstige voedingsbodem te zijn voor het erkennen van de schade die men zichzelf door dergelijk gedrag berokkent (hoofdstuk 6). Schuldgevoeligheid, schuldgevoel en erkenning van de negatieve implicaties van de onderzochte gedragingen, kunnen een gunstige preconditionie zijn voor de intentie tot gedragsverandering, hetgeen met name gevonden wordt bij het middenniveau van schuldgevoel. Hoewel de intentie tot gedragsverandering op zichzelf geen afdoende voorspeller is voor het realiseren van gedragsverandering, kan deze intentie in elk geval beschouwd worden als een gunstige preconditionie. Wel is daarbij bekend, dat cognitieve defensies de gedragsverandering in de weg kunnen staan, maar juist op dit punt vonden we met behulp van het instrumentarium van de subjectieve competentie theorie, dat het defensiviteitspatroon bij personen met meer schuldgevoeligheid over het betreffende gedrag, en met meer negatieve subjectieve competentie begunstigend is voor gedragsverandering. Het behanteerde strenge toetsingscriterium, waarbij $p < .001$, staat borg voor de kracht van de conclusies, die aan de bevindingen ontleend worden. Het houdt immers in, dat in hoogstens één op duizend gevallen sprake is van toeval.

De conclusie luidt dan ook, dat ten aanzien van de onderzochte gedragingen gevonden wordt dat schuldgevoeligheid, schuldgevoel en de erkenning van schade die men zichzelf toebrengt functioneel kunnen zijn om tot ander en beter gedrag te komen. Nadat op deze wijze de algemene probleemstelling en de daarin geïmpliceerde algemene norm toegepast werden op een tweetal concrete gedragingen, kan de vraag gesteld worden in hoeverre de conclusies gegeneraliseerd kunnen worden. Zal de voor gedragsverandering bevorderlijke functie van schuldgevoeligheid, schuldgevoel en erkenning van schade ook van toepassing zijn voor andere vormen van verslaving dan de twee die onderzocht werden, zoals voor alcoholisme en drugverslaving? Op het veronachtzamen van gezondheidsadviezen in het algemeen? En buiten het directe domein van de gezondheid: voor het normgebied samenhangend met vandalisme of destructieve agressie? Voor schuld en falen in bedrijfsvoering en bestuur, in

onderwijs en opvoeding, in milieugedrag en consumptie, in ontwikkelings-samenwerking, in familie- of burenhulp, in alle vormen van "helping" en "coping", waarin volgens Brickman e.a. (1982) de verantwoordelijkheid voor het ontstaan van een probleem en voor het niet-oplossen ervan aan de orde is?

Er ligt een breed terrein open van gedragingen waarop de theorie met het getoetste instrumentarium toegepast kan worden. Op deze wijze is het mogelijk nieuwe inzichten te verwerven aangaande fundamentele gebieden van het menselijk functioneren. Eerder werd reeds opgemerkt, dat niet alleen schuldgevoelens ten aanzien van concrete gedragingen, doch ook schuldgevoeligheid als algemeen kenmerk van de persoon in belangrijke mate ontstaan in socialisatieprocessen. In dit hoofdstuk worden gedachten aangedragen voor de wijze waarop de voorgestelde theorie kan worden toegepast op de bestudering van het verschijnsel *socialisatie*.

Voor een omschrijving van het begrip socialisatie gaan we daarbij in eerste instantie uit van de algemene definitie, die gegeven wordt in een handboek voor de sociale psychologie: "Social psychology in the 80's" (Wrightsmen en Deaux, 1981, G. 7): "Socialisatie is een groeiproces, waarin kinderen de normen van hun samenleving leren, en kenmerkende eigen waarden, overtuigingen en persoonlijkheidskenmerken verwerven".

7.2. Socialisatie en het ontstaan van schuldgevoel

Schuldgevoel is een onaangename, sterk aan angst verwante, emotionele beleving, die mensen kunnen ervaren wanneer zij schuldig zijn. Schuldig is men wanneer men bepaalde morele normen overtreedt. Zoals we zagen in hoofdstuk 2, kan er volgens Freud sprake zijn van een "eigen" en van een "vreemde" oorsprong van schuldgevoelens. De "vreemde" oorsprong — de externe autoriteit — wordt belichaamd in de ouders, de godsdienst, maatschappelijke en culturele instituties. Met name ten aanzien van de cultuur stelt Freud, dat het een bron is van schuldgevoel. Freud noemt schuldgevoel het belangrijkste probleem in de ontwikkeling van de cultuur.

Dat ook godsdienst vaak beschouwd wordt als een bron van schuldgevoel behoeft geen betoog. Het is daarbij niet nodig om ongodsdienstige of anti-godsdienstige auteurs te citeren. Aangaande Freud's opvatting inzake de problematiek van schuldgevoel ten gevolge van het christendom, zegt de priester en cultuurpsycholoog Fortmann: "Het lijkt mij onmogelijk om de feitelijke toestand, welke door de dieptepsychologie als ongezond is ontmaskerd, te ontkennen" (Fortmann, 1974, p.453). En de priester en psychotherapeut Vergote: "Doordat het christendom, samen met de boodschap van bevrijding, als grondvereiste voorhoudt dat de zonde beleden wordt, stelt het de mens bloot

aan het gevaar van ziekelijke schuldgevoelens (...) De pathologische beleving van de fout is dan ook een van de ziekten die typisch behoren bij het christendom" (Vergote, 1980, p. 72).

Externe autoriteit en "vreemde" oorsprong van normen worden bij het begin van het leven van een kind allereerst belichaamd in het gezin en vooral in de normen van de ouders, bij wie het socialisatieproces een aanvang neemt. Talrijke voorbeelden van deze invloed van de normen van de ouders worden aangetroffen in overzichtstudies zoals van Staub (1978) en Rushton (1980), maar ook in spreekwoordelijke gezegden, die volgens Heider (1958) vaak getuigen van diep gewortelde wijsheden van de "naïeve psycholoog": zoals de ouden zongen, piepen de jongen; goed voorbeeld doet goed volgen; de appel valt niet ver van de boom; een aardje naar zijn vaartje hebben.

Het zou te ver voeren in deze context uitgebreid in te gaan op de betekenis van het gezin voor socialisatie. We zullen ons beperken tot één voorbeeld, om de invloed van een cultuurbepaalde norm van de ouders te laten zien; een voorbeeld dat vooral tot de verbeelding kan spreken omdat het minder bekend is. In een cultuurvergelijkend onderzoek over de verschillende betekenis, die in Japan en in de Verenigde Staten gehecht wordt aan "control" vermelden Weisz e.a. (1984) een opmerkelijk tegengesteld opvoedingspatroon. Wanneer in de Verenigde Staten — en bij ons is dat vaak niet anders — een kind zich ernstig misdraagt, krijgt het huis- of kamerarrest. Als de straf teneinde is, mag het kind weer buiten spelen. In Japan echter wordt een kind, dat zich ernstig misdraagt, naar buiten gestuurd, en het mag pas weer "bij ons binnen" komen, wanneer de straf teneinde is. Op deze wijze, zo lichten de auteurs dit verschijnsel toe, wordt "buiten zijn" en "weg zijn van de anderen" in de Verenigde Staten beloond en gesocialiseerd tot een ideaal van sociaal verkeer. In Japan echter wordt "binnenzijn" en "dicht bij elkaar samenzijn" beloond en gesocialiseerd tot ideaal van sociaal verkeer. Het gevolg van dit extreme verschil in socialisatiepraktijk is een zeer verschillende waardering van fundamentele waarden als autonomie en volgzzaamheid.

Wordt aan dit voorbeeld aangetoond, hoezeer culturele normen in algemene zin van betekenis zijn, daarnaast wordt de verstrekkende invloed van de ouders en van het gezin in de ontwikkelingspsychologie en de socialisatietheorie algemeen erkend. Ten aanzien van deze invloed wordt door de reeds geciteerde Rushton (1980) gewezen op een verontrustend verschijnsel in wat wij "de westerse landen" plegen te noemen. Een gevolg van onder meer het toenemend aantal echtscheidingen en van de praktijk dat beide ouders een baan hebben, is dat kinderen vaker alleen thuis zijn; en ten gevolge van toenemende welvaart en ruimere behuizing hebben kinderen, ook wanneer wél een ouder aanwezig is, vaker dan vroeger een eigen speelruimte: een speelkamer of eigen slaapkamer, waar ze overgelaten worden aan zichzelf. Rushton citeert Bronfenbrenner, die spreekt van "the unmaking of the American child", hetgeen tot resultaat heeft dat het

aantal "undersocialized adults" sterk toeneemt. Het feit dat kinderen relatief meer aan hun lot overgelaten worden, valt samen — nog steeds volgens Rushton — met een funeste invloed van de televisie, die de socialisatieleemte ten gevolge van de afwezigheid van de volwassenen opvult met een overdadig aanbod van agressie en anti-sociaal gedrag.

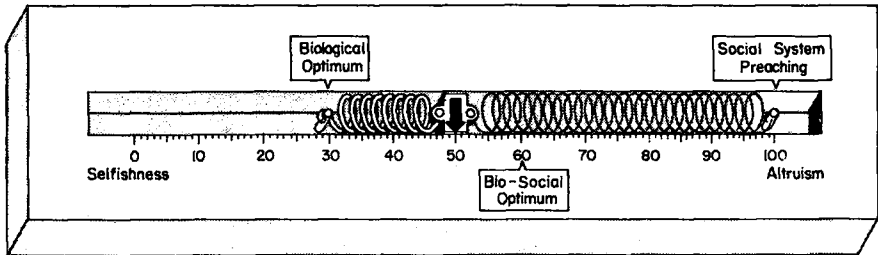
Rushton vat zijn sombere visie over socialisatie en gezin samen als volgt: "To summarize the bleak situation: the family is an increasingly ineffective socializer of children; the television system is socializing them in an increasingly antisocial direction; and the educational system is not socializing children at all" (o.c., p. 184). Rushton neemt daarbij een standpunt in, waarvan hij beseft, dat het sterk afwijkt van invloedrijke hedendaagse stromingen, die onder meer suggestieve vragen stellen als: "Why say yes when you want to say no? Why feel guilty? Stand up for your rights" (o.c., p. 185), vragen die vertrouwd klinken voor wie bekend is met wat eens een bestseller was: "Als ik nee zeg voel ik me schuldig" (Smith, 1975).

Het standpunt van Rushton zal niet door iedereen gedeeld worden. Wat zou in deze gevoelige en omstreden materie een goed richtsnoer zijn? Om nader inzicht te verwerven in de wijze waarop mensen hun feitelijk gepraktiseerd socialisatiegedrag ervaren, zou het instructief kunnen zijn om hun belevingen en cognities te inventariseren met de schalen voor schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie. Stel dat de uitkomst van een dergelijk onderzoek zou aangeven, dat mensen zich schuldig voelen over de gesignaleerde praktijk, waarin kinderen te zeer aan hun lot worden overgelaten. In het licht van de conclusies van de getoetste theorie hebben we met name die mensen op het oog, die niet extreem schuldgevoelig zijn en mensen, die niet extreem ongevoelig zijn voor schuld. En stel dat deze mensen ook zouden aangeven, dat zij menen door deze praktijk schade toe te brengen aan de kinderen, hetgeen we negatieve subjectieve competentie hebben genoemd. Dan zou een conclusie kunnen zijn, dat de praktijk van de achterliggende decennia veranderd moet worden. In de periode van overbenadrukking van discipline, werden kinderen wellicht teveel gesocialiseerd tot overgevoeligheid voor schuld. Achter ons ligt een periode waarin kinderen wellicht teveel gesocialiseerd werden tot ongevoeligheid voor schuld. Wellicht is thans een nieuw accent op matige schuldgevoeligheid geïndiceerd.

De getoetste theorie over de constructieve functie van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie zou voorts een aanwijzing kunnen geven voor de wijze waarop een als optimaal beschouwde middensterkte van schuldgevoeligheid en negatieve subjectieve competentie gevormd of gesocialiseerd kan worden. Deze middensterkte van schuldgevoeligheid zal vermoedelijk niet begunstigd worden door het door Kohnstamm (1985) bekritiseerde vrijblijvende "cafeteria-

stelsel”, waarin het kind de weg niet gewezen wordt. Maar eerder door een wegwijzer waarbij ouders en opvoeders een helder standpunt over de gelding van belangrijke waarden en normen innemen, en aan kinderen voorhouden.

Een voorbeeld van een dergelijke wegwijzer wordt uitgewerkt door Campbell (1975) aangaande de theorie over socialisatie en normformatie betreffende altruïsme. Altruïsme en zelfzucht worden daarbij voorgesteld als krachten, die aan elkaar tegengestelde gedragingen motiveren. Om het aspect van conflicterende krachten te illustreren, gebruikt Campbell de metafoer van een trekverenmodel, zoals uitgebeeld in figuur 7.1

Figuur 7.1. Meetstok voor het illustreren van conflicterende krachten op de dimensie zelfzucht - altruïsme. (Ontleend aan Campbell, 1975).

Stel dat we de uiterste waarden van het meterblok 0 noemen voor absolute zelfzucht en 100 voor absoluut altruïsme. Twee trekveren verbinden de indicator voor het te verwachten gedrag met de ankerpunten van de beide trekveren. Daarbij wordt als linker ankerpunt niet de waarde 0 aangegeven, aangezien absolute zelfzucht geen realistische mogelijkheid voor sociaal verkeer geacht wordt. Voor het biologisch optimum wordt de waarde 30 aangenomen. Het rechter ankerpunt is de waarde 100 voor absoluut altruïsme. Dit is te vergelijken met de door Freud bekritiseerde onhaalbare eis van algehele naastenliefde, in het licht waarvan mensen welhaast zeker gedoemd zijn te falen. De vanzelfsprekendheid van de biologische behoeften — vergelijk de "interne autoriteit" bij Freud — impliceert volgens Campbell dat de kracht van de "preek van het sociale systeem" — vergelijk de "externe autoriteit" bij Freud — extra sterk zal moeten zijn om de indicator op het meterblok te kunnen verschuiven van zelfzuchtig naar altruïstisch gedrag.

Vragen omtrent de praktische bruikbaarheid van de fenomenologische meetstok terzijde latend, kan een dergelijke schematische visualisering dienen ter verduidelijking van de constructieve functie, die schuldgevoeligheid, schuld-

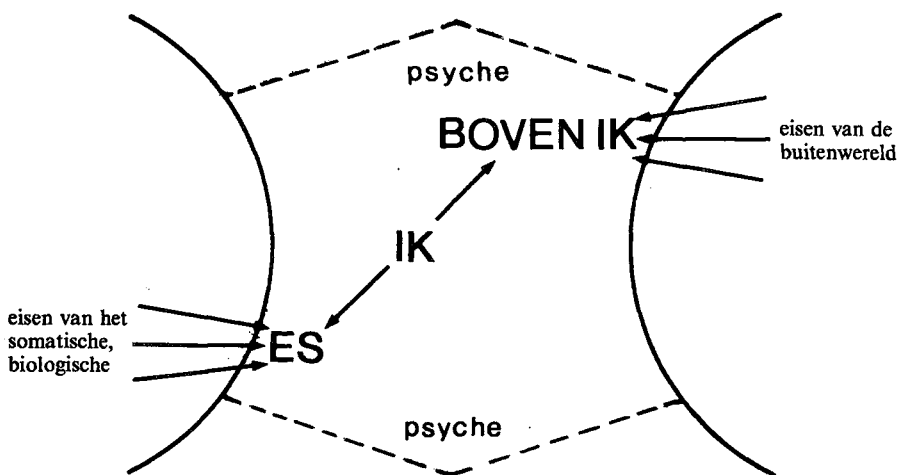
gevoel en negatieve subjectieve competentie kunnen hebben in het socialisatieproces. Schuld is een laakbare discrepantie tussen gedrag en norm. Schuldgevoel is de onaangename beleving die gepaard gaat met gedrag, dat als schuldig wordt erkend. Schuldgevoeligheid is de ontvankelijkheid van het individu voor dergelijke erkenning en beleving. Extreme schuldgevoeligheid verwijst naar de situatie, waarin het individu zich laat ondersnemen of overspoelen door de eis of de "preek" van het sociale systeem. Extreme ongevoeligheid voor schuld verwijst naar de situatie, waarin het individu zich afsluit voor de eisen van het sociale systeem. Aangenomen moet worden, dat er een middensterkte van schuldgevoeligheid is, die als optimum moet gelden. Hoe moeten we ons een socialisatieproces voorstellen, dat gericht is op de vorming van een dergelijke optimale schuldgevoeligheid?

7.3. Omgaan met het psychosociale dilemma

Teneinde de implicaties van de theorie over de constructieve functie van het middenniveau van schuldgevoeligheid te kunnen toepassen op socialisatie, nemen we een gedachte op, die reeds aangereikt werd in 2.7. Waar het in genoemde paragraaf ging over de spanning tussen persoonlijke normen en sociale normen, werd voor het eerst gewezen op Freud's onderscheid tussen de "eigen" en de "vreemde" oorsprong van schuldgevoelens, respectievelijk de interne en de externe autoriteit. Freud's analyse in "Het onbehagen in de cultuur", zo werd gezegd, kan gezien worden als een poging om het psychosociale dilemma op te lossen, dat verwijst naar een fundamentele dualiteit in de mens. Een dilemma, zegt Kelman (1969), is te vergelijken met de twee horens van een stier. Je wordt gegrepen door de ene of door de andere of door beide, maar gegrepen zul je in elk geval worden. Het psychosociale dilemma bestaat hierin, dat de mens individu en sociaal wezen is. Individualiteit verwijst daarbij naar het unieke of het "eigene" van een persoon. Sociaal-zijn of maatschappelijkheid verwijst naar overeenstemming met anderen, herkenbaarheid voor anderen, gemeen-zijn of commuun-zijn met anderen. Deze sociale "horen" van het dilemma wordt vooral bepaald door wat Freud in het kader van het ontstaan van schuldgevoelens de "vreemde" oorsprong noemt, de externe autoriteit.

We kunnen stellen dat de constructie van Freud, om de intrapsychische dynamiek weer te geven in de interacterende en conflicterende instanties "Es", "Ik" en "Boven-Ik", mede een poging was om te verklaren hoe het individu omgaat met het psychosociale dilemma. De schematische voorstelling van figuur 7.2. kan deze gedachte illustreren.

Het psychische of de psyche dient in de freudiaanse opvatting te worden voorgesteld als een soort veld, waarin drie instanties interacteren. Het "Es"

Figuur 7.2. Schematische voorstelling van de interactie van de drie intrapsychische instanties volgens Freud voor het omgaan met het psychosociale dilemma.

vertegenwoordigt de eisen van het somatische, het biologische: de behoeften, driften, die vooral in het lichamelijke verankerd zijn. Het "Boven-Ik" representeert de eisen van de buitenwereld, vooral de geboden en verboden die ons gedrag sturen. Het "Ik" is een bemiddelende instantie, die moet waken dat enerzijds de eisen van het "Es" voldoende in acht genomen worden — handelen volgens het lustprincipe —, anderzijds dat de eisen van de buitenwereld in acht genomen worden, die we niet ongestraft naast ons neer kunnen leggen — handelen volgens het realiteitsprincipe. Een goed ontwikkeld, sterk en volwassen "Ik" kan adequaat bemiddelen tussen de vaak conflicterende eisen van het "Es" en het "Boven-Ik".

Terwijl bij Freud het psychosociale dilemma primair geanalyseerd wordt vanuit de intrapsychische dynamiek, zal een sociologische benaderingswijze eerder het accent leggen op de sociale rol, die omschreven kan worden als een sociaal gedifferentieerd gedragspatroon, dat verwacht wordt van een individu, waaraan bepaalde functies worden toegekend (Wrightsman en Deaux, 1981, G. 7). Door Deutsch en Krauss (1965) wordt gesteld dat het begrip "sociale rol" als het ware een theoretisch scharnier vormt tussen de meer psychologische en de meer sociologische benaderingswijzen in de sociale psychologie. Daarbij verwijst rol naar overeenkomsten in gedrag van verschillende individuen met eenzelfde status, en persoonlijkheid naar overeenkomsten in de verschillende gedragingen van een individu. In de relatie van persoonlijkheid en rol ligt een paradox. Persoonlijkheid is de unieke configuratie van individuele kenmerken. Hoe kan

dan eenzelfde rol vervuld worden door verschillende individuen met nogal uiteenlopende persoonlijkheidskenmerken? Een antwoord hierop is mede te vinden in het brede scala van aanvaardbaar gedrag, dat binnen de speelruimte van een rol mogelijk is.

Van de zijde van sociologisch georiënteerde auteurs werd een analyse van het socialisatieproces voorgesteld in een terminologie, die duidelijk overeenkomsten vertoont met de intrapsychische instanties van Freud. Bedoeld worden hier de begrippen "persoonlijke identiteit", "ik-identiteit" en "sociale identiteit". De termen werden geïntroduceerd door Goffman (1963) en door Habermas (1968) overgenomen en toegepast in het kader van een uitgewerkte socialisatie-theorie.

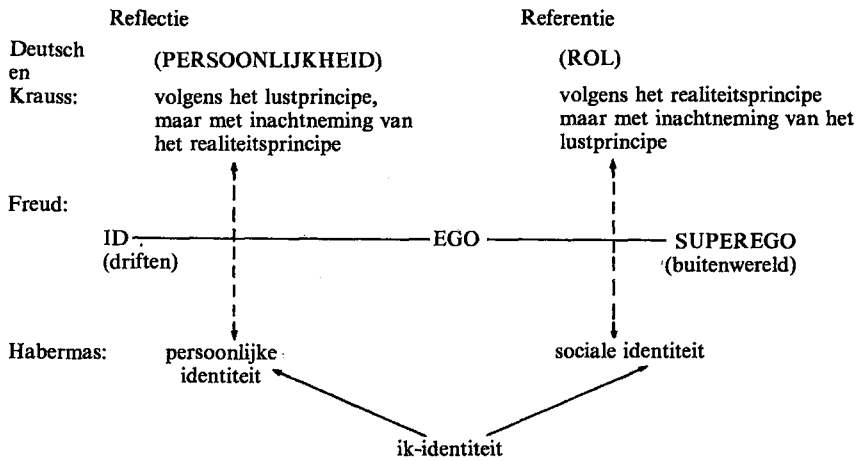
De betekenis van de begrippen wordt door Klaassen samengevat als volgt: "De persoonlijke identiteit is de vaardigheid van het individu om de verschillende fasen van zijn levensgeschiedenis te integreren in een onverwisselbare biografie. Ieder individu heeft in de loop van zijn leven een bepaalde volgorde van gecombineerde posities in het gezins-, beroeps- en machtsstelsel ingenomen. Op deze wijze heeft een ieder in zijn levenswijze een andere constellatie van ervaringen opgebouwd, welke verschillend is van die van anderen. Deze ervaringen die een bepaalde definitie van de situatie tot gevolg hebben, draagt een ieder noodzakelijk met zich mee wanneer hij zich in een actuele interactiesituatie bevindt.

De sociale identiteit heeft betrekking op alle gelijktijdige rolverplichtingen waarmee het individu op een bepaald moment rekening moet houden. Het is met andere woorden de eenheid in de veelheid van gelijktijdige, dikwijls inkompatibele rollen.

Het begrip Ich-identiteit verwijst in het begrippenschema naar de samenstelling of synthese van de persoonlijke en de sociale identiteit. Het is de vaardigheid om op beide dimensies, de verticale (persoonlijke identiteit) zowel als de horizontale (sociale identiteit), te balanceren. Wil er sprake zijn van Ich-identiteit, opdat de interactie bestendig kan worden, dan dient aan geen van beide alternatieven de voorkeur gegeven te worden, maar zal er een soort prekair, balancerend evenwicht gekreëerd moeten worden" (Klaassen, 1973, p. 260; zie ook Klaassen, 1981, p. 212-222).

In figuur 7.3 wordt met behulp van sleutelbegrippen aangegeven welke de overeenkomsten zijn tussen Freud's intrapsychische instanties, de sociologische identiteitsbegrippen, en de begrippen persoonlijkheid en rol, reflectie en referentie bij Deutsch en Krauss.

Hoe leren mensen een sociale rol? Een sociale rol leren mensen onder meer door over te nemen wat de eisen en verwachtingen van de buitenwereld zijn, door te beantwoorden aan de eisen van de buitenwereld. Het individu neemt een sociale

Figuur 7.3. Schematische ordening van sleutelbegrippen aangaande socialisatie volgens Deutsch en Krauss, Freud en Habermas.

rol aan, vormt zich een *sociale identiteit* door te refereren aan anderen (referentie). Daarbij handelt het individu — in psychoanalytische termen uitgedrukt — volgens het realiteitsprincipe, dat is met uitstel van behoeftenbevrediging. Referentie mag echter niet zover gaan, dat de *persoonlijke identiteit* in het gedrag komt. Het individu moet daarom de sociale rol vervullen op een eigen, unieke manier, overeenkomstig de persoonlijke identiteit, waarover men moet nadenken, waarvan men zich bewust moet zijn (reflectie). Naast het onontbeerlijke realiteitsprincipe dient het individu eveneens het lustprincipe in voldoende mate tot zijn recht te laten komen: handelen overeenkomstig de behoeften.

Gezegd wordt: "het individu" dient dit of dat te doen, "het individu" mag dit of dat niet doen. Wie of wat is dan "het individu"? De psychoanalyse postuleert tussen het "Es", dat de eisen van het somatische representeert, en het "Boven-Ik", dat de eisen van de buitenwereld representeert, een "Ik", dat fungeert als bemiddelende instantie. Op soortgelijke wijze postuleert de sociologische theorie tussen "persoonlijke identiteit" en "sociale identiteit" een "ik-identiteit", die tussen beide bemiddelt en balanceert, die moet waken dat beide tot hun recht komen en niet in het gedrang komen. Socialisatie mag er niet toe leiden, dat het individu zich kritiekloos aanpast aan de omgeving, waarbij de sociale identiteit de eisen van de individualiteit ontkracht. Socialisatie mag er evenmin toe leiden, dat het individu een insulaire persoonlijke identiteit vormt, die niet verstaanbaar is voor anderen. Socialisatie moet vooral resulteren in een ik-identiteit, die

gekenmerkt wordt door wat Habermas "autonoom handelen" noemt. Zonder een dergelijke autonome ik-identiteit blijft het individu voor de waardering van eigen gedrag steeds aangewezen ofwel op een referent — en dat doet geen recht aan de persoonlijke identiteit — ofwel uitsluitend op het eigen standpunt, zonder referentiekader. Autonoom handelen is dan ook geenszins identiek aan het handelen volgens de eisen van de persoonlijke identiteit, evenmin als volgens de psychoanalyse een volwassen Ik zou handelen uitsluitend volgens het lustprincipe, zonder de eisen van het realiteitsprincipe in acht te nemen. Autonoom handelen is handelen vanuit de balancerende vaardigheid om de beide eisenpakketten tot hun recht te laten komen. Deze vaardigheid om de eisen van het individuele en de eisen van het sociale tot hun recht te laten komen is uiteindelijk de wijze waarop het individu omgaat met wat wij het psychosociale dilemma genoemd hebben. En het ontwikkelen van deze vaardigheid om met het psychosociale dilemma om te gaan is het uiteindelijke doel van socialisatie.

7.4. Socialisatie: leren omgaan met het psychosociale dilemma

Voordat wij nu gaan invullen wat de implicaties zijn van de theorie van de constructieve of functionele schuldgevoelens en schuldgevoeligheid voor socialisatie, moeten we eerst nog even stilstaan bij een belangrijk aspect, dat niet altijd voldoende aandacht krijgt. Sprekend over socialisatie gebruiken wij sleutelbegrippen, die gekenmerkt worden door het feit dat zij steeds twee betekenissen hebben, verwijzend naar activiteiten om te bewerkstelligen dat iemand anders een vaardigheid verwerft, en naar activiteiten waarin men zichzelf een vaardigheid eigen maakt. Dit geldt voor woorden als: leren, vormen, ontwikkelen. Het bewerkstelligen dat iemand anders een vaardigheid verwerft beluisteren we in uitspraken als: iemand leren hoe het moet; onderwijzers en ouders vormen hun kinderen; de docent ontwikkelt bij de studenten de vereiste vaardigheden. Het zich eigen maken van vaardigheden is aan de orde in zinnen als: ik leer fietsen; ik vorm mezelf; ik ontwikkel mezelf. Ook voor het woord "socialisatie" gelden beide betekenissen. Aan het begin van dit hoofdstuk werd met opzet de definitie van socialisatie volgens Wrightsman en Deaux (1981) gekozen, omdat deze definitie de beide betekenissen weergeeft: enerzijds het aannemen of leren van de normen van de samenleving, anderzijds het verwerven van onderscheiden eigen waarden, overtuigingen en persoonlijkheidskenmerken. Het begrip "socialisatie" verwijst niet alleen naar de bijdrage van de "socializing agent" om een kind te socialiseren, maar ook naar de bijdrage van het kind, dat zich al dan niet openstelt voor het socialisatieproces en daarin zichzelf ontwikkelt tot een unieke persoon.

De met instemming overgenomen definitie van socialisatie volgens Wrightsman

en Deaux zou nog verbeterd kunnen worden door in de definitie het woord "kinderen" te vervangen door "mensen". Het leren van sociale normen en het ontwikkelen van de eigen uniciteit is niet beperkt tot de kinderleeftijd, maar is eveneens aan de orde in situaties van zogenaamde "roltransities" (Kleber en Brom, 1983), zoals bijvoorbeeld het aangaan of beëindigen van een relatie, het accepteren of verlaten van een werkkring; de "intrede" in de W.W., W.A.O., A.O.W.; bij migratie of bij de "intrede" in een ziekenhuis of verzorgingstehuis.

Het uiteindelijk doel van socialisatie, zo zagen we, is de vaardigheid om adequaat om te gaan met het psychosociale dilemma, en dit is niet beperkt tot de kinderleeftijd, doch wordt ook vereist en beproefd telkens wanneer zich roltransities aandienen. Wat kan nu in deze vaardigheid om met het psychosociale dilemma om te gaan de constructieve functie zijn van schuldgevoel of schuldgevoeligheid? Overbenadrukking van "Boven-Ik" en "sociale identiteit" kan leiden tot een mate van aanpassing en conformisme die vervreemding van zichzelf tot gevolg heeft; tot een persoonlijkheid die in termen van onze theorie overgevoelig is voor schuld. Overbenadrukking van "Es" en van "persoonlijke identiteit" kan leiden tot vervreemding ten opzichte van de omgeving; tot een persoonlijkheid die in termen van onze theorie te weinig schuldgevoelig is. De psychisch gezonde uitkomst van socialisatie is volgens Freud een volwassen, sterk Ik; volgens Habermas een sterke, autonome Ik-identiteit; volgens onze theorie voorts een persoonlijkheid die gekenmerkt wordt door een midden-niveau van schuldgevoeligheid, hetwelk onmisbaar is voor een hoge graad van zelfregulatie.

Hoe wordt een dergelijke persoonlijkheid gevormd, en hoe vormt een dergelijke persoon zichzelf? Gevormd worden en zich vormen is een weerbarstige en avontuurlijke ontdekkingsreis, waarbij men steeds opnieuw geconfronteerd wordt met onbekende situaties. Voor elke nieuwe, onbekende situatie moeten oplossingen gevonden worden, en moeten nieuwe vaardigheden uitgeprobeerd worden. Aan de basis van deze ontdekkingsreis liggen beloning en straf. Het goede wordt beloond: ofwel door een "externe" beloner, ofwel door de bevrediging, dat men de hindernis goed genomen heeft. Het verkeerde wordt gestraft: ofwel door de "externe" bestraffer, ofwel door het verdriet om eigen falen. Wanneer het strafmechanisme eenzijdig en rigoreus wordt gehanteerd, dreigen de gevaren van de autoritaire opvoeding, zoals die beschreven worden onder anderen door Adorno e.a. (1950). Daarom is het voor de vorming — het vormen van anderen en het vormen van zichzelf — allereerst een vereiste dat niet nagelaten wordt, het goede gedrag te belonen, waaronder vooral ook te verstaan het belonen van succesvolle creativiteit. Juist het adequaat belonen van succesvolle "coping" is van belang voor het zich ontwikkelend zelfvertrouwen en zelfstandigheid (zie ook Defares, 1977). Kan bij het goede, dat beloond dient te worden, ook schuldgevoel horen?

Eerder stonden we stil bij de mogelijkheid om met behulp van de schalen voor schuldgevoeligheid, schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie, te inventariseren in hoeverre mensen van mening zijn dat zij in hun feitelijke socialisatiepraktijk schuldig zijn voor schade die zij hun kinderen kunnen toebrengen. De opvoedingspraktijk waarin discipline overbenadrukt wordt, alsook het "cafeteria-systeem", waarin kinderen aan hun lot worden overgelaten, zouden dan kunnen blijken ongunstig te zijn in zoverre zij respectievelijk tot overgevoeligheid en tot ongevoeligheid voor schuld kunnen leiden. Kunnen we naast een dergelijke inventariserende benadering ook komen tot aanwijzingen voor de wijze waarop de socialisatiepraktijk eventueel veranderd en verbeterd kan worden, en tot het formuleren van criteria waaraan een socialisatie tot autonome ik-identiteit zou moeten beantwoorden?

Wanneer het doel van socialisatie wordt geformuleerd als *om kunnen gaan* met het psychosociale dilemma, en het socialisatieproces als *leren* daarmee om te gaan, dan wordt het socialisatieproces herleid tot de fundamentele, vaak conflicterende eisen waarmee het individu zijn leven lang geconfronteerd wordt, tot een steeds terugkerende crisis, waarin het individu tot oplossingen moet zien te komen. Op deze fundamentele en zich steeds in andere vormen manifesterende crises is de theorie van toepassing, die door Erikson (1972) gedifferentieerd wordt uitgewerkt voor de acht fasen van de levenslange ontwikkeling en socialisatie van de mens. In de eerste levensfase wordt het kind geconfronteerd met vertrouwen en wantrouwen, en voor een goede ontwikkeling moet het kind aan het eind van die fase meer vertrouwend zijn dan wantrouwend. In de tweede fase wordt het kind geconfronteerd met autonomie tegenover twijfel en schaamte. En voor een goede ontwikkeling moet de autonomie het winnen van schaamte en twijfel. In de derde fase is er de confrontatie met initiatief tegenover schuld. En voor de goede ontwikkeling moet initiatief domineren over schuld.

In de kritiek op Erikson is erop gewezen dat zijn theorie te vaag is, dat hij met name niet aangeeft, wat precies de determinanten zijn van de ontwikkeling. Om die reden is het moeilijk om vanuit die theorie voorspellingen te doen omtrent een bepaalde ontwikkeling (Deutsch en Krauss, 1965). Een dergelijke vaagheid is onder meer de stelling dat de nieuwe verworvenheden aan het eind van ieder stadium in "bepaalde mate" bereikt moeten zijn ("a certain ratio"). Zonder de terechtheid van deze kritiek aan te vallen, interesseert ons deze "certain ratio" echter om een andere reden. Erikson zegt niet dat het kind na de eerste fase alléén vertrouwend moet zijn. Er zijn namelijk zaken en situaties in het leven die gewantrouwd moeten worden. Wie alléén vertrouwen geleerd had, zou in zijn goedgelovigheid al spoedig bedrogen uitkomen. Waar Erikson enerzijds duidelijk aangeeft dat vertrouwen moet domineren, geeft hij anderzijds door zijn stelling van "a certain ratio" ook te kennen dat de pool die intuïtief in eerste

instantie negatief gewaardeerd wordt (wantrouwen) weliswaar niet mag domineren, maar wel bestaansrecht heeft.

En zo is het ook met de andere als negatief gewaardeerde polen van alle volgende fundamentele conflicten. Met name wat ons hier bezighoudt: schuld. Wanneer we de gedachtengang van zojuist over de terechtheid van enig wantrouwen — die geen mens zal betwijfelen — toepassen op de tegenstelling van initiatief versus schuld — het derde fundamentele conflict in de fasen van Erikson — dan zou de conclusie zijn dat een gezonde ontwikkeling ook hier vraagt om "a certain ratio". Daarin zal weliswaar initiatief domineren, maar zal ook schuld onder bepaalde omstandigheden gewenst en goed geacht dienen te worden. Het eerder aangehaalde boekje: "Als ik nee zeg voel ik me schuldig" signaleert de gevaren van overgevoeligheid voor schuld, die het geval is, wanneer mensen te weinig stelling nemen tegen de eisen van het "Boven-Ik" en van "sociale identiteit". Uitwassen van de zogenaamde assertiviteitstrainingen kunnen volgens Rushton (1980) in dezelfde richting gaan. Het is een eenzijdigheid in deze benaderingen, dat onvoldoende recht gedaan wordt aan het feit dat mensen evenzeer schuldig kunnen zijn, wanneer zij geen "nee" kunnen zeggen tegen eisen van het "Es" en van "persoonlijke identiteit". Overgevoeligheid voor schuld kan niet gelden als doel van socialisatie. Maar een eventuele overgevoeligheid voor de schuld, die het geval is wanneer men geen nee kan zeggen tegen de eisen van het "Boven-Ik" moet niet vervangen worden door ongevoeligheid voor een dergelijke schuld.

De socialisatietheorie van Erikson gaat uit van fundamentele crises en van conflicterende eisen, die voor iedere fase kenmerkend zijn. In de socialisatietheorie van Habermas kunnen deze crises herleid worden tot één meest fundamentele crisis, die gekenmerkt wordt door wat we het psychosociale dilemma genoemd hebben. In het socialisatieproces verwerft het individu de vaardigheid om met dit dilemma om te gaan. Een vereiste is daarbij allereerst dat de beide "horens" van het dilemma onder ogen gezien worden en vervolgens dat men zich bepaald tot — om de term van Erikson nogmaals te gebruiken — "a certain ratio". De taak van de "socializing agent" mag daarbij niet beperkt blijven tot slechts het verhelderen en aan de "socializee" voorhouden van de beide horens van het dilemma — het "cafeteria-systeem" —, maar vereist tevens het aanreiken van de condities, die ertoe leiden dat de "socializee" de "certain ratio" bereikt. In het licht van de theorie over constructieve schuldgevoelens zal de betere uitkomst van het socialisatieproces bestaan in het zich eigen maken van "a certain ratio" — in dit geval een middensterkte van schuldgevoeligheid.

De concrete wijze waarop het aanbieden van dergelijke condities in de praktijk *geschiedt*, — en meer nog de wijze waarop een dergelijke aanbieding *dient te geschieden* om een optimaal resultaat te verkrijgen —, kwamen in deze studie niet

aan de orde. Het aanbod, dat door de "socializing agent" gegeven dient te worden aan de "socializee" kan wellicht het best worden getypeerd als een gecombineerd aanbod van *uitdaging* en *geborgenheid*, afgestemd op de behoeften en het verwerkingsvermogen van de "socializee". Defares zegt dienaangaande: "Het is geen toeval, dat begenadigde opvoeders de kunst van het opvoeden hebben beschreven als de dialectische voortgang van geborgenheid en vrijheid, bescherming en exploratie, begeleiding en autonomie" (Defares, 1977, p.437). Verder onderzoek is geboden om plausibel klinkende socialisatietheorieën als de behandelde theorieën van Erikson en Habermas nader te bestuderen. Deze theorieën konden niet eerder empirisch getoetst worden vanwege het ontbreken van een empirisch onderzoeksinstrumentarium. Wellicht kunnen de in het gerapporteerde onderzoek ontwikkelde schalen voor schuldgevoel, schuldgevoeligheid en negatieve subjectieve competentie daartoe bijdragen.

SAMENVATTING

In de emotie-theorie wordt schuldgevoel beschouwd als een belangrijke emotie, die een centrale rol speelt in de interactie met de omgeving. Sinds Freud de destructieve invloed benadrukte, die neurotisch schuldgevoelens hebben op het adaptief vermogen van het individu, werd in de psychologie ruimschoots aandacht gegeven aan deze negatieve aspecten. In dit kader is het van belang op te merken, dat sterke schuldgevoelens volgens deze opvatting schade kunnen berokkenen aan de intrapsychische dynamiek van het individu en aan zijn toerusting om deel te nemen aan interpersoonlijk en sociaal verkeer. In de geschiedenis van de psychologie werd echter nauwelijks aandacht gegeven aan een mogelijk positieve invloed, die van schuldgevoelens uit kan gaan. Positieve effecten van schuldgevoel zijn uiteraard niet te verwachten waar het gaat om neurotische en onterechte schuldgevoelens. Maar de negatieve evaluatie van schuldgevoel kan het zicht doen verliezen op de functionele betekenis van schuldgevoel voor het op gang brengen van gedragsverandering.

In onderzoek over helpgedrag werd gevonden, dat morele overtredingen kunnen leiden tot grotere bereidheid om iets goeds voor anderen te doen. Freedman (1970) merkt daarbij op dat schuld de juiste benaming is voor de innerlijke toestand, die als verklaring genoemd wordt voor de betreffende onderzoeksbevindingen. Schuldgevoel, de onaangename emotie die volgt op het verwaarlozen van verantwoordelijkheid, kan positieve gevolgen hebben voor prosociaal gedrag. Over mogelijk positieve gevolgen van schuldgevoel handelt het hier gepresenteerde onderzoek. Freedman vestigde de aandacht op een tweetal belangrijke problemen, die zich voordoen wanneer men schuld als intermediaire variabele wil onderzoeken: schuld verwijst naar een weliswaar rijke, doch tevens nogal vage begripsinhoud; en tevens is het moeilijk om schuld empirisch te meten. Volgens Freedman zijn de pogingen, die ondernomen werden om schuld te kunnen meten, onvoldoende geslaagd.

In een poging om het laatstgenoemde probleem op te lossen, werd een nieuwe schuldschaal ontwikkeld. Eerst werden dertig proefpersonen geïnterviewd aangaande hun gedachten en gevoelens over situaties die schuldgevoel teweeg kunnen brengen. Uitgaande van de gegevens van deze interviews werden 112 uitspraken geformuleerd, die uiteenlopende aspecten van schuld aangeven. Deze uitspraken werden vervolgens in 5 puntsschalen voorgelegd aan 188 proefpersonen. Door middel van factoranalyse werd uiteindelijk een korte lijst

verkregen van veertien uitspraken. De eerste factor van deze lijst verwijst naar onbehagen over het eigen functioneren in psychologische en lichamelijke zin. De tweede factor verwijst naar het zich door anderen en door zichzelf afgewezen voelen. In factor I wordt onbehagen uitgedrukt in een meer algemene zin. In factor II is vooral het specifieke schuld-element aan de orde. De berekende Cronbach Alpha bleek voor alle items bevredigend.

Teneinde het probleem van de vage begripsinhoud van schuld op te lossen, werd schuld gerelateerd aan het begrip *negatieve subjectieve competentie*. Het subjectieve competentie model van Bowerman (1978) biedt een kader om de structuur te analyseren van negatieve zelfbeoordelingen, en na te gaan in welke mate het individu ongunstig gedrag aan zichzelf toeschrijft. Deze zelfbeoordelingen kunnen worden gezien als attributie-sequenties, waarin een drietal kwalitatief verschillende attributies onderscheiden kunnen worden, te weten: een actie-attributie, waarin een actie toegeschreven wordt aan een actor; een effect-attributie, waarin een effect toegeschreven wordt aan een actie; en een affect-attributie, waarin een positief of negatief affect toegeschreven wordt aan een effect. Elk van deze attributies kan in meerdere of mindere mate een positieve dan wel een negatieve waarde aannemen. De waarde van de attributie-sequentie wordt gedefinieerd als het product van de onderscheiden attributies: (actie-attributie) x (effect-attributie) x (affect-attributie) = subjectieve competentie.

Met het subjectieve competentie model kunnen allereerst persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoelens geanalyseerd worden in termen van concrete, identificeerbare gedragingen. Maar het model biedt bovendien een nieuw instrument om *cognitieve defensiviteit* te meten. De theorie maakt onderscheid tussen primitieve en complexe defensies. Primitieve defensies lijken daarbij meer op defensies, die gewoonlijk worden aangeduid als ontkenning en het uitbannen uit de gedachten ("stopping thinking"); dergelijke defensies lijken minder ontvankelijk voor beïnvloeding en verandering. Complexe defensies lijken meer op rationalisaties en rechtvaardigingen, en zijn meer vatbaar voor beïnvloeding en verandering. Individuen met *meer* negatieve subjectieve competentie zullen meer complexe defensies vertonen, en dit wordt beschouwd als begunstigend voor gedragsverandering. Individuen met *minder* negatieve subjectieve competentie zullen daarentegen meer primitieve defensies vertonen, en dit wordt beschouwd als een belemmering voor gedragsverandering.

Negatieve subjectieve competentie geeft aan in welke mate iemand zich verantwoordelijk voelt voor eigen ongunstig gedrag, en voor de ongewenste resultaten, die hij aan zichzelf als actor toeschrijft. Voor zover een verklaring in termen van negatieve subjectieve competentie abstraheert van het schuldaspect, zou de verklaring neutraal zijn in morele zin. Maar wanneer iemands verant-

woordelijkheid in het geding is, mag het morele aspect niet in de verklaring ontbreken. Daarom werden schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie geoperationaliseerd als intermedierende variabelen in een onderzoeksmodel dat toegepast werd op een tweetal riskante gezondheidsgedragingen, te weten het roken van sigaretten en overmatig eetgedrag.

In een voorstudie werd een eerste operationalisatie van de subjectieve competentie theorie toegepast bij 85 rokers. Daarna werd een nader uitgewerkt onderzoeksmodel toegepast in een onderzoek bij 270 rokers. In het onderzoeksmodel worden angst, lage zelfwaardering en attributie-stijl opgevat als voorspellers van schuldgevoel en negatieve subjectieve competentie als intermedierende variabelen. Meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie worden vervolgens opgevat — samen met situationele determinanten en populatie-kenmerken — als voorspellers van de volgende afhankelijke variabelen: sterkere intentie om te stoppen met roken, meer complexe en minder primitieve defensies, en een minder positieve waardering van het roken. De resultaten van het onderzoek bevestigen de theorie in belangrijke mate, terwijl de uitkomsten van een pad-analyse de houdbaarheid van het theoretisch model nogmaals ondersteunen.

Tevens werden drie verschillende gradaties van schuldgevoel over het roken op experimentele wijze geïnduceerd, met de bedoeling om na te gaan of verschillende gradaties van schuldgevoel een differentiërend effect hebben op de bereidheid om riskant gezondheidsgedrag te veranderen. Een hypothese, waarin een curvilineair effect verwacht wordt van de mate van geïnduceerd schuldgevoel op scores voor gedragsverandering, werd in eerste instantie niet bevestigd. De resultaten van nadere secundaire analyses, door middel van variantie-analyse, wijzen er echter wel op, dat de gradaties van geïnduceerd schuldgevoel conform de theoretische verwachting een verschillend effect bewerken wat betreft de sterkte van intentie tot gedragsverandering, alsmede betreffende de structuur van cognitieve defensiviteit. Concluderend kan worden gesteld dat de mate waarin geïnduceerde schuld kan bijdragen tot gedragsverandering, moet worden gezien als een functie van (a) de sterkte van de boodschap, (b) de ontvankelijkheid van de persoon tot wie de boodschap gericht wordt en (c) kenmerken van de persoon of institutie die verantwoordelijk is voor de boodschap.

Met een soortgelijk onderzoeksmodel werd de theorie ook getoetst voor overmatig eetgedrag, in een onderzoek bij 64 proefpersonen, deels obesen, deels niet-obesen. Negatieve subjectieve competentie aangaande een drietal eetpatronen — "emotional eating", "restrained eating" en niet-lijnen — kon op een analoge manier voorspeld worden door angst, schuldgevoeligheid en lage zelfwaardering. En evenals bij het eerder vermelde onderzoek voorspelt een

hogere mate van negatieve subjectieve competentie en sterkere intentie tot gedragsverandering, en een gelijksoortige structuur van defensies.

Een sterker schuldgevoel en sterkere negatieve subjectieve competentie blijken aanzienlijk meer bij te dragen tot de intentie voor gedragsverandering dan zwak schuldgevoel en zwakke negatieve subjectieve competentie. Individuen met meer schuldgevoel en meer negatieve subjectieve competentie hebben ook een meer gedifferentieerd systeem van defensies vergeleken met individuen met geringe schuldgevoelens en geringe negatieve subjectieve competentie, die meer primitieve defensies vertonen. Weliswaar kunnen goede intenties, minder primitieve defensies, en grotere bereidheid om externe druk te accepteren, slechts in beperkte zin gelden als indicatoren voor daadwerkelijke gedragsverandering. Dat neemt echter niet weg dat de aanwezigheid van dergelijke intenties en een dergelijke bereidheid alleszins een betere preconditionie voor gedragsverandering is, dan het ontbreken ervan.

Verder onderzoek over dit punt is geboden om na te gaan of schuldgevoelens kunnen fungeren in het kader van strategieën voor therapie en preventie, allereerst op het terrein van verslavingen zoals roken, verkeerde eetgewoonten, alcoholisme en drugmisbruik, maar ook meer in het algemeen op uiteenlopende gebieden van ongewenst gedrag zoals vandalisme en anti-sociaal gedrag.

In het laatste hoofdstuk wordt een aanzet gegeven om de theorie toe te passen op het socialisatieproces. Extreem *sterke* schuldgevoelens en overgevoeligheid voor schuld zijn zonder twiifel ongewenst als uitkomst van het socialisatieproces, want ze kunnen ertoe leiden dat de persoon vervreemdt van zichzelf. Maar extreem *zwakke* schuldgevoelens en ongevoeligheid voor schuld moeten eveneens beschouwd worden als ongunstig, in dit geval omdat ze ook kunnen leiden tot vervreemding van de sociale realiteit. Een middensterkte van schuldgevoel en van ontvankelijkheid voor schuld moet beschouwd worden als het betere resultaat van socialisatie.

In dit onderzoek werd de theorie geoperationaliseerd voor een tweetal riskante gezondheidsgedragingen. De bevindingen lijken de verwachting te rechtvaardigen, dat het theoretisch model eveneens toepasbaar is op andere gedragingen. Wellicht kan het gepresenteerde onderzoek op deze wijze een bijdrage leveren tot herontdekking van de ten onrechte verwaarloosde constructieve functie, die schuldgevoelens kunnen hebben voor gedragsverandering.

SUMMARY

In emotion theory, much attention has been given to guilt feelings as important emotions that play a significant role in interactions with the environment. Since Freud stressed the destructive influence of neurotic guilt feelings on the adaptive resources of the individual, ample attention has been given to these negative aspects in the psychological literature. It is important to emphasize that, according to this stand, guilt feelings have harmful effects on the intrapsychic dynamics of individuals and on their capacity to engage in interpersonal and social intercourse.

In contrast, the *potential positive impact of guilt feelings* has been neglected in the history of psychology. Positive effects of guilt feelings are obviously not to be expected in the case of neurotic and unjustified guilt feelings. However, the negative evaluation of guilt may have obscured the functionality of guilt for adaptive behavioral change.

In research on helping behavior, evidence has been found that moral transgression leads to greater compliance. According to Freedman (1970), the internal state that ties together the experimental findings, should be labeled as guilt. Guilt, the unpleasant emotion following neglected responsibility, can have positive effects for prosocial behavior. The research presented here elaborates on potential positive effects derived from guilt. Freedman draws attention to two major problems concerning guilt as an intervening variable: firstly guilt is a very rich, but somewhat vague concept, and secondly it is difficult to measure it directly. According to Freedman, various attempts to construct measures of guilt have been unsuccessful.

In an attempt to overcome the latter difficulty, a *new guilt scale* was developed. In a preliminary phase, 30 subjects were interviewed on their beliefs and feelings concerning situations that may arouse guilt feelings. On the basis of the data, 112 statements were formulated, indicating diverse aspects of guilt. In a later phase, these statements were presented to 188 subjects, using a five-point scale format. The data were condensed by way of factor analysis. The resulting guilt scale finally comprises 14 items. Factor one reflects a negative assessment of one's own functioning concerning both physical and psychological aspects. The second factor reflects the feelings of being rejected with reference to a negative evaluation of one's own behavior. Factor I refers to distress in a moral general sense. Factor II reflects the guilt element more specifically.

In order to tackle the ambiguous content validity of the guilt concept, guilt was related to the concept of (*negative*) *subjective competence*. Bowerman's (1978) subjective competence model provides a framework for assessing negative self-referent belief structures, indicating the degree to which the subject attributes unfavorable behavior to himself or herself. The self-referent belief structures represent attribution-sequences implying three qualitatively different attributions, namely: action-attribution, i.e. attributing an action to an actor; effect-attribution, i.e. attributing an effect to an action; and affect-attribution, i.e. attributing a positive or a negative affect to an effect.

Each attribution can have a more or less positive or negative value. The value of the attribution-sequence is defined by the product of the different attributions: (action-attribution) x (effect-attribution) x (affect-attribution) = subjective competence.

Additionally to an analysis of personal feelings of responsibility in terms of concrete, identifiable actions, the subjective competence model provides a new instrument for measuring *cognitive defensiveness*. The theory distinguishes between primitive and complex defenses. Primitive defenses resemble defenses known as denial and stopping thinking, and seem to be *less* susceptible to change or influence. Complex defenses resemble justifications and rationalizations, and seem to be *more* susceptible to change and influence. Individuals with *stronger* negative subjective competence will demonstrate more complex defenses, which is considered to facilitate behavioral change. On the other hand, individuals with *less* negative subjective competence will demonstrate more primitive defenses, which is considered to hamper behavioral change.

Negative subjective competence indicates the degree of responsibility a person may feel with regard to his defective behavior and unfavorable outcomes, which he attributes to himself as an actor. To the extent that the explanation of negative subjective competence does not take the concept of guilt into account, the explanation would be morally neutral. Whenever a person's responsibility is at stake, however, a moral explanation is involved. Therefore, both guilt and negative subjective competence were operationalized as intervening variables in a research design which was applied to two different kinds of risky health behavior, namely cigarette smoking and overeating.

In an initial pilot study a tentative operationalization of the subjective competence theory was tested using 85 cigarette smokers. In a later stage a more elaborate research study was carried out with 270 cigarette smokers in order to test a research design in which anxiety, negative self esteem, and attribution-style predict guilt feelings concerning smoking and negative subjective competence concerning smoking, both to be considered as intervening variables. Subsequently, a higher degree of guilt and negative subjective competence,

together with situational determinants and population characteristics, predict the following dependent variables: a stronger intention to quit smoking, more complex and less primitive defenses, and less positive attitude towards smoking. The evidence corroborates the theory to a considerable extent, and the results obtained via path-analysis gave further support to the validity of the theoretical model.

In addition, three different degrees of guilt feelings were induced experimentally in order to test a differential effect on the readiness to change risky health behavior. In the first instance, a hypothesis concerning a curvilinear effect on change scores was not corroborated. Yet, on the basis of further analysis, using Analysis of Variance, the data indicate that the degrees of guilt induction are indeed differentially effective in enhancing the intention to behavioral change and in optimizing the structure of cognitive defenses. In fact the differences concerning primitive and complex defenses were substantial in the condition in which the middle level of guilt was induced. On the basis of the empirical findings it is concluded that the degree to which induction of guilt might contribute to behavioral change is to be considered as a function of (a) the strength of the message, (b) the susceptibility of the receiver, and (c) characteristics of the person or institution being held responsible for the message.

A similar research model was tested on the topic of overeating, using 64 subjects, partly obese and partly non-obese individuals. Negative subjective competence concerning three patterns of overeating — emotional eating, external eating, and non-restrained eating — could in an analogous fashion be predicted by anxiety, guilt and negative self-esteem. In correspondence with the previous study a higher degree of negative subjective competence predicts stronger intentions to change behavior, and similar defense structures.

More guilt and more negative subjective competence clearly contribute to a much higher extent than do low guilt and low negative subjective competence to the intention to change risky health behavior. Subjects with more guilt and more negative subjective competence demonstrate a more differentiated defense system in comparison with subjects with low guilt and low negative subjective competence, who demonstrate more primitive defenses.

Further research on this topic is recommended in order to investigate whether guilt feelings can be fruitfully utilized in the context of therapeutic and preventive manoeuvres, especially in the field of addiction, pertaining to smoking, eating disorders, alcoholism, and drugs abuse, or even more generally in different areas of unwanted behaviors, such as vandalism and antisocial behavior.

In the final chapter an attempt is made to apply the theory to the process of

socialization. Extreme *high* guilt feelings, and hypersensitivity for guilt, undoubtedly represent an unwanted outcome of the socialization process, because they may lead to alienation from the self. Extreme *low* guilt feelings, however, and hyposensitivity for guilt, should also be considered ineffective, because they may lead to alienation from social reality. A medium degree of guilt feelings and sensitivity for guilt will be the better outcome. In this study the theory has been operationalized with respect to two specific risky health behaviors. The findings seem to justify the expectation that the theoretical model can be applied to other behaviors as well. In this manner the presented research possibly may offer a contribution to the rediscovery of the unjustly neglected constructive function, which guilt feelings may have for behavioral change.

LITERATUUR

- Abramson, L. Y., Seligman, M.E.P. en Teasdale, J.J. Learned helplessness in humans: Critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*, 1978, 87, 49-74.
- Adams, J.S. Inequity in social exchange. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 2. New York: Academic Press, 1965.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, E.J. en Stanford, R.N. The authoritarian personality. New York: Harper, 1950.
- Ajzen, I. en Fishbein, M. Understanding attitudes and predicting social behavior. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1980.
- Allen, V.L. Arousal, affect, and self-perception: The role of the physical environment. In C.D. Spielberger, I.G. Sarason en P.B. Defares (Eds.), *Stress and Anxiety*. Vol. 9. Washington: Hemisphere, 1985.
- Allport, G.W. The historical background of modern social psychology. In G. Lindzey en E. Aronson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology*, Vol. I. Reading, Mass: Addison-Wesley, 1968.
- Bandura, A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
- Bandura, A. en Walters, R.W. Social learning and personality development. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1963.
- Baron, R.A., Byrne, D. en Kantowitz, B.H. Psychology: understanding behavior. Philadelphia: Saunders, 1977.
- Benedict, R. Patterns of culture. (1934). New York: Mentor Books, 1960.
- Berkowitz, L. Social norms, feelings, and other factors affecting helping behavior and altruism. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6. New York: Academic Press, 1972.
- Beijk, J. De cognitieve revolutie in de psychologie. *De Gids*, 1980, 143, 317-332 en 429-445.
- Beijk, J. De differentiële attributie van negatieve eigenschappen aan zichzelf en anderen. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1982, 37, 137-140.
- Blau, P.M. Exchange and power in social life. New York: Wiley, 1964.
- Borne, A. van der, e.a. (Red.), *Bijbels Woordenboek*. Roermond: Romen & Zonen, 1957.
- Bowerman, W.R. Subjective competence: The structure, process and function of self-referent causal attributions. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 1978, 8, 45-75.
- Bowerman, W.R. Applications of a social psychological theory of motivation to the language of defensiveness and self-justification. In M.M.T. Henderson (Ed.), *Mid-America Linguistics Conference Papers*. Lawrence, Kansas: University of Kansas Linguistics Department, 1981, 13-36.
- Bramel, D. Dissonance, expectation, and the self. In R.P. Abelson, e.a. (Eds.), *Theories of cognitive consistency: A sourcebook*. Chicago: Rand McNally, 1968.
- Brandjes, M., Defares, P.B. en Wellen, J.J. Relatie tussen fysiologische en psychologische parameters van obesitas. Interne publicatie. Vakgroep Psychologie en ONNO-project. Landbouwhogeschool Wageningen, 1986.
- Brehm, J.W. Responses to loss of freedom: A theory of psychological reactance. Morristown, N.J.: General Learning Press, 1972.
- Brickman, P., Rabinowitz, V.C., Karuza, J., Coates, D., Cohn, E. en Kidder, L. Models of helping and coping. *American Psychologist*, 1982, 37, 368-384.
- Cabanac, M. en Duclaux, R. Obesity: absence of satiety aversion to sucrose. *Science*, 1970, 168, 496-497.

- Campbell, D.T. On the conflicts between biological and social evolution and between psychology and moral tradition. *American Psychologist*, 1975, 30, 1103-1126.
- Carlsmith, J.M. en Gross, A.E. Some effects of guilt on compliance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1969, 11, 232-239.
- Chadwick-Jones, J.K. Social exchange theory: Its structure, and influence in social psychology. New York: Academic Press, 1976.
- Coelho, V., A. Hamburg en J.E. Adams (Eds.), *Coping and Adaptation*. New York: Basic Books, 1974.
- Comer, R. en Laird, J.D. Choosing to suffer as a consequence of expecting to suffer: Why do people do it? *Journal of Personality and Social Psychology*, 1975, 32, 92-101.
- Defares, P.B. Socialisatie, adaptatie en stress. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1977, 32, 431-449.
- Defares, P.B., Willems, L.F.M. en Hettema, J.H.M. Sociale Angst. *Hulpverlening en Veranderen*. Handboek voor psychisch gezondheids- en welzijnswerk. Deventer: Van Loghum Slaterus. 53. Def., 1978.
- Deutsch, M. en Krauss, R.M. Theories in social psychology. New York: Basic Books, 1965.
- Dovidio, J.F. Helping behavior and altruism: an empirical and conceptual overview. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 17. New York: Academic Press, 1984.
- Eagly, A.H. en Telaar, K. Width of the latitude of acceptance as a determinant of attitude change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1972, 23, 388-397.
- Elias, N. Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken. Utrecht: Spectrum, 1982.
- Eijnatten, J.M. van en Staarman, J.A. Stoppen met roken kan als u dat wilt. Doctoraalscriptie. Landbouwhogeschool Wageningen, 1983.
- Epstein, S. The self-concept revisited: or a theory of a theory. *American Psychologist*, 1973, 28, 404-416.
- Erikson, E.H. Identiteit, jeugd en crisis. Utrecht: Spectrum, 1972.
- Festinger, L. A theory of cognitive dissonance. Stanford: Stanford University Press, 1957.
- Fortmann, H. Heel de mens. Reflecties over de menselijke mogelijkheden. Bilthoven: Ambo, 1972.
- Fortmann, H.M.M. Als ziende de Onzienlijke. Deel II. Hilversum: Gooi en Sticht, 1974.
- Fortuin, J. Als kinderen nabestaanden zijn geworden. *Hulpverlening en Veranderen*. Handboek voor psychisch gezondheids- en welzijnswerk. Deventer: Van Loghum Slaterus, 55. For., 1977.
- Frankl, V.F. Man's search for meaning: an introduction to logotherapy. New York: Pocket Books, 1963.
- Freedman, J.L. Transgression, compliance and guilt. In J. Macaulay en L. Berkowitz (Eds.), *Altruism and Helping Behavior*. New York: Academic Press, 1970.
- Freedman, J.L., Wallington, S.A. en Bless, E. Compliance without pressure: the effect of guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, 7, 117-124.
- Frenkel, F.E. Schuld: verkenning van een interdisciplinair niemandsland. *De Gids*, 1978, 141, 619-637.
- Freud, S. Het onbehagen in de cultuur. In Cultuur en Religie 3. Meppel: Boom, 1984.
- Frijda, N.H. Towards a theory of emotions. In C.D. Spielberger, I.G. Sarason en P.B. Defares (Eds.), *Stress and Anxiety*, Vol. 9. Washington: Hemisphere, 1985.
- Gezondheidsraad. Advies inzake Adipositas. 's Gravenhage 15 november 1985.
- Goffman, E. Stigma. Notes on the management of spoiled identity. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1963.
- Gouldner, A.W. The norm of reciprocity. *American Sociological Review*, 1960, 25, 161-178.
- Groot, A.D. de. Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen. 's Gravenhage: Mouton & Co., 1966.
- Haagen, G. De gezondheidsoriëntatie van licht gehandikte jongeren. Doctoraalscriptie. Utrecht, 1979.

- Habermas, J. Thesen zur Theorie der Sozialisation. Vorlesungsmanuscript, 1968.
- Hardyck, J.A. en Kardush, M. A modest modish model for dissonance reduction. In R.P. Abelson, e.a. (Eds.), *Theories of Cognitive Consistency: A sourcebook*. Chicago: Rand McNally, 1968.
- Have, T.T. ten. Klein bestek van de agologie. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1968.
- Have, T.T. ten. Andragologie in blauwdruk. Groningen: Tjeenk Willink, 1973.
- Heider, F. The psychology of interpersonal relations. New York: Wiley, 1958.
- Hofstee, W.K.B., Linden, J.H.M. van der en Van de Velde, J.C. Attributie van positieve en negatieve eigenschappen aan zichzelf en anderen: een replicatie. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1982, 37, 123-135.
- Hofstra, S. Het normaliteitsbegrip in de sociologie. Leiden: E.J. Brill, 1950.
- Homans, G.C. Social behavior and exchange. *American Journal of Sociology*, 1958, 63, 597-606.
- Horney, K. De neurotische persoonlijkheid van deze tijd. Utrecht: Bijleveld, 1970.
- Hovland, C., Janis, I.L. en Kelley, H.H. Communication and persuasion. New Haven: Yale University Press, 1953.
- Janis, I.L. Effects of fear arousal on attitude change. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press, 1967.
- Janis, I.L. Stress and frustration. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971.
- Janis, I.L. (Ed.), Counseling on personal decisions. Theory and research on short-term helping relationships. New Haven and London: Yale University Press, 1982.
- Janis, I.L. en Mann, L. Decision making. A psychological analysis of conflict, choice, and commitment. New York: The Free Press, 1977.
- Jones, E.E. en Nisbeth, R.R. The actor and the observer: divergent perceptions of the causes of behavior. In E.E. Jones, e.a. (Eds.), *Attribution: Perceiving the Causes of Behavior*. Morristown, N.J.: General Learning Press, 1972.
- Kapteyn, P. Taboe, macht en moraal in Nederland. Synopsis. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1980.
- Kelley, H.H. The processes of causal attribution. *American Psychologist*, 1973, 28, 107-128.
- Kelley, H.H. en Michela, J.L. Attribution theory and research. *Annual Review of Psychology*, 1980, 31, 457-501.
- Kelman, H.C. Compliance, identification and internalization: Three processes of opinion change. *Journal of Conflict Resolution*, 1958, 2, 51-60.
- Kelman, H.C. Manipulation of human behavior: An ethical dilemma for the social scientist. In W.G. Bennis, K.D. Benne en R. Chin (Eds.), *The Planning of Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969.
- Kerlinger, F.N. Foundations of behavioral research. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.
- Klaassen, C. Nieuwe ontwikkelingen in de socialisatietheorie. *Mens en Maatschappij*, 1973, 48, 244-267.
- Klaassen, C. Sociologie van de persoonlijkheidsontwikkeling. Verkenningen in de socialisatietheorie. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1981.
- Klant, J.J. Schulden maken rijk. *De Gids*, 1978, 141, 553-556.
- Kleber, R.J. Stressbenaderingen in de psychologie. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1982.
- Kleber, R.J. en Brom, D. Ingrijpende veranderingen en hun gevolgen. In E. van de Vliert, A.Ph. Visser, P.G.J. Zwaga, J.A.M. Winnubst en E.J. ter Heine (Red.), *Rolspanningen*. Meppel: Boom, 1983.
- Kleijn, C. Bijdrage in de serie "De Tijdgeest". Februari - Maart 1985, NRC Handelsblad.
- Kohnstamm, R. Wie wijst een kind de weg in ons cafetariasyteem? NRC Handelsblad, 9 november 1985.
- Krech, D., Crutchfield, R.S. en Ballachey, E. Individual in society. A textbook of social psychology. New York: McGraw Hill, 1962.
- Lambrecht, J. Maar ik zeg u. De programmatistische rede van Jezus. Leuven: Acco, 1983.
- Langlie, J.K. Social networks, health beliefs, and preventive health behavior. *Journal of Health and Social Behavior*, 1977, 18, 244-260.

- Latané, B. en Darley, J.M. Group inhibition of bystander intervention. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1968, 10, 215-222.
- Lazarus, R.S. The riddle of man. An introduction to psychology. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1974.
- Lazarus, R.S., Averill, J.R. en Opton, E.M. Toward a cognitive theory of emotion. In M.B. Arnold (Ed.), *Feelings and Emotions*. New York: Academic Press, 1970.
- Leent, J.A.A. van. Sociale psychologie in drie dimensies (1961). Utrecht: Spectrum, 1970. 5e druk.
- Leeuw, L. de. Methoden van psychologisch onderzoek. In J.F. Orlebeke, P.J.D. Drenth, R.H.C. Janssen en C. Sanders (Red.), *Compendium van de Psychologie*, Deel 8. Muiderberg: Coutinho, 1983.
- Lerner, M.J., Miller, D.T. en Holmes, J.G. Deserving and the emergence of forms of justice. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 9. New York: Academic Press, 1976.
- Leventhal, H. en Cleary, P.D. The smoking problem: A review of the research and theory in behavioral risk modification. *Psychological Bulletin*, 1980, 88, 370-405.
- Locke, D. en Pennington, D. Reasons and other causes: their role in attribution process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982, 42, 212-223.
- Luyendijk-Elshout, A.M. Gestalten van de angst in het verleden. In H.M. van der Ploeg en P.B. Defares (Red.), *Stress en Angst in de medische situatie*. Boerhaave Cahiers nr. 6. Alphen aan den Rijn: Stafleu, 1982.
- Mauss, M. The Gift. Forms and functions of exchange in archaic societies. (eerste editie Parijs 1925). Geciteerd wordt de editie: London: Cohen & West 1970.
- Mead, M. Sex and temperament (1928). New York: New American Library, 1962.
- Midden, C.J.H., Daamen, D.D.L., Verplanken, B. en Bowerman, W.R. Reacties op nieuwe informatie over risico's in de energie-voorziening. Niet gepubliceerd interim rapport. Energie-studiecentrum Petten en Vakgroep Sociale en Organisatie Psychologie Leiden, 1981.
- Miller, D.T. en Porter, C.A. Self-blame in victims of violence. *Journal of Social Issues*, 1983, 39, 139-152.
- Miller, J.G. Living Systems, Basic concepts. Living Systems, Structure and process. *Behavioral Science*, 1965, 193-237, 337-379.
- Moos, R.H. Psychological techniques in the assessment of adaptive behavior. In G.V. Coelho, D.A. Hamburg en J.E. Adams (Eds.), *Coping and Adaptation*. New York: Basic Books, 1974.
- Mowrer, O.H. Learning theory and the symbolic processes. New York: Wiley, 1960.
- Newcomb, T.M., Turner, R.H. en Converse, P.E. Social Psychology. The study of human interactions. London: Tavistock Publ. Ltd., 1963.
- Nuttin, J.R. The illusion of attitude change. Toward a response contagion theory of persuasion. New York: Academic Press, and Leuven University Press, 1975.
- Orbach, S. Mooi dik is niet lelijk. Een anti-dieet handleiding voor eetverslaafden. Baarn: In den Toren, (1978) (geciteerd wordt uit de derde druk. 1982).
- Orlebeke, J.J., Molen, M.W. van der, Somsen, R.J.M. en Doorne, L.J.P. van. Individual response specificity in phasic cardiac activity: implications for stress research. In C.D. Spielberger, I.G. Sarason en P.B. Defares (Eds.), *Stress and Anxiety*, Vol. 9. Washington: Hemisphere, 1985.
- Perlman, H.H. Social Casework. De methodiek van het individueel maatschappelijk werk. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1962.
- Peterson, C. en Seligman, M.E.P. Causal explanations as a risk factor for depression. *Psychological Review*, 1984, 91, 347-374.
- Peursen, C.A. van, Bertels, C.P. en Nauta, D. Informatie. Utrecht: Spectrum, 1968.
- Phillips, D.L. De lof van de schuld: moraliteit en schuld in de moderne tijd. *De Gids*, 1982, 145, 145-162.
- Ploeg, H.M. van der, Defares, P.B. en Spielberger, C.D. Handleiding bij de Zelf-Beoordelings-

- Vragenlijst, ZBV. Een Nederlandstalige bewerking van de Spielberger State-Trait Anxiety Inventory, STAI-DY. Lisse: Swets en Zeitlinger, 1980.
- Quinlan, D.M., Janis, I.L. en Bales, V. Effects of moderate self-disclosure and amount of contact with the counselor. In I.L. Janis (Ed.), *Counseling on Personal Decisions: Theory and research on short-term helping relationships*. New Haven and London: Yale University Press, 1982.
- Raad, A. de. Anorexia nervosa: 'mageren' op leven en dood. *Psychologie*, 1984, 3, 1, 16-20.
- Rahner, K. Vergessene Wahrheiten über das Buszsakrament. In K. Rahner, *Schriften zur Theologie*. Band II. Einsiedlen: Benziger Verlag, 1956.
- Rawlings, E.I. Reactive guilt and anticipatory guilt in altruistic behavior. In J. Macaulay en L. Berkowitz (Eds.), *Altruism and Helping Behavior*. New York: Academic Press, 1970.
- Rijnsman, J.B. Sociale Motivatie. In J.M.F. Jaspars en R. van der Vlist (Red.), *Sociale Psychologie in Nederland*. Deel 1: Het Individu. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1981.
- Rosenberg, M.J. Some limits of dissonance: Toward a differential view of counterattitudinal performance. In S. Feldman (Ed.), *Cognitive Consistency: Motivational antecedents and behavioral consequences*. New York: Academic Press, 1966.
- Rothbaum, F., Weisz, J.R. en Snyder, S.S. Attitudes and social cognitions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982, 42, 5-37.
- Rotter, J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 1966, 80, 1-28.
- Rushton, J.P. Altruism, socialization, and society. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1980.
- Schlenker, B.R. Impression management. The self-concept, social identity, and interpersonal relations. Monterey: Brooks/Cole, 1980.
- Schwartz, B. The social psychology of the gift. *American Journal of Sociology*, 1967, 73, 1-11.
- Schwartz, S.H. Normative influences on altruism. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 10. New York: Academic Press, 1977.
- Schwartz, S.H. en Fleishman, J.A. Personal norms and the mediation of legitimacy effects on helping. *Social Psychology*, 1978, 41, 306-315.
- Seligman, M.E.P. Helplessness: on depression, development and death. San Francisco: Freeman, 1975.
- Sherif, C.W., Sherif, M. en Nebergall, R.E. Attitude and attitude change. The social judgment approach. Philadelphia: Saunders, 1965.
- Sherif, M. en Sherif, C.W. *Social Psychology*. New York: Harper & Row, 1969.
- Smallegange, G.J. Agologie in drievoud. Enkele inleidende praktijk-theoretische en meta-theoretische opmerkingen. Meppel: Boom, 1973.
- Smith, M.J. Als ik nee zeg, voel ik me schuldig. Baarn: Ambo, 1975.
- Soomer, K.L.P. De. Onderzoek naar de mogelijkheden tot vermindering van schuldgevoel via gedragstherapeutische technieken. Doctoraalscriptie, Amsterdam, 1975.
- Soomer, K.L.P. De en Defares, P.B. Riskant rookgedrag: subjectieve competentie, zelfwaardering en gezondheid. *Gedrag. Tijdschrift voor Psychologie*, 1984, 12, 1/2, 82-100.
- Spielberger, C.D., Gorsuch, R.L. en Lushene, R.E. STAI Manual for the State-Trait Anxiety Inventory. Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1970.
- Spielberger, C.D., Johnson, E., Russell, S.F., Crane, R.J., Jacobs, G.A. en Worden, T. The experience and expression of anger: construction and validation of an Anger Expression Scale. In M.A. Chesney en R.H. Rosenhan (Eds.), *Anger and Hostility in cardiovascular and behavioral disorders*. New York: Hemisphere, 1985.
- Staub, E. Positive Behavior and morality. Vol. 1: Social and personal influences. Vol. 2: Socialization and development. New York: Academic Press, 1978.
- Strien, T. van. Eating behaviour, personality traits and body mass. Lisse: Swets en Zeitlinger, 1986.
- Strien, T. van, Frijters, J., en Defares, P.B. Te dik. Is "lijnen" erger dan de kwaal? *Psychologie*, 1984, 3, 1, 11-15.
- Strien, T. van, Frijters, J.E.R., Bergers, G.P.A. en Defares, P.B. The Dutch Eating Behaviour

- Questionnaire (DEBQ): assessment of restrained eating, emotional eating and external eating. *International Journal of Eating Disorders*, in press.
- Strien, T. van, Frijters, J.E.R., Bergers, G.P.A. en Defares, P.B. Vragenlijst Eetgewoonten. Swets en Zeitlinger, in voorbereiding.
- Stryker, S. Development in "Two Social Psychologies": Toward an appreciation of mutual relevance. *Sociometry*, 1977, 40, 145-160.
- Thibaut, J.W. en Kelley, H.H. The social psychology of the group. New York: Wiley, 1959.
- Vergote, A. Bekentenis en begeerte in de religie. Psychoanalytische verkenning. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel, 1980.
- Verkuil, L. Eetverslaving. Amsterdam, 1984.
- Visser, A.Ph., E. van de Vliert, E.J. ter Heine en J.A.M. Winnubst (Red.), *Rollen. Persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag*. Meppel: Boom, 1983.
- Vlist, R. van der. Inleiding. In J.M.F. Jaspars en R. van der Vlist (Red.), *Sociale Psychologie in Nederland*. Deel 2: De Kleine Groep. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1979.
- Wallace, J. en Sadalla, E. Behavioral consequences of transgressions: the effects of social recognition. *Journal of Experimental Research in Personality*, 1966, 1, 187-194.
- Walster, E. Assignment of responsibility for an accident. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966, 3, 73-79.
- Walster, E., Berscheid, E. en Walster, G.W. New directions in equity research. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 25, 151-176.
- Watzlawick, P., Beavin, J.H. en Jackson, D.D. De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1970.
- Weisz, J.R., Rothbaum, F.M. en Blackburn, T.C. Standing out and standing in. The psychology of control in America and Japan. *American Psychologist*, 1984, 39, 955-969.
- Whitby, W. Roken zonder angst. Goed voor u. Thorn: Ef en Ef, 1982.
- White, R.W. Competence and the psychosexual stages of development. In M.R. Jones (Ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1960, 97-141.
- Willems, L.F.M., Tuender-de Haan, H.A. en Defares, P.B. Een nieuw instrument om sociale angst te meten. Interne publicatie, Psychologisch Laboratorium, Universiteit van Amsterdam, 1972.
- Wrightsmann, L.S. en Deaux, K. Social Psychology in de 80s. Monterey: Brooks/Cole, 1981.

Bijlage 1. Algemene schuldgevoeligheidslijst

Een lijst van 14 uitspraken wordt aangeboden in de hieronder aangegeven volgorde. De uitspraken worden gescoord op 5 punts Likert schalen, waarbij 1 (= geheel oneens) en 5 (= volledig mee eens).

Bij de aanbieding van de lijst luidt de instructie als volgt:

Bij de vakgroep Psychologie van de Landbouwhogeschool in Wageningen is een onderzoek gaande over schuldgevoelens en schuldgevoeligheid. Mensen hebben dit op uiteenlopende wijze. Hoe precies, is niet duidelijk. Juist omdat dit soort gevoelens bij vrijwel iedereen voorkomt, is het van belang hierover onderzoek te doen en de mening van veel mensen te vragen.

Op de volgende bladzijden vindt u een aantal uitspraken, bijvoorbeeld: "als ik me schuldig voel, voel ik me onbehaaglijk".

Het is de bedoeling dat u na iedere uitspraak aangeeft, in hoeverre u het met de uitspraak eens of oneens bent. U kunt dat doen door op de balk van vijf blokjes een kruisje te zetten in het blokje dat uw mening weergeeft.

Probeer u zich VOORDAT u begint een *duidelijke voorstelling* te maken van een situatie waarin u zich schuldig voelde.

Neem hiervoor rustig de tijd.

U zult misschien vinden dat de vragen ogenschijnlijk op elkaar lijken. Laat dit u niet weerhouden, *alle vragen in te vullen*, want alleen dan is uw werk voor ons onderzoek bruikbaar.

Om dezelfde reden mag bij iedere uitspraak *slechts één antwoord* of reactie worden gegeven.

1. Schuldgevoel geeft bij mij een gevoel van beklemming.
2. Als ik me schuldig voel, heb ik het gevoel dat ik afga in de ogen van anderen.
3. Ik voel me erg nerveus als ik me schuldig voel.
4. Als ik me schuldig voel, heb ik het gevoel dat ik niet ben wat ik had kunnen en moeten zijn.
5. Ik ga erg veel over mezelf piekeren als ik me schuldig voel.
6. Als ik me schuldig voel, voel ik me een beetje als een uitgestotene.
7. Als ik me schuldig voel, krijg ik een vaag gevoel van bangheid.
8. Ik heb erg veel zelfverwijts als ik me schuldig voel.
9. Me schuldig voelen is zoiets als het gevoel hebben dat ik faal.
10. Als ik me schuldig voel, voel ik me onbehaaglijk.
11. Ik voel een soort aanklacht van mensen, tegenover wie ik me schuldig voel.
12. Als ik me schuldig voel, voel ik me in mezelf wegkrimpen.
13. Als ik me schuldig voel, vind ik dat ik mezelf niet waar kan maken.
14. Ik voel me onzeker als ik me schuldig voel.

Bijlage 2. Angstdispositieschaal

Trait-versie (versie Dy-2) van de State-Trait Anxiety Inventory (Van der Ploeg e.a., 1980)

De uitspraken worden gescoord op 4 puntsschalen van 1 (= bijna nooit) tot 4 (= bijna altijd). De items waarbij een hoge score verwijst naar geringe angst, worden gehecodeerd. De aanbieding van de lijst wordt voorafgegaan door de volgende instructie:

Toelichting: Hieronder vindt u weer een aantal uitspraken, die door mensen zijn gebruikt om zichzelf te beschrijven. Lees iedere uitspraak door en zet dan een kringetje om het cijfer rechts van die uitspraak om daarmee aan te geven hoe u zich *in het algemeen* voelt. Er zijn geen goede of slechte antwoorden. Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk. Het gaat er dus om dat u bij deze vragenlijst weergeeft hoe u zich *in het algemeen* voelt.

21. Ik voel me prettig.
22. Ik voel me nerveus en onrustig.
23. Ik voel me tevreden.
24. Ik kan een tegenslag maar heel moeilijk verwerken.
25. Ik voel me in vrijwel alles tekortschieten.
26. Ik voel me uitgerust.
27. Ik voel me rustig en beheerst.
28. Ik voel dat de moeilijkheden zich opstapelen zodat ik er niet meer tegenop kan.
29. Ik picker teveel over dingen die niet zo belangrijk zijn.
30. Ik ben gelukkig.
31. Ik word geplaagd door storende gedachten.
32. Ik heb gebrek aan zelfvertrouwen.
33. Ik voel me veilig.
34. Ik voel me op mijn gemak.
35. Ik ben gelijkmatig van stemming.
36. Ik ben tevreden.
37. Er zijn gedachten die ik heel moeilijk los kan laten.
38. Ik neem teleurstellingen zo zwaar op dat ik ze niet van me af kan zetten.
39. Ik ben een rustig iemand.
40. Ik raak helemaal gespannen en in beroering als ik denk aan mijn zorgen van de laatste tijd.

Bijlage 3. Zelfwaarderingsvragenlijst

De uitspraken worden gescoord op 5 puntsschalen als volgt:

- 1 = dat heb ik doorgaans heel zwak.
- 2 = dat heb ik doorgaans maar weinig.
- 3 = dat heb ik doorgaans middelmatig.
- 4 = dat heb ik doorgaans tamelijk sterk.
- 5 = dat heb ik doorgaans heel sterk.

De items waarbij een hoge score verwijst naar lage zelfwaardering, worden gehercodeerd. De aanbidding van de lijst wordt voorafgegaan door de volgende instructie:

Nu volgen een aantal *vragen over hoe u zich doorgaans voelt*. Wilt u s.v.p. in de hierna volgende vragen aangeven hoe u zich over het algemeen voelt met betrekking tot de genoemde punten. Het gaat er niet om, hoe u zich precies NU voelt, of hoe u zich voelt bij speciale gelegenheden, maar *doorgaans of over het algemeen*.

Vul per vraag maar één antwoord in. Geef uw antwoord te kennen door een kruisje te zetten in het hokje vóór het antwoord van uw keuze.

1. Als u over uzelf nadenkt, kunt u dan aangeven in welke mate u doorgaans een gevoel hebt van *vertrouwen* dat u wel raad weet met belangrijke problemen die zich in uw leven voordoen?
2. Als u over uzelf nadenkt, kunt u dan aangeven in welke mate u *optimistisch* bent over uw kansen tot een echt vol en bevredigend leven?
3. Als u nadenkt over uw persoonlijke zwakheden en tekortkomingen, kunt u dan aangeven in welke mate u die zwakheden en tekortkomingen doorgaans *beschamend* vindt?
4. Als u over uzelf nadenkt, kunt u dan aangeven in welke mate u doorgaans *last van uw geweten* hebt?
5. Als u over uzelf nadenkt, kunt u dan aangeven in welke mate u doorgaans vindt dat u *verdient bewonderd en gerespecteerd* te worden door de mensen die u goed kennen?
6. Als u nadenkt over wat u in uw leven bereikt hebt, kunt u dan aangeven in welke mate u doorgaans op dat punt *tevreden* met uzelf bent?
7. Als u nadenkt over uzelf, kunt u dan aangeven in welke mate u zich doorgaans *schuldig* voelt over slechte dingen die u in het verleden gedaan hebt?
8. Als u nadenkt over uzelf, kunt u dan aangeven in welke mate u doorgaans een gevoel hebt van *onzekerheid* over wat u in de toekomst kan overkomen?
9. Als u nadenkt over uzelf, kunt u dan aangeven in welke mate u doorgaans een gevoel hebt dat u *uzelf respecteert* als een waardevol mens?
10. Als u nadenkt over uw persoonlijke sterke punten en mogelijkheden, in hoeverre voelt u zich daarbij doorgaans *trots op uzelf*.

11. Als u nadenkt over uzelf, in welke mate hebt u dan doorgaans het gevoel dat u verdient *bekritiseerd en afgewezen te worden?*
12. Als u nadenkt over uzelf, in hoeverre hebt u dan doorgaans het gevoel van *ontmoediging* ten aanzien van dingen die u tracht te realiseren?
13. Als u nadenkt over uzelf, in hoeverre hebt u dan doorgaans het gevoel dat u *zichzelf* als mens *sympathiek* vindt?
14. Als u nadenkt over uzelf, in hoeverre hebt u dan doorgaans een gevoel van *schaamte* over uw tekortkomingen en mislukkingen?
15. Als u nadenkt over uzelf, in welke mate bent u dan doorgaans *ontevreden over uzelf* als mens?
16. Als u nadenkt over uzelf, in welke mate hebt u dan doorgaans een gevoel van *zelfvertrouwen* met betrekking tot het kunnen bereiken van de voornaamste doelen in uw leven?

N.B. Een tweetal uitspraken van de originele State of Self Esteem Questionnaire werden niet opgenomen in de Nederlandse Zelfwaarderingsvragenlijst. Het betreft twee uitspraken, die bij de factoranalyse van de gegevens van de pilot study geen voldoende lading hadden op één van de factoren. De uitspraken luiden:

- Als u nadenkt over uw slechtste gedachten en verlangens, hoe slecht (immoreel) vindt u deze gedachten en verlangens dan?
- Als u nadenkt over uw beste gedachten en intenties, hoe goed (moreel) vindt u deze gedachten en gevoelens dan?

Bijlage 4. Lijst voor het meten van schuldgevoel over het roken

De uitspraken worden gescoord op 5 puntsschalen als volgt:

- 1 = dat heb ik helemaal niet.
- 2 = dat heb ik maar heel weinig.
- 3 = dat heb ik middelmatig.
- 4 = dat heb ik tamelijk sterk.
- 5 = dat heb ik in sterke mate.

De aanbieding van de lijst wordt voorafgegaan door de volgende instructie:

Wij stellen u nu een paar vragen over uw eigen rook-ervaringen. U zult zeker wel eens nagedacht hebben over wat het roken voor u betekent en wat voor gevoelens dat bij u oproept. Probeer u even stil te staan bij dit soort gedachten en gevoelens naar aanleiding van uw eigen roken.

1. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, geeft mij dat een gevoel van beklemming.
2. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, heb ik het gevoel dat ik afga in de ogen van anderen.
3. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, word ik erg nerveus.
4. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, heb ik het gevoel dat ik niet ben wat ik had kunnen of moeten zijn.
5. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, ga ik veel over mezelf piekeren.
6. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, voel ik me een beetje als een uitgestotene.
7. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, krijg ik een vaag gevoel van bangheid.
8. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, heb ik veel zelfverwijt.
9. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, heb ik het gevoel dat ik faal.
10. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, voel ik me onbehaaglijk.
11. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, voel ik een soort aanklacht van anderen.
12. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, voel ik me in mezelf wegkrimpen.
13. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, vind ik dat ik mezelf niet waar kan maken.
14. Als ik erbij stilsta, dat ik zoveel rook, word ik onzeker.

Bijlage 5. Lijst van attributie-sequenties voor het meten van negatieve subjectieve competentie aangaande het roken

De uitspraken worden gescoord op 5 puntsschalen van 1 (= daar ben ik het helemaal mee oneens) tot 5 (= daar ben ik het helemaal mee eens). Bij de helft van de vragen verwijst een hogere score naar sterke positieve implicaties, bij de andere helft naar sterke negatieve implicaties van het roken. De scores worden berekend tot één samengestelde overall score voor negatieve subjectieve competentie (zie 4.2.7).

Tijdens het onderzoek worden de vragen in random volgorde aangeboden. Voor de overzichtelijkheid worden de uitspraken hieronder gegeven in systematische volgorde, met de aanduidingen voor positieve en negatieve deel-attributies en attributie-sequenties zoals toegelicht werd in 4.2.5.

effect : gezondheid

1. + + + = + Roken geeft een prettig gevoel van ontspanning.
2. + — — = + Door te roken vind je afleiding tegen allerlei nare spanningen.
3. — + — = + Als je zou ophouden met roken, zou je allerlei nare klachten kunnen krijgen.
4. — — + = + Als je zou ophouden met roken, zou je dat prettig ontspannen gevoel missen dat je kunt hebben als je een sigaret opsteekt.
5. + + — = — Roken leidt tot allerlei klachten over je gezondheid. Zeker tot hoesten, maar ook ernstige klachten m.b.t. hart en longen.
6. + — + = — Roken maakt eigenlijk dat je het lekkere gevoel van fit en fris zijn nooit kunt genieten.
7. — + + = — Als je zou ophouden met roken zou je je veel fitter voelen.
8. — — — = — Als je zou ophouden met roken kun je nare gezondheidsklachten voorkómen of ongedaan maken.

effect : eigenwaarde

9. + + + = + Roken verhoogt het gevoel van eigenwaarde.
10. + - - = + Roken voorkomt dat je je onzeker voelt.
11. - + - = + Als je zou ophouden met roken, zou je je een beetje belachelijk maken en jezelf minder waardevol voelen.
12. - - + = + Als je zou ophouden met roken, zou je daarmee iets doen wat je gevoel van eigenwaarde belemmert: je zou jezelf geen houding kunnen geven.
13. + + - = - Roken maakt eigenlijk dat je jezelf minder waardevol voelt.
14. + - + = - Roken maakt dat je niet toekomt aan dat fijne gevoel van eigenwaarde.
15. - + + = - Als je zou ophouden met roken, zou dat een sterk gevoel van zelfrespect geven.
16. - - - = - Als je zou ophouden met roken, zou je een gevoel van minder waardevol zijn kunnen wegnemen.

effect : sociale contacten

17. + + + = + Als je een roker bent, word je sociaal beter geaccepteerd.
18. + - - = + Roken maakt dat je belemmeringen voor sociale contacten wegneemt.
19. - + - = + Ophouden met roken zou tot gevolg hebben dat je vervreemdt van je vrienden.
20. - - + = + Ophouden met roken vormt een belemmering voor goede sociale contacten.
21. + + - = - Rokers zijn in de nadelige situatie dat vrienden hen niet zo graag in hun gezelschap hebben.
22. + - + = - Roken is een belemmering voor goede sociale contacten.
23. - + + = - Ophouden met roken zou maken dat je meer vrienden en goede sociale contacten krijgt.
24. - - - = - Ophouden met roken betekent dat je anti-gevoelens van de zijde van anderen kunt voorkómen.

**Bijlage 6. Lijst van 21 defensies betreffende de attributie-sequentie:
"Roken verhoogt het risico op hart- en vaatziekten en
op longaandoeningen"**

De uitspraken worden gescoord op een 5 puntsschaal van 1 (= daar ben ik het helemaal mee oneens) tot 5 (= daar ben ik het helemaal mee eens). Tijdens het onderzoek worden de uitspraken aangeboden in random volgorde. Hieronder worden de uitspraken gegeven in systematische volgorde. De nummering stemt overeen met de nummering van het schema dat gegeven werd in figuur 4.4, p. 75.

Bij het aanbieden van de lijst wordt de volgende toelichting gegeven:

De informatie die u zojuist gelezen hebt, ging vooral over de mogelijke schadelijke gevolgen die het roken kan hebben o.a. voor de ademhalingswegen. Men hoort hierover allerlei opinies van vóór- en tegenstanders. Wij hebben een aantal van die opinies bijeen gezet op onderstaande lijst. Zoudt u willen aangeven bij ieder van deze uitspraken, hoe u er zelf over denkt.

- A1. Ik ben nu eenmaal het type mens waarvan je zeker kunt zijn dat die vandaag of morgen gaat roken.
- B1. Ik sta daar nooit bij stil om over mezelf na te denken als zijnde een zware roker.
- C1. Afgezien van het roken let ik verder wel goed op mijn gezondheid.
- A2. Sociale druk beperkte mijn vrijheid toen ik voor het eerst begon te roken.
- B2. Ik heb er niet echt in vrijheid voor gekozen om te roken.
- C2. Wanneer mensen denken dat ik rook uit vrije keuze - niet uit gewoonte of uit verslaving - dan maakt dat me aantrekkelijker in hun ogen.
- A3. Ik rook omdat ik daar lichamelijk behoefte aan heb.
- B3. Er is iets dat me ervan weerhoudt om te stoppen met roken.
- C3. Roken verschaft je een plezier dat je niet op een andere manier kunt bereiken.
- A4. Als sigaretten schadelijk zijn voor mijn gezondheid, dan is dat ten dele ook de schuld van de sigarettenfabrikanten, die sigaretten nu eenmaal zo maken.
- B4. Of roken zou leiden tot kanker of hartklachten, daar wist ik niets van toen ik begon met roken.
- C4. Wanneer ik meer weet over de mogelijke gevaren van sigaretten roken, helpt me dat om beter te letten op mijn gezondheid in het algemeen.
- A5. Naast het roken van sigaretten zijn er nog zoveel andere manieren om kanker of hartklachten te krijgen.

- B5. Ik heb geen behoefte om te gaan kijken naar medische platen over klachten die je oploopt door roken.
- C5. Wanneer ik kanker zou krijgen of hartklachten, zou een bijkomstig voordeel kunnen zijn dat ik me kan bezinnen op mijn leven.
- A6. Je huisarts is verantwoordelijk om te zorgen dat je minder pijn hebt in geval van kanker of hartklachten.
- B6. Als iemand pijn heeft is het vaak niet mogelijk om te zeggen waar precies die pijn vandaan komt, bijvoorbeeld bij kanker en hartklachten.
- C6. Als ik de hevige pijnen van kanker of hartklachten zou ondervinden, zou dat ertoe bij kunnen dragen dat mijn kinderen de rookgewoonte niet aanleren maar juist vermijden.
- A7. Wanneer je ouder wordt zijn er -naast wat met roken te maken heeft - nog zoveel andere dingen die pijn veroorzaken.
- B7. Mensen die zeggen dat roken schadelijk is, overdrijven in hun beschrijving van hoe pijnlijk kanker en hartklachten zijn.
- C7. Het ondergaan van hevige pijn mobiliseert bij sommige mensen hun beste krachten en maakt hen sterk.

Bijlage 7. Inductie van schuldgevoel over het roken in drie gradaties van sterkte

Tijdens het hoofdonderzoek werden aan de proefpersonen één van de drie hierna volgende teksten en opdrachten voorgelegd. Door de drie teksten wordt een oplopende sterkte van schuldgevoel-inductie bewerkt. Aan een jury werd de vraag voorgelegd in hoeverre de teksten aan hun doel beantwoorden.

a. EERSTE TEKST: *ROKERS IN TWEESTRIJD*

Een oude fabel vertelt over een ezel die tussen twee hooibergen staat, en niet kan beslissen, van welke berg hij zal gaan vreten. Fabels zijn verhaaltjes over dieren, met de onderliggende bedoeling om iets over mensen te zeggen. De fabel van de twee hooibergen lijkt van toepassing op rokers. Roken is aantrekkelijk, maar heeft ook zijn negatieve kanten. Niet-roken is misschien ook aantrekkelijk, zij het om andere redenen; maar ook niet-roken heeft zijn onaantrekkelijke kanten. Zo worden rokers heen en weer getrokken tussen het aantrekkelijke en het onaantrekkelijke.

Het is bekend dat roken niet goed is voor de gezondheid. Er komen dan ook steeds meer aanduidingen dat op bepaalde plekken en openbare gelegenheden het roken ongewenst is of zelfs verboden. Voor rokers kan dat vervelend zijn. Zij weten heus wel, dat roken niet zo gezond is, maar als je nooit gezondheidsklachten hebt gehad, is er geen aanleiding om je over je gezondheid al teveel zorgen te maken.

Van de andere kant zijn de rokers meer dan de niet-rokers zich bewust van de voordelen van het roken. Roken is afleidend en ontspannend. Het is vaak een prettig middel en houvast om jezelf een houding te geven in een gezelschap - wie heeft dat op zijn tijd niet nodig? Ook kennen we het gezegde: "een tevreden roker is geen onruststoker", waarmee wordt aangegeven dat roken mensen goedmoedig, sociaal en gezellig maakt.

Dan is er nog de invloed van de reclame, die tot roken uitnodigt. Als je op de reclame voor rookwaren mensen afgebeeld ziet, zijn het gezonde, lachende, ondernemende en sympathieke mensen. Ze doen leuke dingen, of reizen over de wereld naar aantrekkelijke vakantie landen met een ruige, ontspannende natuur. Roken is gezellig, vlot en ondernemend.

Zelfs de wetenschap is niet eenduidig. Nog maar kort geleden heeft een bekende australische arts een boek gepubliceerd, getiteld: "Roken zonder angst. Goed voor u". Mensen dienen zich niet dik te maken over het roken, maar eerder over milieuvervuiling. Ook de wetenschap weet het kennelijk nog niet precies.

Probeer eens, uzelf te verplaatsen in de situatie van iemand, die een toespraak moet houden voor een gehoor van mensen, die net als u en allen die aan dit onderzoek deelnemen, stevige rokers zijn. *Uw opdracht is:* Probeer uw toehoorders er *geruststellend* op te wijzen, dat het met de schadelijke effecten van het roken allemaal niet zo duidelijk is. Ga bij uzelf na, wat uw eigen ervaringen en gevoelens zijn en vervlecht dat eventueel in uw toespraak. Probeer het in uw verbeelding levendig voor de geest te halen, en geef dan hieronder in het omliggende gedeelte in het kort weer wat de inhoud is van uw boodschap: wat u dus zou willen zeggen *ter geruststelling* van rokers die zich zorgen zouden kunnen maken over de gevolgen van het roken.

b. TWEEDE TEKST: *WAT BETEKENT HET VOOR JEZELF DAT JE ROOKT?*

Als je flink rookt, moet je je dan ook niet afvragen wat je doet? Moet je niet a.h.w. voor jezelf

verantwoording afleggen over deze toch min of meer schadelijke gewoonte? Roken, zo wordt gesteld, is slecht voor de gezondheid. Er zijn anderen die dat in twijfel trekken. Maar toch...

Je zult zelf wellicht een roker zijn, die denkt dat je er geen last van hebt. Maar weet je dat wel zeker? Kan het misschien zijn dat je de nadelen afzwakt of dat je jezelf om de tuin leidt? En als anderen zeggen dat ze er wel last van hebben, is het dan verantwoord dat jij blijft roken?

Je zult zelf maar een roker zijn, en dan van anderen horen dat het een verslaving is, dat je een slappeling bent, dat roken een verkapte manier is om gebrek aan zelfvertrouwen te camoufleren. Als je dan toch doorgaat met roken, heb je je dan rekenschap gegeven van het feit dat er in het oordeel van deze anderen over jezelf altijd wel een kern van waarheid zit? Geen koe wordt bont genoemd, of er zit wel een vlekje aan. Kun je ongestraft het oordeel van anderen zomaar naast je neerleggen? Je zult zelf maar een roker zijn en denken dat roken gezellig is. Maar anderen zeggen dat het vies is en stinkt. Kun je er dan langs heen dat anderen die jouw rookgedrag steeds vies vinden, mettertijd misschien ook nare gedachten krijgen over jou als persoon? Zou hun afkeer van het roken op een gegeven moment ook niet aanstekelijk of besmettelijk werken, in die zin dat ze ook tegenzin krijgen tegen de persoon die rookt, tegen jou dus?

Je zult zelf maar een roker zijn, en in de krant lezen dat er een wetsvoorstel komt om het roken in publieke gelegenheden te verbieden. Dan ga je je toch vragen stellen. Zijn die anderen nou allemaal overdreven zeurpieten? Of zou het inderdaad zo zijn dat roken anderen ernstig stoort?

Heb je nooit gehoord dat stevige rokers, die ermee stopten, later zeiden, dat ze zich veel fitter voelden? Kun je dat bagatelliseren, of zou daar ook een kern van waarheid in zitten? Kun je je dat voorstellen: dat trotse gevoel van zelfverzekerdheid van de vroeger verslaafde roker, die gestopt is, en nu zegt: ik niet meer, ik ben ervan af. Want zoiets is het: ervan af zijn, van een last bevrijd zijn, van een kwellende druk verlost zijn, en daar trots op zijn.

Probeer eens, uzelf te verplaatsen in de situatie van iemand die een toespraak moet houden voor een gehoor van mensen die net als u en allen die aan dit onderzoek deelnemen allemaal stevige rokers zijn. *Uw opdracht is: probeer uw toehoorders te wijzen op hun persoonlijke verantwoordelijkheid, wanneer ze blijven roken. Daarbij mag u het roken niet goedpraten of vergoelijken... Maar van de andere kant mag u ook niet beschuldigend of verwerpend zijn. Nee, het gaat om het wekken van een levendig besef van verantwoordelijkheid.*

Ga bij uzelf na, wat uw ervaringen en gevoelens zijn, en vervlecht dat eventueel in uw toespraak. Probeer het in uw verbeelding levendig voor de geest te halen en geef dan hieronder in het omliggende gedeelte in het kort weer wat de inhoud is van uw boodschap: wat u dus zou willen zeggen tegen stevige rokers over *de noodzaak van zelfverantwoording met het oog op het roken.*

c. DERDE TEKST: *ROKEN IS SLECHT, NIET ALLEEN VOOR DE GEZONDHEID.*

Er zijn vooral de laatste tijd sterke bewijzen aangedragen om duidelijk te maken dat roken zeer ongezond is. En dat betreft natuurlijk vooral het roken van sigaretten. Vooral bij het inhaleren van sigarettenrook komt er veel nicotine en teer in je longen. De rokershoest is één van de uiterlijke symptomen. Over het verband tussen roken en longkanker bestaat geen twijfel. En roken tijdens de zwangerschap heeft nadelige invloed op het kind. Ook de kans op het krijgen van een hartinfarct wordt door het roken verhoogd.

Een ander nadelig gevolg, dat minder bekend is, is het zogenaamde emfyzeem: de rek of elasticiteit van het longweefsel neemt af, zodat ernstige kortademigheid kan ontstaan. Bovendien heeft roken door het hoge gehalte van koolmonoxyde (kolendamp) grote invloed op de rode bloedlichaampjes waardoor zuurstof moet worden getransporteerd. Roken is een verbrandingsproces, waarbij zuurstof gebruikt wordt. De rode bloedlichaampjes, die zuurstof vervoeren, worden als het ware gekneveld en gebonden door koolmonoxyde.

Maar niet alleen voor de gezondheid is roken uiterst schadelijk. Roken schaadt ook je zelfbeeld. Een roker schaamt zich over zijn gedrag. Dat kun je afleiden uit een verhandeling van een Amerikaanse professor, een deskundige op het gebied van de psychologie over verslaving. Hij zegt in een van zijn boeken: als je een roker vraagt, hoeveel sigaretten hij per dag rookt, moet je zijn antwoord nooit geloven. Hij liegt, net als de alcoholist, en zal altijd minder sigaretten noemen dan hij in werkelijkheid rookt. Als iemand zegt: "een goeie 15 per dag", dan weet je al dat die persoon niet genoeg heeft aan een pakje per dag.

Rokers die ooit stopten, en toen toch weer begonnen, schamen zich dan ook daarover. Ze halen allerlei argumenten aan, waarvan ze zelf heel goed weten dat het meer smoezen dan argumenten zijn.

De meest doorzichtige smoes van rokers is waarschijnlijk, dat roken gezellig zou zijn. Dat kan helemaal niet. Ten eerste de last voor anderen. Als rokers gif uitblazen, dan moeten anderen daaronder lijden. Niet-rokers kunnen op deze wijze op de lange duur dezelfde ziekteverschijnselen krijgen die het gevolg zijn van roken. Op deze wijze worden mensen tegen hun zin gedwongen om de schadelijke stoffen van rokers in te ademen, zodat je rustig kunt stellen dat de roker verantwoordelijkheid draagt voor gezondheidsklachten die anderen kunnen krijgen.

Nee, het wordt steeds moeilijker om nog geloof te hechten aan de argumenten van de rokers. Het zou daarom beter zijn om op veel meer plaatsen en publieke gelegenheden het roken te verbieden. Nu wordt nog tamelijk beleefd gezegd: "roken is ongezond". Ze zouden eigenlijk moeten zeggen: "roken is voor anderen schadelijk; schaam je dat je rookt in de aanwezigheid van anderen". En als je dan toch wilt roken, doe het dan uitsluitend daar waar geen anderen zijn.

Probeer eens, uzelf te verplaatsen in de situatie van iemand die een toespraak moet houden voor een gehoor van mensen die net als u en allen die aan dit onderzoek deelnemen, allemaal stevige rokers zijn.

Uw opdracht is: probeer uw toehoorders te wijzen op de *verwerpelijkheid* van het roken. Ga bij uzelf na, wat uw eigen ervaringen en gevoelens zijn en vervlecht dat eventueel in uw toespraak. Geef dan hieronder in het omliggende gedeelte weer, wat de inhoud is van uw boodschap, wat u dus ter *afschrikking* zou willen zeggen tegen verstokte rokers.

Bijlage 8. Korte lijst voor het meten van sociale angst (ontleend aan Willems e.a., 1972)

De uitspraken worden gescoord op een 5 puntsschaal van 1(= dat is beslist niet zo) tot 5 (= dat is beslist zo). De scores op de uitspraken die verwijzen naar het tegendeel van sociale angst (items 3 en 6) worden gehecodeerd. Een hoge totaalscore op de lijst verwijst naar meer sociale angst.

1. Ik voel me erg slecht op mijn gemak wanneer ik in het middelpunt van de belangstelling sta.
2. Tegenover onbekenden voel ik me vaak verlegen.
3. Het kost me geen enkele moeite om tegenover mijn meerderen mijn zegje te doen.
4. Ik mijn omgang met andere mensen voel ik me vaak geremd.
5. Ik voel me behoorlijk opgelaten wanneer ik in een kamer vol mensen binnenkom.
6. Bij een eerste kennismaking met mensen voel ik me doorgaans op mijn gemak.
7. Als ik iemand moet opbellen die ik maar vaag ken, zit ik lang van te voren te overdenken wat ik zal zeggen.

Bijlage 9. PHB-vragenlijst (ontleend aan Haagen, 1979)

De vragen worden gescoord op 5 puntsschalen, waarbij de minimale score (1) staat voor "nooit", en de maximale score (5) bij vraag 1 en 2 staat voor "heel vaak"; bij vraag 3: "4 of meer"; bij vraag 4 t/m 9: "altijd"; bij vraag 10: "meer dan drie keer"

De somscores op de vragen 1, 2, 3, 6, 7 en 8 worden gehercodeerd. Een hogere score op de PHB-lijst verwijst naar een positievere gezondheidsoriëntatie.

1. Begeeft u zich wel eens zonder opletten op de rijweg?
2. Steekt u wel eens over terwijl het voetgangerslicht op rood staat?
3. Hoeveel glazen alcoholhoudende drank drinkt u *gemiddeld per dag*.
4. Wast u uw handen voor het aanraken van voedsel?
5. Wast u uw handen na het gebruik van het toilet?
6. Drinkt u wel eens uit iemand anders beker?
7. Gebruikt u wel eens iemand anders kam?
8. Gebruikt u wel eens de handdoek van een ander?
9. Gaat u hoestende mensen uit de weg?
10. Hoeveel keer op een dag poetst u uw tanden?

Bijlage 10. Lijst voor het meten van de attributie-stijl

Een drietal uitspraken, respectievelijk verwijzend naar stabiliteit, globaliteit en internaliteit bij het toeschrijven van falen, worden gescoord op 5 puntsschalen van 1 (= dat heb ik nauwelijks of helemaal niet) tot 5 (= dat heb ik in sterke mate).

1. Als ik het gevoel heb dat ik ergens in tekortschiet, denk ik al gauw dat het later ook niet zal lukken.
2. Als ik merk dat iets mij niet lukt, denk ik al gauw dat ook andere dingen niet zullen lukken.
3. Als iets mij niet lukt, zal ik niet gauw de schuld zoeken bij anderen of bij iets anders, maar veeleer zoek ik de schuld bij mezelf.

Bijlage 11. Lijst van attributie-sequenties voor het meten van negatieve subjectieve competentie aangaande overmatig eetgedrag

De uitspraken worden gescoord op 5 puntsschalen van 1 (= daar ben ik het helemaal mee oneens) tot 5 (= daar ben ik het helemaal mee eens). Tijdens het onderzoek worden de uitspraken "at random" aangeboden. Hieronder worden in systematische volgorde de uitspraken gegeven voor het meten van negatieve subjectieve competentie aangaande de implicaties van "Emotional Eating" voor de gezondheid.

1. + + + = + Als je iets extra's eet omdat je je gespannen voelt, is dat goed voor je gezondheid.
2. + — — = + Als je iets extra's eet omdat je je gespannen voelt, voorkom je dat je ongezond wordt.
3. — + — = + Als je niet iets extra's eet wanneer je je gespannen voelt, doe je iets ongezonds.
4. — — + = + Als je niet iets extra's eet wanneer je je gespannen voelt, belemmer je je gezondheid.
5. + + — = — Als je iets extra's eet omdat je je gespannen voelt, doe je iets ongezonds.
6. + — + = — Als je iets extra's eet omdat je je gespannen voelt, belemmer je je gezondheid.
7. — + + = — Als je niet iets extra's eet wanneer je je gespannen voelt, is dat goed voor je gezondheid.
8. — — — = — Als je niet iets extra's eet wanneer je je gespannen voelt, voorkom je dat je ongezond wordt.

Mutatis mutandis zijn er ook acht uitspraken over de implicaties van "Emotional Eating" respectievelijk voor de eigenwaarde en voor sociale contacten. In totaal zijn er 24 uitspraken over de implicaties van "Emotional Eating". Vervolgens 24 betreffende "External Eating" en 24 uitspraken betreffende niet-lijnen. In totaal bestaat de lijst uit 72 uitspraken. Zie ook het schematisch overzicht in tabel 6.2.

Bijlage 12. Lijst van cognitieve defensies betreffende schadelijke effecten van overmatig eetgedrag

Primitieve defensies worden gemeten door een drietal uitspraken, die gescoord worden op 5 puntschalen van 1 (= helemaal mee eens) tot 5 (= helemaal mee oneens). Een hogere score verwijst naar sterkere primitieve defensies.

1. Mensen die gezondheidsklachten hebben omdat ze teveel eten of verkeerd eten, zijn zelf verantwoordelijk voor de gevolgen.
2. Wanneer vrienden je afwijzen omdat ze vinden dat je niet gezond eet, moet je anders gaan eten.
3. Wanneer je erop betrap wordt dat je eigenlijk teveel extraatjes eet, voel je je beschaamd.

Complexe defensies worden gemeten door een zestal uitspraken, die gescoord worden op 5 puntschalen van 1 (= helemaal mee oneens) tot 5 (= helemaal mee eens). Een hogere score verwijst naar sterkere complexe defensies.

1. Wanneer mensen gezondheidsklachten krijgen van teveel eten of verkeerd eten, ligt dat vooral aan de invloed van de consumptiemaatschappij.
2. Wanneer mensen gezondheidsklachten krijgen van teveel of verkeerd eten, kan de medische wetenschap dat oplossen.
3. Wanneer mensen gezondheidsklachten krijgen van teveel of verkeerd eten, moeten familieleden en vrienden hen helpen om anders te gaan eten.
4. Vrienden die je afwijzen omdat je zogenaamd niet gezond eet, zijn geen echte vrienden.
5. Als vrienden vaak zeuren over wat je eet, ga je andere vrienden zoeken, waarbij dat geen probleem is.
6. Wanneer je je beschaamd of schuldig voelt omdat je teveel eet, komt dat omdat er tegenwoordig zoveel over dat eten gezeurd wordt.

Bijlage 13. Dutch eating behavior questionnaire

De lijst wordt aangeboden met de volgende toelichting:

Op deze en de volgende bladzijden vindt u een aantal vragen over eetgewoonten. De vragen gaan over een aantal dingen waarin mensen nogal eens van elkaar verschillen. Lees elke vraag goed door en zet dan een kruisje bij het antwoord dat het beste bij u past. Uw eerste indruk is meestal de beste; staat u dus niet te lang stil bij elke vraag.

Na de toelichting worden 51 vragen over eetgewoonten "at random" aangeboden. De vragen worden beantwoord op een 5 puntsschaal van 1 (= nooit) tot 5 (= zeer vaak). Bij een aantal vragen bestaat de mogelijkheid om te kennen te geven dat het punt niet van toepassing is.

Enkele voorbeelden van vragen:

Betreffende "Emotional Eating":

- Als u geïrriteerd bent, hebt u dan zin om iets te eten?
 - Als u niets te doen heeft, krijgt u dan zin om iets te eten?
 - Gaat u wel eens eten omdat u zich verveelt of rusteloos voelt?
- enzovoorts. Er zijn 21 vragen over "Emotional Eating".

Betreffende "External Eating":

- Als het eten u goed smaakt, eet u dan meer dan u gewend bent?
 - Als u iets lekkers ziet of ruikt, krijgt u dan trek?
 - Als u iets lekkers heeft, eet u dat dan meteen op?
- enzovoorts. Er zijn 15 vragen over "External Eating".

Betreffende "Restrained Eating":

- Als u wat zwaarder bent geworden, eet u dan daarna wat minder dan u gewend bent?
 - Hoe vaak slaat u aangeboden eten en drinken af omdat u aan uw gewicht wilt denken?
 - Als u teveel hebt gegeten, eet u dan de dag daarna minder dan u gewend bent?
- enzovoorts. Er zijn 15 vragen over "Restrained Eating".

Curriculum vitae

K.L.P. (Koen) De Soomer werd geboren op 20 maart 1932 in Sluiskil, gemeente Axel.

Hij behaalde het diploma Gymnasium A in 1950 aan het Gymnasium Immacolatae Conceptionis te Venray. Van 1950 tot 1958 studeerde hij filosofie en theologie aan het Grootseminarie van de Franciscanen, achtereenvolgens in Venray, Alverna, Weert en Maastricht. Van 1959 tot 1968 was hij werkzaam als priester-missionaris in Manggarai, West Flores, Indonesië.

Van 1968 tot 1975 studeerde hij aan de Universiteit van Amsterdam.

In 1975 behaalde hij het doctoraalexamen in de andragologie, afstudeerrichting "Wisselwerking individu - maatschappij", waarbij het hoofdaccent lag op de sociale psychologie.

Van 1971 tot 1977 was hij werkzaam op het Psychologisch Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam bij de afdeling Opleiding Andragologen; aanvankelijk als kandidaat assistent, later als wetenschappelijk medewerker.

Van 1974 tot 1976 was hij tevens parttime docent aan de Sociale Academie de Aemstelhorn te Amsterdam.

Sinds 1976 is hij werkzaam bij de vakgroep Psychologie van de Landbouwhogeschool in Wageningen, aanvankelijk als wetenschappelijk medewerker, sinds 1984 wetenschappelijk hoofdmedewerker.

In 1981 werd hij uitgezonden door het Ministerie van Buitenlandse Zaken voor de evalueatie van het bilaterale samenwerkingsproject ATA 131: "Agricultural Education and Training Project, Indonesia".

Sinds 1982 is hij Secretaris van het Bestuur van de Stichting voor Onderzoek naar Psychosociale Stress te Wageningen, en sinds 1984 Voorzitter van het Bestuur van de Stichting Instituut voor Psychotrauma te Arnhem.

